

Projekt

z dnia 9 lutego 2026 r.

Zatwierdzony przez Wójta Gminy Zgorzelec

**UCHWAŁA NR 162/26
RADY GMINY ZGORZELEC**

z dnia 16 lutego 2026 r.

w sprawie przyjęcia „Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Zgorzelec na lata 2026-2029”

Na podstawie art. 7 ust. 1 pkt 9 i art. 18 ust. 2 pkt 15 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym (t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 1153 i 1436) oraz art. 87 ust. 3 i 4 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 1292 i 1907), Rada Gminy Zgorzelec uchwala, co następuje:

§ 1.

Przyjmuje się "Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Zgorzelec na lata 2026-2029", zaopiniowany pozytywnie przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków we Wrocławiu, Delegaturę w Jeleniej Górze, stanowiący załącznik do niniejszej uchwały.

§ 2.

Wykonanie uchwały powierza się Wójtowi Gminy Zgorzelec.

§ 3.

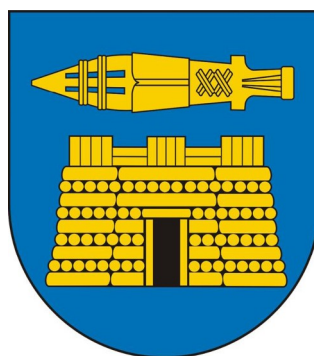
Uchwała wchodzi w życie po upływie 14 dni od daty publikacji w Dzienniku Urzędowym Województwa Dolnośląskiego.

Przewodnicząca Rady Gminy
Zgorzelec

Anna Rakoczy

GMINNY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI GMINY ZGORZELEC

NA LATA 2026-2029

OPRACOWANIE :

Małgorzata Zysnarska

Łukasz Borowczak

Muzeum Łużyckie w Zgorzelcu

MUZEUM ŁUŻYCKIE
W ZGORZELCU

Zgorzelec 2025

Spis treści

1. WSTĘP.....	4
2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	6
3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE.....	8
3.1. KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ.....	8
3.2. USTAWA O OCHRONIE ZABYTKÓW I OPIECE NAD ZABYTKAMI.....	8
3.3. ROZPORZĄDZENIA MINISTRA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO.....	13
3.4. INNE AKTY PRAWNE DOTYCZĄCE OCHRONY ZABYTKÓW.....	15
4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO.....	17
4.1. OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W DOKUMENTACH MIĘDZYNARODOWYCH.....	17
4.2. STRATEGICZNE CELE POLITYKI PAŃSTWA W ZAKRESIE OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	21
4.3. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIO- MIE WOJEWÓDZTWA I POWIATU.....	31
4.3.1. DOKUMENTY WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO.....	31
4.3.2. DOKUMENTY POWIATU ZGORZELECKIEGO.....	41
5.1. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIO- MIE GMINY (ANALIZA DOKUMENTÓW PROGRAMOWYCH GMINY ZGORZELEC).....	45
5.2. CHARAKTERYSTYKA GMINY ZGORZELEC.....	65
5.2.1. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE.....	65
5.2.2. KOMUNIKACJA TERENU GMINY.....	66
5.2.3. MIEJSCOWOŚCI GMINY.....	67
5.2.4. LUDNOŚĆ.....	68
5.2.5. GOSPODARKA.....	69
5.2.6. DZIEDZICTWO PRZYRODNICZE.....	70
5.3. DZIEDZICTWO KULTUROWE GMINY ZGORZELEC.....	72
5.3.1. ZARYS HISTORII OBSZARU GMINY ZGORZELEC.....	72
5.3.3. DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE.....	130
5.4. ZABYTKI NIERUCHOME OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY.....	134
5.4.1. ZABYTKI WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW.....	134
5.4.2. OCHRONA ZABYTKÓW W MIEJSCOWYCH PLANACH ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO.....	135
5.5. GMINNA EWIDENCJA ZABYTKÓW.....	137
5.5.1. UKŁADY PRZESTRZENNE.....	137
5.5.2. ZABYTKI ARCHITEKTURY.....	140
5.5.3. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE.....	143
5.6. ZABYTKI O NAJWYŻSZYM ZNACZENIU DLA GMINY.....	145
6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ.....	167

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE – CELE, PRIORYTETY, KIERUNKI DZIAŁAŃ, ZADANIA.....	171
7.1. CELE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	171
7.2. PRIORYTETY PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI I KIERUNKI DZIAŁAŃ.....	172
7.3. ZADANIA.....	173
8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	180
9. OCENA REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI.....	184
10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA.....	187
11. REALIZACJA I FINANSOWANIE ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTKÓW.....	198
ŹRÓDŁA IKONOGRAFII.....	202
TABELE.....	203
BIBLIOGRAFIA.....	204
Aneks 1: Wykaz obszarów ruralistycznych objętych ochroną.....	210
Aneks 2. Wykaz obiektów nieruchomych (budynków zabytkowych).....	212
Aneks nr 3. Stanowiska archeologiczne.....	254

1. WSTĘP

Przedmiotem niniejszego opracowania, gminnego programu opieki nad zabytkami gminy Zgorzelec na lata 2026-2029 (dalej GPOnZ), jest problematyka lokalnego dziedzictwa kulturowego i obiektów zabytkowych oraz obszarów o znaczeniu historycznym zlokalizowanych w granicach administracyjnych gminy. Sporządzono je zgodnie z art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2022 poz. 840) oraz wytycznymi Narodowego Instytutu Dziedzictwa (Błykosz et.al 2009).

Zgodnie z obowiązującymi przepisami o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami na wójtach (oraz burmistrzach i prezydentach miast) spoczywa obowiązek sporządzenia GPOnZ i aktualizowanie go co 4 lata. Po uzyskaniu pozytywnej opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków zostaje on przyjęty uchwałą rady gminy lub miasta, stając się jednym z aktów planowania gminy. Po 2 latach od przyjęcia konieczne jest przedstawienie radzie gminy (miasta) sprawozdania z realizacji postulatów i zadań wskazanych w GPOnZ.

GPOnZ określa kierunki działań w zakresie opieki nad zabytkami: wskazuje konieczne do wykonania zadania i sugeruje sposoby ich realizacji. W założeniu jest to również kompendium podstawowej wiedzy nt. lokalnego dziedzictwa kulturowego, bazujące na gminnej ewidencji zabytków (dalej GEZ). Ponadto w tym jednym dokumencie zebrane są podstawowe informacje dotyczące omawianej problematyki – przepisy prawne, najważniejsze dokumenty strategiczne opracowywane na poziomie krajowym, wojewódzkim i powiatowym omawiające sprawy ochrony zabytków. Program ma na celu ocenę kondycji obiektów zabytkowych, a także zdiagnozowanie problemów. Analiza sytuacji lokalnego dziedzictwa pozwala na przedstawienie priorytetów, które pozwolą na lepsze zabezpieczenie substancji zabytkowej, a także maksymalne wykorzystanie jej potencjału dla korzyści wszystkich mieszkańców gminy.

GPOnZ stanowi dokument polityki administracyjnej wskazujący drogi inicjowania, wspierania i koordynowania prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego. W założeniu ma pomóc w eliminacji konfliktów i w poprawie komunikacji pomiędzy trzema stronami zaangażowanymi w opiekę nad zabytkami i ochronę zabytków na lokalnym poziomie – urzędnikami gminy, służbami ochrony zabytków oraz właścicielami i użytkownikami obiektów zabytkowych.

Istotnym celem GPOnZ jest dążenie do osiągnięcia odczuwalnej dla każdego mieszkańca gminy (nie tylko osób będących w posiadaniu zabytków) akceptowanej społecznie poprawy stanu obiektów zabytkowych znajdujących się na terenie gminy, krajobrazu kulturowego, podniesienia poziomu ład przestrzennego. Realizacja takich założeń pozytywnie wpły-

nie na codzienną jakość życia i pomoże zachować właściwą równowagę pomiędzy dynamicznym rozwojem a potrzebą poszanowania lokalnych tradycji. Obowiązkiem władz publicznych jest rzetelne informowanie obywateli o celowości ochrony zabytków, konieczności rozpoznania zasobu dziedzictwa, jak również stałego monitorowania stanu jego zachowania, do czego narzędziem w przypadku wójtów, burmistrzów czy prezydentów miast jest właśnie GPOnZ i gminna ewidencja zabytków.

2. PODSTAWA PRAWNA OPRACOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Gminne programy opieki nad zabytkami opracowywane są na podstawie przepisów wynikających z **art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami** (Dz. U. z 2024 r., poz. 1292): „Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.”

Ustawodawca wyszczególnił cele ww. programów:

1. Uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego, dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
2. Zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
3. Wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
4. Podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
5. Określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
6. Podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy/miasta, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Program jest następnie ogłaszany w wojewódzkim dzienniku urzędowym. Co 2 lata zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy/miasta. Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu Wojewódzkiemu Konserwatorowi Zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

3. UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY I OPIEKI NAD ZABYTKAMI W POLSCE

Wspomniana powyżej ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami jest jednym z wielu aktów prawnych regulujących sposoby postępowania z zabytkami w Polsce, rozdziałających odpowiedzialność za działania związane z ochroną zabytków i opieką nad nimi, a także określających rolę i obowiązki samorządu lokalnego w tej kwestii. Wśród kluczowych aktów prawnych należy wymienić następujące:

3.1. KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ¹

Ustawa zasadnicza stanowi fundament systemu ochrony dziedzictwa narodowego w Polsce. W **art. 5** stwierdza: „*Rzeczpospolita Polska (...) strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju*”. W **art. 6, ust. 1** zobowiązano państwo do stworzenia należytych warunków upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury. Ponadto w **art. 86** wskazano, iż ochrona środowiska (w tym zabytków) jest konstytucyjnym obowiązkiem państwa i każdego obywatela.

3.2. USTAWA O OCHRONIE ZABYTKÓW I OPIECE NAD ZABYTKAMI²

Ustawa ta szczegółowo rozpatruje kwestie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Określa przedmiot, zakres i formy ochrony zabytków oraz opieki nad nimi, zasady tworzenia krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami oraz finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytkach, a także organizację organów ochrony zabytków. Podaje definicje doprecyzowujące kluczowe pojęcia, takie jak zabytek, krajobraz kulturowy, ochrona zabytków, opieka nad zabytkami, czy prace konserwatorskie, restauratorskie, itd. Omawiany akt prawny wskazuje także kompetencje służb ochrony zabytków i obowiązki właściciela lub posiadacza zabytku. Zapisy ustawy wprowadzają podział na ochronę zabytków podejmowaną przez administrację publiczną oraz opiekę nad zabytkami sprawowaną przez właściciela lub posiadacza zabytku.

¹ KONSTYTUCJA RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ Z DNIA 2 KWIETNIA 1997 R. (Dz. U. z 1997 r., Nr 78, poz. 483, ze zm.)

² USTAWA Z DNIA 23 LIPCA 2003 R. O OCHRONIE ZABYTKÓW I OPIECE NAD ZABYTKAMI (Dz.U. z 2024 r., poz. 1292)

Podstawowe terminy (**art. 3**):

zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich część lub zespół, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;

prace konserwatorskie – działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;

prace restauratorskie – działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;

badania konserwatorskie – działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;

historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny – przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;

historyczny zespół budowlany – powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;

krajobraz kulturowy – postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze i wytwory cywilizacji, historycznie ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych i działalności człowieka.

W art. 4 wyjaśniono, na czym polega ochrona zabytków. Jest to podejmowanie przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

1. Zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
2. Zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
3. Udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
4. Przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;

5. Kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
6. Uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

W **art. 5** wyjaśniono definicję **opieki nad zabytkiem**. Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

1. Naukowego badania i dokumentowania zabytku;
2. Prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
3. Zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
4. Korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
5. Popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Ustawa uściśla **formy ochrony zabytków**. Należą do nich:

1. **wpis do rejestru zabytków (art. 8-14)** – dokonuje się on na podstawie decyzji odpowiedniego wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu lub na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym zabytek się znajduje. Oprócz samego zabytku do rejestru wpisane może być również otoczenie zabytku, nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna zabytku, a także historyczne zespoły budowlane, układy urbanistyczne i ruralistyczne jako całość. Rejestr zabytków prowadzi odpowiedni wojewódzki konserwator zabytków w formie odrębnych ksiąg dla zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych. Od dnia wszczęcia postępowania w sprawie wpisu zabytku do rejestru do dnia, w którym decyzja w tej sprawie stanie się ostateczna, przy zabytku, którego dotyczy postępowanie, zabrania się prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich, robót budowlanych i podejmowania innych działań, które mogłyby prowadzić do naruszenia substancji lub zmiany wyglądu zabytku.
2. **wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa (art. 14a, 14aa, 14b)** – prowadzi ją minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego. Wpisywane są na nią na podstawie decyzji ww ministra (z urzędu lub na wniosek wła-

ściela) zabytki ruchome o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego i o wysokiej wartości materialnej.

3. **uznanie za pomnik historii (art. 15)** – forma ochrony obiektów o szczególnej randze. Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej, na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w drodze rozporządzenia, może uznać za pomnik historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. Na listę pomników historii mogą zostać wpisane obiekty architektoniczne, krajobrazy kulturowe, układy urbanistyczne lub ruralistyczne, zabytki techniki, obiekty budownictwa obronnego, parki i ogrody, cmentarze, miejsca pamięci najważniejszych wydarzeń lub postaci historycznych oraz stanowiska archeologiczne.
4. **utworzenie parku kulturowego (art. 16)** - Rada Gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.
5. Uchwała określa nazwę parku kulturowego, jego granice, sposób ochrony, a także może ustalić zakazy i ograniczenia dotyczące wszelkich działań mogących prowadzić do degradacji lub zniszczenia chronionego obszaru (przykładowo prowadzenia robót budowlanych, działalności przemysłowej, rolniczej, usługowej, itd.) Może także zakazać zmiany sposobu korzystania zabytków nieruchomych.
6. **ustalenie ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego (art. 18-20)** albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Ważne narzędzie do ochrony zabytków i monitorowania stanu zachowania lokalnego dziedzictwa kulturowego stanowi także **ewidencja zabytków**, będąca podstawą do stworzenia programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy. Generalny Konserwator zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków, wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków, natomiast wójtowie, burmistrzowie oraz prezydenci miast prowadzą **gminną ewidencję zabytków (art. 22, ust. 4)**. Ewidencja ta ma formę zbioru kart ewidencyjnych poszczególnych zabytków.

W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
2. Inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
3. Inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wskazuje ponadto obowiązki i kompetencje samorządu terytorialnego w omawianym zakresie. Do podstawowych **obowiązków gminy** należą:

1. Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy (art. 22. ust. 4),
2. Sporządzanie (na okres 4 lat) gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87),
3. Uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej (art. 18 i 19),
4. Sporządzanie gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowywanego zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r.
5. Sprawowanie należytej opieki nad zabytkami znajdującymi się w posiadaniu gminy, w tym do finansowania w ramach zadań własnych koniecznych prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku (art. 71).
6. Niezwłoczne poinformowanie (w terminie nie dłuższym niż 3 dni) właściwego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków o wpłynięciu zgłoszenia o odkryciu przedmiotu, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem (przepis ten dotyczy głównie zabytków archeologicznych). Znalazca takiego przedmiotu w sytuacji niemożności poinformowania o znalezisku służb ochrony zabytków ma prawo zgłosić odkrycie wójtowi (burmistrzowi/prezydentowi miasta), który jest zobowiązany do powiadomienia o sytuacji WKZ (art. 32).

Gmina ma prawo do:

1. Utworzenia decyzją rady gminy parku kulturowego (art. 16, patrz wyżej);

2. Ubiegania się o uzyskanie dotacji celowej z budżetu państwa na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytku, a także na prace konserwatorskie i restauratorskie przy zabytku ujętym na Liście Skarbów Dziedzictwa w stosunku do których posiada tytuł prawny (art. 73). Dotacja może być udzielona w wysokości do 50% poniesionych nakładów, chyba, że zabytek posiada wyjątkową wartość historyczną, artystyczną lub naukową, względnie stan zabytku wymaga natychmiastowej interwencji. Wówczas dotacja może wynieść do 100% koniecznych nakładów (art. 78);
3. Udzielania dotacji na podstawie uchwały rady gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy obiekcie zlokalizowanym na terenie gminy, wpisanym do rejestru zabytków lub ujętym w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja ta może być udzielona w wysokości do 100% kosztów poniesionych przez wnioskodawcę (art. 81). - Z dniem 1 maja 2025 r. weszła w życie ustawa z dnia 13 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. z 2023 r., poz. 1904). Zmiany dotyczą zasad w ramach których prowadzić będzie można poszukiwania zabytków archeologicznych, w tym z użyciem urządzeń elektronicznych i technicznych, a także rejestru poszukiwań prowadzonego przez Wojewódzkich Konserwatorów Zabytków, oraz trybu przyznawania nagród pieniężnych za zgłoszenie znalezisk.

3.3. ROZPORZĄDZENIA MINISTRA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO

Ministrem odpowiedzialnym za sprawy zabytków i dziedzictwa kulturowego (zarówno materialnego jak i niematerialnego) jest w chwili obecnej Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Akty wykonawcze MKiDN ważne z punktu widzenia ochrony zabytków i opieki nad zabytkami:

1. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 roku w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (Dz. U. z 2004 r., Nr 30, poz. 259);
2. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 10 maja 2004 r. w sprawie rzeczoznawców

3. Ministra Kultury w zakresie opieki nad zabytkami (Dz. U. z 2004, Nr 124, poz. 1302);
4. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki „Za opiekę nad zabytkami” (Dz. U. z 2004 r. Nr 124, poz. 1304, ze zm.);
5. Rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 5 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych (Dz. U. z 2004, Nr 212, poz. 2153);
6. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 30 czerwca 2010 r. w sprawie szczegółowych warunków uzyskiwania dofinansowania realizacji zadań z zakresu kultury, trybu składania wniosków oraz przekazywania środków z Funduszu Promocji Kultury (Dz. U. z 2010, Nr 118, poz. 797);
7. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych zagranicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2011r., Nr 113, poz. 661);
8. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 stycznia 2014 r. w sprawie dotacji na badania archeologiczne (Dz. U. 2014, poz. 110);
9. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 14 października 2015 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich, robót budowlanych, badań konserwatorskich, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków oraz badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. z 2015 r., poz. 1789);
10. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 16 sierpnia 2017 r. w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. z 2017 r. poz. 1674);
11. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych

i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków (Dz. U. z 2018 r. poz. 1609);

12. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. 2021, poz.56);

13. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 30 września 2024 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie dotacji celowej na prace konserwatorskie lub restauratorskie przy zabytku wpisanym na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków (Dz. U. 2024, poz. 1462).

3.4. INNE AKTY PRAWNE DOTYCZĄCE OCHRONY ZABYTEKÓW

Sprawy ochrony zabytków w mniejszym stopniu regulowane są także w innych aktach prawnych. Wśród nich w kontekście GPONZ wymienić należy przede wszystkim:

1. USTAWA Z DNIA 8 MARCA 1990 R. O SAMORZĄDZIE GMINNYM (Dz. U. z 2022., poz. 559 ze zm.) - W art. 7, ust. 1, pkt 9 do zadań własnych gminy zaliczono „zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty (...). W szczególności zadania własne obejmują sprawy (...) kultury (...) oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami”. Ponadto pośrednio do spraw ochrony zabytków i opieki nad zabytkami mogą odnosić się także zadania związane z zapewnieniem ładu przestrzennego, należytą gospodarką nieruchomościami, ochroną środowiska, organizacją gminnych instytucji kultury, dbałością o zieleń gminną, rozwojem lokalnej turystyki czy promocją gminy.

Z punktu widzenia omawianej problematyki istotne są także inne akty prawne:

1. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (Dz. U. z 2023 r. poz. 907, ze zm.);
2. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane (Dz. U. z 2024 r. poz. 725);
3. Ustawa z dnia 7 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz niektórych innych ustaw (Dz. U. z 2023 r., poz. 1688);

4. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz. U. z 2024 r. poz. 54);
5. Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2023 r. poz. 1336, ze zm.);
6. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami (Dz. U. z 2023 r. poz. 344, ze zm.);
7. Ustawa z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej (Dz. U. z 2024 r. poz. 87 ze zm.);
8. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i o wolontariacie (Dz. U. z 2023 r. poz. 571, ze zm.);
9. Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz. U. z 2015, poz. 774 ze zm.);
10. Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnianiu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko (Dz. U. z 2023 r., poz. 1094 ze zm.).

Podsumowując akty prawne istotne dla ochrony zabytków, wskazać trzeba także ustawy regulujące zasady postępowania z zabytkami znajdującymi się w zasobach muzealnych, bibliotecznych i archiwalnych:

1. Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach (Dz. U. z 2022 r., poz. 385);
2. Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach (Dz. U. z 2022 r., poz. 2393 ze zm.);
3. Ustawa z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach (Dz. U. z 2020 r., poz. 164 ze zm.).

4. UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

4.1. OCHRONA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO W DOKUMENTACH MIĘDZYNARODOWYCH

Polska przyjęła szereg międzynarodowych ustaleń odnoszących się do ochrony szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego. Ratyfikowane konwencje stanowią źródło prawa powszechnie obowiązującego. Do najważniejszych z nich należą:

- **KONWENCJA O OCHRONIE DÓBR KULTURALNYCH W RAZIE KONFLIKTU ZBROJNEGO** z dnia 14 maja 1954 r., Haga (Dz. U. z 1957 r., nr 46, poz. 212, załącznik, Dz. U. z 2012 r., poz. 248)

Dokument ONZ, nazywany zwykle konwencją haską, powstały w związku z dramatyczną sytuacją dziedzictwa kulturalnego po II wojnie światowej. Wraz z *Regulaminem wykonawczym do tej Konwencji* i *Protokołem o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego* wciąż stanowi fundament ochrony i postępowania z dziedzictwem materialnym w przypadku zagrożenia wojennego. Konwencja podała definicje podstawowych pojęć, oraz wprowadziła nakaz powstrzymywania się stron uczestniczących w konflikcie zbrojnym od świadomego niszczenia, dewastacji, bezprawnego przywłaszczenia oraz stosowania jakichkolwiek środków odwetu skierowanych przeciwko dobrom kultury. Wyróżnione zostały dwa poziomy ochrony – w czasie pokoju i wojny. Status obiektu chronionego przez konwencję przyznano także schronom, w których przechowywane są dobra kultury.

Ryc. 1: Znak „Blue Shield” umieszczany na budynkach ujętych w rejestrze zabytków

Nieruchomości zabytkowe oznakowane są zaprojektowanym przez prof. Jana Zachwatowicza znakiem Błękitnej Tarczy (tzw. „Blue Shield”), co ma zapewnić min. ochronę budynku przed przypadkowym atakiem w czasie konfliktu. Znak ten uważa się za odpowiednik znaku Czerwonego Krzyża. Wzór znaku, jego wymiary i i miejsce umieszczenia na zabytku nieruchomym określa rozporządzenie Ministra Kultury z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach wpisanych do rejestru zabytków (Dz. u. z 2004 r. nr 30, poz. 259).

W roku 1999 r. sporządzono tzw. Drugi Protokół do Konwencji, który wprowadził instytucję ochrony wzmocnionej. Polega ona na przyznaniu przywileju bezwzględnej nietykalności dobrom kultural-

nym o największym znaczeniu dla ludzkości, niezależnie od względów konieczności wojskowej i odległości od celów wojskowych.

- **KONWENCJA W SPRAWIE OCHRONY ŚWIATOWEGO DZIEDZICTWA KULTURALNEGO I NATURALNEGO z dnia 16 listopada 1972 r. przyjęta na sesji w Paryżu (Dz. U. z 1976 r., nr 32, poz. 190, załącznik).**

Dokument ONZ. Konwencja ta ustanowiła ochronę dziedzictwa kulturowego oraz przyrodniczego o wyjątkowej i powszechnej wartości. Obiekty wybitne wpisywane są od 1977 r. na listę światowego dziedzictwa UNESCO, którą prowadzi Komitet Światowego Dziedzictwa i która corocznie jest rozszerzana (art. 11). Konwencja zobowiązuje państwa do wprowadzenia skutecznego systemu ochrony dziedzictwa ważnego z punktu widzenia całej ludzkości i prowadzenia polityki ogólnej zmierzającej do wyznaczenia dziedzictwu kulturalnemu i przyrodniczemu odpowiedniej funkcji w życiu zbiorowym (art. 5). Reguluje także warunki i tryb udzielania pomocy międzynarodowej na rzecz dóbr dziedzictwa.

- **EUROPEJSKA KONWENCJA O OCHRONIE DZIEDZICTWA ARCHEOLOGICZNEGO (poprawiona) z dnia 16 stycznia 1992 r., La Valetta (Dz. U. z 1996 r. nr 120, poz. 564)**

Nazywana konwencją maltańską, przyjęta pod auspicjami Rady Europy; dotyczy dziedzictwa archeologicznego, które stanowi źródło „zbiorowej pamięci europejskiej i instrument dla badań historycznych i naukowych”.

Zobowiązuje do wprowadzenia systemu prawnej ochrony dziedzictwa archeologicznego, zapewniającego prowadzenie ewidencji archeologicznego dziedzictwa, łączenia potrzeb archeologii z wymaganiami planów zagospodarowania, zapewnienia finansowego wsparcia dla badań archeologicznych od władz państwowych, regionalnych i gminnych.

Położyła nacisk na zachowanie stanowisk archeologicznych, przeznaczanie środków na badania ratownicze w miejsce prac prowadzonych w celach wyłącznie badawczych, oraz na działania zmierzające do rozpoznania i zadokumentowania zasobów archeologicznych zagrożonych narastającą działalnością inwestycyjną. W konwencji tej przyjęto zasadę kto niszczy, ten płaci w odniesieniu do inwestycji ingerujących w strukturę stanowisk archeologicznych.

- **EUROPEJSKA KONWENCJA KRAJOBRAZOWA z dnia 22 października 2000 r., Florencja (Dz. U. z 2006 r., nr 14, poz. 98)**

Przyjęta pod auspicjami Rady Europy konwencja podkreśla znaczenie krajobrazu jako wspólnego zasobu, będącego podstawowym komponentem europejskiego dziedzictwa kultu-

rowego i przyrodniczego, o wielkim znaczeniu dla kształtowania się tożsamości społeczności i jej jakości życia.

Głównym celem konwencji jest promowanie działań na rzecz krajobrazu, jego ochrona, zarządzanie i planowanie oraz organizowanie europejskiej współpracy w tym zakresie, zwłaszcza na szczeblu lokalnym w regionach przygranicznych (krajobrazy transgraniczne). Ustanowiono Nagrodę Krajobrazową Rady Europy - wyróżnienie przyznawane organom lokalnym i regionalnym, które wykażą się skutecznymi i znaczącymi osiągnięciami w dziedzinie ochrony, gospodarki lub planowania krajobrazu.

- **KONWENCJA UNESCO WS OCHRONY I PROMOWANIA RÓŻNORODNOŚCI FORM WYRAZU KULTUROWEGO z dnia 20 października 2005 r., Paryż (Dz. U. z 2007 r., nr 215, poz. 1585)**

Celami konwencji są m.in.: ochrona i promowanie różnorodności form wyrazu kulturowego; tworzenie takich warunków dla kultur, by mogły się w pełni rozwijać i swobodnie na siebie oddziaływać w sposób przynoszący im wzajemne korzyści; promowanie poszanowania różnorodności form wyrazu kulturowego i uświadamianie jej wartości na płaszczyźnie lokalnej, krajowej i międzynarodowej; potwierdzenie znaczenia związku między kulturą i rozwojem dla wszystkich krajów.

Za zasady uznano: poszanowanie praw człowieka, jego podstawowych wolności, oraz poszanowanie wszystkich kultur i ich różnorodności. Zobowiązano państwa sygnatariuszy do wspierania otwartości i rozmaitych form wyrazu kulturowego. Uznano komplementarność ekonomicznych i kulturowych aspektów rozwoju; podkreślono, że ochrona, promowanie i zachowanie różnorodności kulturowej są podstawowym warunkiem trwałego i zrównoważonego rozwoju dla dobra obecnych i przyszłych pokoleń.

- **KONWENCJA UNESCO WS OCHRONY NIEMATERIALNEGO DZIEDZICTWA KULTUROWEGO z dnia 17 października 2003 r., Paryż (Dz. U. z 2011 r., nr 172, poz. 1018)**

Dokument ten stworzył ramy prawne, administracyjne i finansowe umożliwiające prowadzenie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, propagowanie świadomości na temat jego znaczenia i konieczności jego poszanowania. W konwencji podkreślono równowartość przejawów dziedzictwa niematerialnego, bez ich dalszego hierarchizowania, oraz jego ogromną rolę dla poczucia tożsamości i ciągłości społeczności.

Stworzono narzędzia umożliwiające współpracę na szczeblu międzynarodowym, kontrolowanie stanu zachowania dziedzictwa niematerialnego i jego promowanie – są to spisy przejawów kultury uznanych za szczególnie cenne. Należą do nich:

- Lista niematerialnego dziedzictwa kulturowego wymagającego pilnej ochrony;
- Lista reprezentatywna niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- Rejestr programów, projektów i działań mających na celu ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego („Rejestr Najlepszych Praktyk”).

Jako kluczowe założenie uznano ścisłą współpracę z grupami będącymi depozytariuszami zwyczajów i tradycji, oraz umożliwienie przekazania dziedzictwa niematerialnego kolejnym pokoleniom.

- **KONWENCJA O OCHRONIE DZIEDZICTWA ARCHITEKTONICZNEGO EUROPY z dnia 3 października 1985 r., Granada (dz. U. z 2012 r., poz. 2010)**

Zasadniczym celem dokumentu jest ochrona europejskiego dziedzictwa architektonicznego. Konwencja definiuje pojęcie dziedzictwa architektonicznego i zwraca uwagę na potrzebę jego ochrony nie tylko na szczeblu krajowym, ale i europejskim; wskazuje konieczność przyjęcia rozwiązań prawnych i planistycznych ukierunkowanych na zapewnienie cennym obiektom architektonicznym bezpieczeństwa, zwłaszcza jeśli chodzi o procesy rozbierania, przebudowywania, przekształcania otoczenia i dodawania nowych obiektów w sąsiedztwie zabytków.

Strony zobowiązały się także do wspierania badań naukowych, w celu identyfikacji, dokumentowania dziedzictwa architektonicznego, a także praktyki konserwatorskiej i wymiany informacji. Konwencja zakłada współdział społeczeństwa w procesie ochrony zabytków, podkreśla rolę promocji dziedzictwa i rozwijania świadomości społecznej w zakresie ochrony zabytków.

- **DYREKTYWA PARLAMENTU EUROPEJSKIEGO I RADY EUROPY – INSPIRE (Infrastructure for Spatial Information In Europe, 2007/2/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 14 marca 2007, Dz. U. 2010, nr 76, poz. 489)**

W ustawie o infrastrukturze informacji przestrzennej z dnia 4 marca 2010 r., która weszła w życie 7 czerwca 2010 r. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego został zdefiniowany (art. 3, pkt. 7c) jako organ wiodący i współodpowiedzialny, wraz z Ministrem Środowiska, w zakresie danych przestrzennych w części dotyczącej zabytków nieruchomych. Ustawa stanowi przeniesienie na polski grunt legislacyjny zapisów dyrektywy Parlamentu Europejskiego i Rady Europy – INSPIRE.

Założeniem dyrektywy jest opracowanie baz danych GIS oraz udostępnienie tych danych za pomocą usług sieciowych (serwisów internetowych) w celu łączenia informacji z różnych źródeł (niejednokrotnie pochodzących z różnych krajów UE) oraz umożliwienie do nich

darmowego, publicznego dostępu. Dzięki takim działaniom możliwe ma stać się wspólne korzystanie z wiarygodnych danych przestrzennych na terenie UE.

W przypadku ochrony zabytków wdrożeniem ww dyrektywy są działania Narodowego Instytutu Dziedzictwa z zakresie zdigitalizowania i udostępnienia na portalu mapowym rejestru zabytków nieruchomych, ruchomych i archeologicznych. Dodano do niego także informacje zawarte w krajowej ewidencji zabytków oraz moduł dedykowany grobom i cmentarzom wojennym³.

4.2. STRATEGICZNE CELE POLITYKI PAŃSTWA W ZAKRESIE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI

GPOnZ stanowią niezbędne ogniwo w planowaniu polityki dotyczącej spraw ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na poziomie powiatowym (lokalnym), wojewódzkim (regionalnym) i ogólnokrajowym. Muszą zatem być spójne z dokumentami programowymi opracowywanymi na innych szczeblach i dzielić z nimi strategiczne cele. Informacje zawarte w GPOnZ są podstawą dla powiatowych programów ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, te z kolei dla wojewódzkich. Analogicznym dokumentem strategicznym na szczeblu centralnym jest Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami.

Programy gminne z zasady wpisują się w politykę państwa w omawianym zakresie poprzez dążenie do poprawy stanu zachowania zabytków, oraz wszechstronnego wykorzystania dziedzictwa kulturowego do poprawy jakości życia mieszkańców i wizerunku gminy. Są przydatnym narzędziem opisującym zasób dziedzictwa gminy, jego kondycję i ułatwiającym komunikację pomiędzy mieszkańcami, służbą ochrony zabytków i samorządem. Poprawia to odporność zasobu zabytkowego na różnego rodzaju zagrożenia, co stanowi cel główny w obowiązującym aktualnie Krajowym Programie Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026 (dalej: Program 2023-2026).

³ Portal mapowy dostępny jest pod adresem: mapy.zabytek.gov.pl, dostęp dnia 20.01.2025 r.

KRAJOWY PROGRAM OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI NA LATA 2023-2026

Program ten⁴ został przyjęty uchwałą nr 242 Rady Ministrów 8 grudnia 2023 r., a następnie ogłoszony w „Monitorze Polskim” 28 grudnia 2023 r. (MP z 2023 r., poz. 1470).

Jest to dokument strategiczny określający cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na okres czterech lat⁵. Wskazuje on także szczegółowo kierunki działań i zadania w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, jak również warunki i sposób ich finansowania oraz harmonogram ich realizacji. Koordynację realizacji programu powierzono Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa (NID), Narodowemu Instytutowi Konserwacji Zabytków (NIKZ) i Departamentowi Ochrony Zabytków.

Po ewaluacji analogicznych programów realizowanych w latach poprzednich i zmianach w przepisach, a także przedstawieniu diagnozy stanu ochrony zabytków w Polsce sformułowano cel główny Programu 2023-2026:

ZWIĘKSZENIE ODPORNOŚCI ZASOBU ZABYTEKOWEGO W POLSCE.

Przyjęcie celu głównego w tym brzmieniu wynika z analizy bieżących problemów i wyzwań oraz aktualnych priorytetów państwa. W ostatnich latach zauważono występującą na wielu płaszczyznach presję, o niespotykanej wcześniej skali, która istotnie wpływa na stan zachowania dziedzictwa kulturowego. Intensyfikacja procesów budowlanych, modernizacyjnych, adaptacyjnych, zmiany klimatu, zwiększenie prawdopodobieństwa zagrożenia wojennego mogą prowadzić do nieodwracalnych szkód w substancji zabytkowej. Jednocześnie pandemia COVID-19 wymusiła cyfryzację danych i przeniesienie wielu baz dokumentacyjnych do Internetu. Kumulacja już występujących lub potencjalnych zagrożeń wymaga poszukiwania nowych lub wzmacniania istniejących narzędzi i metod przeciwdziałania degradacji dziedzictwa kulturowego.

Wytyczono następujące cele szczegółowe i kierunki działań:

Cel szczegółowy 1: *Weryfikacja wybranego zasobu zabytków i wzmocnienie narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości.*

Kierunki działania:

1. Podnoszenie wiedzy o wybranych grupach zasobu zabytkowego kraju:

⁴ zob. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WMP20230001470>; dostęp dnia 21.01.2025 r.

⁵ Jest to trzeci dokument krajowy tego rodzaju: pierwszym był *Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2014-2017*, ustanowiony uchwałą Nr 125/2014 Rady Ministrów z dnia 24 czerwca 2014 r. (M.P. poz. 733). Kolejny, przyjęty na lata 2019-2022, przyjęto uchwałą nr 82/2019 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r. (M.P., poz. 998).

- Ochrona zasobu wielkoobszarowych i wieloelementowych zespołów architektury obronnej;
- Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków techniki kolejowej i zaplecza kolejowego;
- Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków techniki związanych z przemysłem wydobywczym/górnictwem/kopalnianym, węgla kamiennego i innych paliw kopalnych;
- Weryfikacja i klasyfikacja zasobu, stanu zachowania z waloryzacją zabytków w zakresie zabytkowej architektury osad służbowych związanych z gospodarką leśną Lasów Państwowych.

Modernizacja infrastruktury, a także wdrażanie polityki energetycznej zakładającej dekarbonizację kraju powodują konieczność weryfikacji dziedzictwa kolejowego i kopalnianego, które w najbliższych latach czekają liczne przekształcenia i modernizacja. Należy wskazać najcenniejsze i najbardziej reprezentatywne obiekty/zespoły, a następnie objąć je adekwatnymi formami ochrony zabytków. Kolejną grupą wymagającą działań są rozproszone i słabo rozpoznane zespoły na terenach leśnych, a także wielkoobszarowy zasób zabytków architektury obronnej. W tych przypadkach obok rozpoznania zasobów należy wdrożyć zintegrowaną ochronę wartości zabytkowych, z przyrodniczymi i krajobrazowymi.

2. Ochrona zabytków i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości:

- Model i system wartościowania zabytków;
- Plany zarządzania dla pomników historii;
- Wsparcie procesu tworzenia planów ochrony parków kulturowych;
- System bezpieczeństwa zabytków;
- Projektowanie konserwatorskie.

W zadaniu tym podkreślono potrzebę wypracowania narzędzi kompleksowej, zintegrowanej ochrony i realnego nadzoru nad polityką konserwatorską względem najcenniejszego zasobu zabytkowego kraju. Postuluje się konieczność jasnego określenia modelu i systemu wartościowania zabytków, a w konsekwencji metodyki oceny wartości zabytkowych w pierwszym rzędzie dla pomników historii, a drugiej kolejności dla całego zasobu zabytkowego. Ponadto opracowany powinien zostać standard należytego zakresu dokumentacji konserwatorskiej, dokumentacji powykonawczej i sposobu realizacji profilaktyki konserwatorskiej. W obliczu sytuacji geopolitycznej i klimatycznej wymagane jest dodatkowe wsparcie dla służb konserwatorskich i opiekunów zabytków w sytuacjach kryzysowych (takich jak. np. powodzie, pożary, itd.) i w wypadku konfliktu zbrojnego.

Realizacja międzynarodowych zobowiązań:

- implementacja Konwencji UNESCO z 1972 r. do ustawy o ochronie zabytków;
- wdrożenie Konwencji UNESCO z 2001 r.;
- współpraca międzynarodowa z UNESCO-ICOMOS-ICCROM-UE;
- wsparcie procesów tworzenia planów zarządzania dla miejsc światowego dziedzictwa w Polsce.

Konwencje międzynarodowe, których zapisy powinny być częścią polityki ochrony zabytków w Polsce, wciąż wymagają częściowego wdrożenia do przepisów krajowych. Pilnej uwagi wymaga chociażby kwestia wzmocnienia ochrony miejsc z Listy Światowego Dziedzictwa UNESCO, w tym wyznaczenia dla nich stref buforowych, opracowania planów zarządzania i ocen oddziaływania na nie realizowanych w sąsiedztwie inwestycji. Rozpoznanie i wypracowanie kierunków dalszego działania wymagają nowe zalecenia dotyczące zmian klimatycznych, szlaków kulturowych i wzmocnienia kwalifikacji zawodowych w ochronie dziedzictwa.

Cel szczegółowy 2: Wzmocnienie potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków.

Kierunki działania:

1. Cyfryzacja procesów administracyjnych:

- Cyfryzacja procesu inwestycyjno-budowlanego w zakresie ochrony zabytków;
- Opracowanie i realizacja programu szkoleń specjalistycznych dla pracowników wojewódzkich urzędów ochrony zabytków.

Znaczący wzrost liczby postępowań administracyjnych w zakresie ochrony zabytków (rocznie o 20-30%) wymaga poprawy efektywności i usprawnienia dostępu do baz danych cyfrowych w celu przyspieszenia weryfikacji dokumentów. Organy ochrony zabytków wymagają wzmocnienia technologicznego, oraz specjalistycznych szkoleń w celu zapewnienia sprawnego przebiegu procesom postępowań i podniesienia jakości realizacji procedur.

2. Wzmacnianie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków:

- Wdrożenie i rozwój Programu AZP+;
- Digitalizacja i udostępnienie zasobu archiwalnego;
- Rozwój zasobu dokumentacyjnego 3D;
- Rozwój portalu Zabytek.pl.

Wykorzystanie nowych technologii cyfrowych w ochronie zabytków będzie realizowane przez NID, głównie poprzez istniejące już narzędzia: program AZP+ umożliwiający nieinwa-

zyjne zarządzanie dziedzictwem archeologicznym, oraz portal Zabytek.pl, który w nowoczesny i rzetelny sposób udostępnia informacje o polskich zabytkach.

Reforma finansowania ochrony i opieki nad zabytkami:

- premia zabytkowa (pozyskiwanie preferencyjnych kredytów na prace przy zabytkach);
- wprowadzenie alternatywnego sposobu finansowania opieki nad zabytkami – crowdfundingu.

Cel szczegółowy 3: *Rola zabytków w zrównoważonym rozwoju (edukacja i partycypacja).*

Kierunki działania:

1. Wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych:

- Strategia przeciwdziałania skutkom zmian klimatycznych dla zachowania zabytków;
- Wsparcie procesu tworzenia gminnych programów opieki nad zabytkami;
- Twój dom – dialog z tradycją;
- Upowszechnienie tradycyjnych, neutralnych dla środowiska, metod i technik rzemieślniczych – „szkoła rzemiosł CAD”;
- Warsztaty konserwatorskie – praktyka prac konserwatorskich;
- Wzmacnianie kompetencji zawodów rzemieślniczych;
- Proces prowadzenia inwestycji w obiektach zabytkowych – szkolenia dla samorządów.

Narzędziem do budowania odporności dziedzictwa na trwałe uszkodzenie i zniszczenie jest systemowe powiązanie uwarunkowań przyrodniczych z tradycyjnym, neutralnym dla środowiska sposobem budowania, konserwacji i pielęgnacji zabytków. Na poziomie lokalnym nacisk położony zostanie ponadto na opracowanie zaktualizowanych modeli gminnych programów opieki nad zabytkami i poradnika zawierającego współczesne projekty domów pozytywnie korespondujących z otaczającą zabudową zabytkową.

Upowszechnieniem tradycyjnych metod i technik konserwatorskich zajmie się Centrum Architektury Drewnianej (koordynowane przez NID), natomiast poszerzenie wiedzy będzie możliwe na warsztatach i szkoleniach (prowadzonych przez NIKZ) skierowanych do wykonawców prac konserwatorskich, rzemieślników, pracowników służb konserwatorskich i urzędników samorządowych.

3.2. Edukacja i podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego:

- Włączenie edukacji ochrony zabytków do programów nauczania w szkołach;

- Badania społeczne i statystyczne dotyczące dziedzictwa kulturowego;
- Pomiar wpływu kultury i dziedzictwa na rozwój społeczny;
- Kampanie społeczno-edukacyjne dotyczące zagrożeń dziedzictwa kulturowego;
- Wsparcie merytoryczne służb mundurowych oraz organów wymiaru sprawiedliwości w sprawach dotyczących przestępczości przeciwko zabytkom;
- Edukacja o dziedzictwie kulturowym, z uwzględnieniem dostępności dla osób ze szczególnymi potrzebami;
- Utworzenie i rozwój działalności Forum Posiadaczy Zabytków przy Generalnym konserwatorze Zabytków.

Działania te skierowane są do osób, które nie są bezpośrednio odpowiedzialne za ochronę zabytków, jednak ich uwrażliwienie na te kwestie może skutkować większą świadomością społeczną i tym samym skuteczniejszym zabezpieczeniem dziedzictwa kulturowego. Ponadto wskazano na konieczność podjęcia starań w kierunku udostępnienia zabytków o wyjątkowej wartości osobom z niepełnosprawnościami. Rozwiązaniem w tym przypadku mogłyby być pakiety edukacyjne. Zapewniłyby one dostęp do informacji, bez uszczerbku dla substancji zabytkowej, który mógłby nastąpić w wypadku prób zapewnienia pełnej dostępności architektonicznej do obiektów i wnętrz rodzaju wież kościelnych, piwnic, itp.

W zadaniu tym przewidziano także realizację wysoko wyspecjalizowanych szkoleń dla przedstawicieli sądów, prokuratury, Policji, Krajowej Administracji Skarbowej oraz Straży Granicznej w zakresie charakterystyki zagrożeń dziedzictwa oraz zwalczania przestępczości przeciwko zabytkom.

Koordynacja realizacji zadań wskazanych w Krajowym programie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026 oparta została na trzech podmiotach: Departamencie Ochrony Zabytków w Ministerstwie kultury i Dziedzictwa Narodowego, Narodowym Instytucie Dziedzictwa i Narodowym Instytucie Konserwacji Zabytków. Każdej z tych instytucji przydzielono konkretne zadania i przyznano budżet, który ogółem wyniesie 55 796 000 zł. Wdrażanie Krajowego programu zakłada ścisłą współpracę z wojewódzkimi konserwatorami zabytków, oraz w razie potrzeby z innymi podmiotami i organami państwowymi.

Z punktu widzenia samorządów gminnych i zadań jakie stoją przed nimi w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami *Program 2023-2026* zrealizowany prawidłowo, przełożyć się może na faktyczną poprawę sytuacji na poziomie lokalnym, zwiększenie świadomości społecznej, usprawnienie procedur, powstanie przemyślanych gminnych programów opieki nad zabytkami, korespondujących z potencjałem danego obszaru oraz zmieniającą się szybko sytuacją w Polsce i na świecie.

Na terenie gminy Zgorzelec brak bezcennych obiektów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO, czy wyróżniających się zespołów, które mogłyby wpisać się w planowaną politykę rozpoznania i ochrony zabytkowego zasobu kolejowego, przemysłu wydobywczego, architektury obronnej. W takiej sytuacji kierunki działań wskazane w *Celach szczegółowych 1 i 2* pozostaną prawdopodobnie w niewielkim stopniu w obszarze zainteresowań i możliwości władz samorządowych gminy.

W ramach *Celu szczegółowego 3. Rola zabytków w zrównoważonym rozwoju (edukacja i partycypacja)* wskazane kierunki działań wpisują się natomiast doskonale w specyfikę terenu gminy Zgorzelec. Cel ten skupia się wokół kwestii edukacyjnych, a większa świadomość społeczna i pogłębiona wiedza miejscowych społeczności o własnym dziedzictwie kulturowym zawsze skutkuje podniesieniem poziomu wrażliwości i w konsekwencji bezpieczeństwa zabytków na poziomie lokalnym. Otwiera ona także możliwość dostrzeżenia potencjału dziedzictwa przyrodniczego, kulturowego i krajobrazowego, które należy wykorzystać niesie wielorakie korzyści dla mieszkańców danego terenu. W ramach tego Celu zaplanowano niezwykle potrzebny dialog z opiekunami zabytków i przedstawiono pomysły na wsparcie zarówno samorządów, jak i właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych. Jako szczególnie ciekawe należy uznać postulowane promowanie tradycyjnych, neutralnych dla środowiska metod i technik rzemieślniczych. Nierozzerwalnie z tą kwestią związane jest podniesienie kompetencji rzemieślników oraz przygotowanie szkoleń dla różnych grup odbiorców, czy podręczników dobrych praktyk dostępnych dla każdego. Nieprawidłowo przeprowadzone remonty budynków zabytkowych wynikają najczęściej z braku wiedzy, braku dostępu do wykwalifikowanych rzemieślników, czy wysokich kosztów prac restauratorskich i konserwatorskich.

Ponadto w ramach *Celu szczegółowego 3* zaplanowano szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie prowadzenia procesu inwestycyjnego przy zabytku oraz merytoryczne wsparcie procesu powstawania programów opieki nad zabytkami w gminach⁶. Samorządy gminne mogą ponadto z korzyścią dla własnego wizerunku i lokalnego dziedzictwa włączyć się do kampanii społeczno-edukacyjnej w mediach.

Obowiązują także inne dokumenty strategiczne państwa uwzględniające problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego:

- **STRATEGIA NA RZECZ ODPOWIEDZIALNEGO ROZWOJU DO ROKU 2020 (Z PERSPEKTYWĄ DO 2030 r.)**

⁶ Zagadnienia związane z tematyką ochrony dziedzictwa i opieki nad zabytkami poruszane są w materiałach ogólnodostępnych przygotowanych przez Narodowy Instytut Dziedzictwa, w tym serwisie adresowanym w szczególności do pracowników samorządów – zob. <https://samorząd.nid.pl/>; dostęp dnia 23.01.2025 r.

Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)⁷, zwana „SOR”, została przyjęta uchwałą nr 8 Rady Ministrów z dnia 14 lutego 2017 r. Jest to aktualizacja Strategii Rozwoju Kraju 2020, przyjętej Uchwałą Nr 157 Rady Ministrów z dnia 25 września 2012 r.

SOR jest dokumentem w obszarze średnio- i długofalowej polityki gospodarczej państwa. Określa podstawowe uwarunkowania, cele i kierunki rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, regionalnym i przestrzennym w perspektywie roku 2030.

Głównym celem SOR jest

„TWORZENIE WARUNKÓW DLA WZROSTU DOCHODÓW MIESZKAŃCÓW POLSKI PRZY JEDNOCZESNYM WZROŚCIE SPÓJNOŚCI W WYMIARZE SPOŁECZNYM, EKONOMICZNYM, ŚRODOWISKOWYM I TERYTORIALNYM”

Zadania powiązane z obszarem ochrony zabytków zostały uwzględnione w następujących obszarach:

1. Obszar e-państwo.

Kierunek interwencji: budowa i rozwój e-administracji – orientacja administracji państwa na usługi cyfrowe. Wyznaczony projekt strategiczny: Digitalizacja i rozwój kultury cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego w Polsce (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych i zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystywania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczania najcenniejszych zasobów kultury.

2. Kapitał ludzki i społeczny.

Kierunek interwencji: wzmocnienie roli kultury dla rozwoju gospodarczego i spójności społecznej. Ochrona i promocja dziedzictwa narodowego – wykorzystanie potencjału dziedzictwa dla wzmacniania kapitału społecznego oraz poczucia tożsamości i wspólnoty; inwestycje w dziedzictwo narodowe (dobra kultury, nauki i sztuki, zabytki, rozwój sieci muzeów, wspieranie i promocja dziedzictwa kulturowego wpisanego na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO). Wzmacnianie tożsamości, poczucia wspólnoty i więzi międzypokoleniowych, poprzez uczestnictwo i zwiększanie dostępu do instytucji i dzieł kultury na wszystkich poziomach funkcjonowania wspólnoty (lokalnym, regionalnym, narodowym), likwidacja „białych plam” w dostępie do kultury.

⁷zob. <https://www.gov.pl/web/ia/strategia-na-rzecz-odpowiedzialnego-rozwoju-do-roku-2020-z-perspektywa-do-2030-r--sor>; dostęp dnia 23.01.2025 r.

- **STRATEGIA ROZWOJU KAPITAŁU SPOŁECZNEGO (WSPÓŁDZIAŁANIE, KULTURA, KREATYWNOŚĆ) 2030**

Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030⁸ (nazwywana „SRKS 2030”) przyjęta została uchwałą Rady Ministrów nr 155 z dnia 27 października 2020 r. Stanowi kontynuację i aktualizację przyjętej uchwałą nr 61 Rady Ministrów z dnia 26 marca 2013 r. Strategii Rozwoju Kapitału Społecznego 2020.

SRKS 2030 stanowi instrument realizacji wspomnianej powyżej SOR, oraz jest jedną z dziewięciu horyzontalnych zintegrowanych strategii mających pomóc w kompleksowej modernizacji systemu zarządzania rozwojem państwa.

Jako cel główny SRKS 2030 wskazano:

WZROST JAKOŚCI ŻYCIA SPOŁECZNEGO I KULTURALNEGO POLAKÓW POPRZECZ WZMOCNIENIE KAPITAŁU LUDZKIEGO I SPOŁECZNEGO.

Realizacja tego celu odbywa się przez wdrażanie kierunków interwencji w trzech zasadniczych obszarach:

- obszar 1: Współdziałanie – społeczeństwo obywatelskie,
- obszar 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie,
- obszar 3: Kreatywność – potencjał kulturowy i kreatywny.

Poprawa w obszarach wskazanych powyżej miałaby decydujące znaczenie w osiągnięciu nie tylko celów SOR, ale także Programu 2023-2026, czyli w podniesieniu skuteczności ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. W diagnozie dla obszaru 2: Kultura – tożsamość i postawy obywatelskie wskazano na zły stan zabytków oraz niewykorzystany potencjał szlaków kulturowych i turystyki kulturowej. Dane MKiDN wskazują, że zaledwie 1/3 najcenniejszych zabytków, wpisanych do rejestru, nie wykazuje objawów zniszczenia. Oznacza to konieczność intensyfikacji działań ukierunkowanych na ich właściwe zabezpieczenie, rozpoznanie i wykorzystanie. Wskazano jednoznacznie, iż potencjał z obszaru kultury i dziedzictwa narodowego wciąż jeszcze nie jest należycie wykorzystywany w budowie postaw obywatelskich i podnoszeniu poziomu kapitału społecznego. Wśród podstawowych mankamentów wymieniono także min. brak spójnej i aktualnej krajowej koncepcji rozwoju cyfrowych zasobów kultury, a także potrzebę pracy nad atrakcyjnym wizerunkiem Polski w kraju i za granicą. Właściwie zarządzane, dostępne, otoczone opieką i zadbane obiekty zabytkowe mogłyby służyć w tym ostatnim przypadku jako bardzo skuteczne narzędzie. Przyjęto, że **digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie zbiorów dziedzictwa kulturowego za pomo-**

⁸zob. <https://www.gov.pl/web/ia/strategia-rozwoju-kapitalu-spolecznego-2030-srks>; dostęp dnia 23.01.2025 r.

ca Internetu należą do najważniejszych przedsięwzięć prowadzących do rozwoju kultury cyfrowej w Polsce. Zauważono także rosnącą rolę muzeów w budowaniu kapitału społecznego.

Cel główny SRKS 2030 realizowany będzie przez trzy cele szczegółowe:

Cel szczegółowy 1. Zwiększenie zaangażowania obywateli w życie publiczne:

- Usprawnienie mechanizmów wspierania i współpracy instytucji publicznych z obywatelami;
- Rozwój i wzmacnianie zorganizowanych form aktywności obywatelskiej.

Cel szczegółowy 2. Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich:

- Tworzenie warunków oraz budowanie kompetencji dla wzmacniania uczestnictwa w kulturze;
- Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dóbr kultury;
- Digitalizacja, cyfrowa rekonstrukcja i udostępnianie dóbr kultury;
- Umacnianie tożsamości i postaw obywatelskich przez kulturę;
- Wzmacnianie promocji kultury polskiej za granicą.

Cel szczegółowy 3. Zwiększenie wykorzystania potencjału kulturowego i kreatywnego dla rozwoju.

- Wzrost udziału sektorów kreatywnych w rozwoju gospodarczym kraju;
- Rozwój kompetencji zawodowych na potrzeby branż kreatywnych;
- Wzmocnienie potencjału kreatywnego społeczeństwa.

Do zakresu interwencji SRKS 2030 przypisano szereg projektów strategicznych SOR. Niektóre z nich mają za zadanie wspieranie zachowania i właściwego wykorzystania dziedzictwa kulturowego. Zaliczają się do nich:

Digitalizacja i Rozwój Kultury Cyfrowej – kontynuacja procesów związanych z digitalizacją, przechowywaniem i udostępnianiem różnego typu zasobów dziedzictwa cyfrowego (muzealnych, bibliotecznych, archiwalnych, audiowizualnych, zabytków), w tym do celów ponownego wykorzystania, w ramach którego digitalizację należy rozumieć jako nowoczesną formę konserwacji i zabezpieczenia najcenniejszych zasobów kultury.

Dziedzictwo Buduje Wspólnotę – utworzenie sieci muzeów historycznych, których głównym celem jest opowiadania historii Polski z różnych perspektyw.

Narodowy Program Wspierania Rozwoju Społeczeństwa Obywatelskiego – program obejmujący działania takie jak: rozwój instytucji dialogu obywatelskiego, zniesienie ba-

rier dla organizacji społeczeństwa obywatelskiego, reformę systemu finansowania organizacji przez państwo, edukację obywatelską i historyczną, rozwój wolontariatu.

Rozwój Czytelnictwa – projekt ma na celu poprawę stanu czytelnictwa w Polsce przez wzmacnianie roli bibliotek publicznych, szkolnych, pedagogicznych jako lokalnych ośrodków życia społecznego stanowiących centrum dostępu do kultury i wiedzy.

Zintegrowany system promocji kultury polskiej za granicą – nowy system promocji Polski w obszarze międzynarodowego upowszechniania kultury polskiej.

4.3. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE WOJEWÓDZTWA I POWIATU

4.3.1. DOKUMENTY WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO

Podstawowym instrumentem kształtowania długookresowej polityki z zakresie ochrony i opieki nad zabytkami na szczeblu wojewódzkim jest Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2021-2024.

- **PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO NA LATA 2021-2024**

Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego na lata 2021-2024⁹ został przyjęty Uchwałą Nr XXXIV/686/21 Sejmiku Województwa Dolnośląskiego z dnia 24 czerwca 2021 r. Opublikowano go w „Dzienniku Urzędowym Województwa Dolnośląskiego” dnia 1 lipca 2021 r. (poz. 3194).

Stanowi dokument wykonawczy do Strategii Rozwoju Województwa Dolnośląskiego 2030, dlatego też cele i zadania programowe w nim zawarte są z nią ściśle powiązane. Adresatami programu są w pierwszej kolejności wydziały i jednostki organizacyjne Urzędu Marszałkowskiego Województwa Dolnośląskiego realizujące zadania w sferze ochrony i opieki nad zabytkami, a także instytucje i podmioty, których działalność obejmuje ochronę dziedzictwa kulturowego, jednostki samorządu terytorialnego, obecni i potencjalni właściciele i użytkownicy obiektów zabytkowych oraz zainteresowani ochroną i opieką nad zabytkami.

⁹ zob. https://umwd.dolnyslask.pl/fileadmin/user_upload/Rozwoj_regionalny/SRWD/STRATEGIE%20-%20ZESTAWIENIE/Program_opieki_nad_zabytkami_Wojewodztwa_Dolnoslaskiego_2021-2024.pdf ; dostęp dnia 23.01.2025 r.

W programie opisano ogólnie zasób dziedzictwa kulturowego na Dolnym Śląsku, podkreślając jego bogactwo i różnorodność odznaczające się na tle reszty kraju¹⁰. Podano także informacje odnośnie stanu jego zachowania i dotychczasowych działań jednostek samorządu terytorialnego mających na celu wypełnienie obowiązków nałożonych na nie przez ustawodawcę w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Diagnoza wykazała spore zaniedbania w kwestii sporządzania podstawowych dokumentów na poziomie gmin. Wg danych na 2020 r. wiele z dolnośląskich gmin nie opracowało wcale gminnych programów opieki nad zabytkami (GPOnZ) lub gminnej ewidencji zabytków (GEZ), względnie ewidencja była niepełna. Tylko 41% gmin posiadało w 2020 r. zaktualizowaną ewidencję zabytków, a zaledwie 25% z nich GPOnZ (z czego duża część miała perspektywę czasową kończącą się w tym samym 2020 r.).

Jeszcze gorzej sytuacja wygląda na szczeblu powiatowym – w omawianym okresie tylko powiaty legnicki, jaworski i lubiński mogły pochwalić się opracowaniem swojego programu opieki nad zabytkami, przy czym do obecnego 2025 r. wszystkie zdążyły utracić już aktualność.

Tak daleko idące luki w podstawowej dokumentacji uznano za czynnik utrudniający w znacznym stopniu prowadzenie skoordynowanych działań oraz spójnej polityki ochrony i opieki nad zabytkami. W analizie SWOT podsumowano problemy i wyzwania związane z ochroną zabytków na terenie Dolnego Śląska. Wskazano także korzyści wynikające z bezcennego dziedzictwa kulturowego i jego mocne strony, a także szanse dla regionu, jakie się wiążą z właściwym zarządzaniem obiektami zabytkowymi.

W Programie Opieki nad Zabytkami dla Województwa Dolnośląskiego na lata 2021-2024 przyjęto następującą wizję rozwoju:

**WIELOKULTUROWE DZIEDZICTWO DOLNEGO ŚLĄSKA STANOWI FUNDAMENT
NOWOCZESNEGO I OTWARTEGO REGIONU EUROPEJSKIEGO.**

Za cel strategiczny uznano: Zachowanie i zrównoważone wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego dla wzmacniania tożsamości Dolnego Śląska.

Zgodnie z tym założeniem dziedzictwo kulturowe jest rozumiane jako narzędzie umożliwiający budowanie i utrwalanie wspólnej tożsamości mieszkańców regionu. Stanowi zarówno przedmiot ochrony, jaki znaczący potencjał, który może i powinien być wykorzystywany w rozwoju społecznymi gospodarczym województwa.

¹⁰ Pod względem liczby zabytków wpisanych do rejestru zabytków województwo dolnośląskie zajmuje pierwszą pozycję w Polsce (8130 obiektów nieruchomych, 1492 stanowiska archeologiczne i 36 418 zabytków ruchomych; stan na koniec 2020 r. wg danych DWKZ). Ponadto na jego terenie znajdują się 3 obiekty wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO, aż 12 zespołów uznanych za pomnik historii, oraz 6 parków kulturowych. Ważnym elementem dolnośląskiego krajobrazu kulturowego są także układy urbanistyczne i ruralistyczne.

Celowi strategicznemu podporządkowano następujące cele operacyjne:

Cel operacyjny 1: Zintegrowane zarządzanie zasobami dziedzictwa kulturowego - obejmuje działania mające na celu poprawę stanu zachowania obiektów zabytkowych, w szczególności poprzez wspieranie zintegrowanych aktywności wielu podmiotów zaangażowanych w zarządzanie i opiekę nad nimi. W ramach realizacji tego celu operacyjnego wytyczono linie postępowania ujętą w następujących priorytetach:

- priorytet 1: wsparcie działań związanych z dokumentowaniem zabytków w województwie dolnośląskim;
- priorytet 2: wsparcie finansowe działań związanych z ratowaniem i użytkowaniem zabytków;
- priorytet 3: budowanie i wzmacnianie współpracy podmiotów zaangażowanych w ochronę dziedzictwa kulturowego.

Cel operacyjny 2: Wzmacnianie tożsamości i marki regionu poprzez zasoby dziedzictwa kulturowego - obejmuje działania wzmacniające poczucie tożsamości mieszkańców regionu Dolnego Śląska i ich zaangażowania w opiekę nad zabytkami, a także promocję dziedzictwa kulturowego jako integralnej części marki regionu. Tu z kolei wyznaczono następujące priorytety:

- priorytet 1 - kształtowanie tożsamości regionalnej przez działania edukacyjne i promocyjne;
- priorytet 2 - wzmocnienie zaangażowania społecznego w zakresie opieki nad zabytkami;
- priorytet 3 - wzmacnianie marki regionu w oparciu o zasoby dziedzictwa kulturowego.

W ramach każdego ze wspomnianych powyżej priorytetów zaproponowano szereg działań i kierunków wsparcia finansowego oraz merytorycznego. Dostrzeżono konieczność zaangażowania sił i środków na dokumentację stanu zabytków i cyfryzację danych. Szczególną opieką mają zostać objęte obiekty o znaczeniu ponadregionalnym, o wybitnych wartościach, a zwłaszcza te z nich, które mają potencjał do wpisu na listę pomników historii, czy listę światowego dziedzictwa UNESCO. Przewidziano także wspieranie samorządów w ewentualnym kreowaniu nowych parków kulturowych. Obiekty dziedzictwa kulturowego, które odegrały szczególną rolę w kształtowaniu historii i kultury Europy oraz rozwoju wartości stanowiących fundament integracji europejskiej będą wskazywane do nadania Znaku Dziedzictwa Europejskiego.

Samorząd województwa planuje ponadto zaangażować się w dotowanie prac remontowo-konserwatorskich oraz konserwacji zabytków znajdujących się na terenie województwa, podniesienia poziomu ich zabezpieczenia, poprawy ich efektywności energetycznej, a także dostosowania ich dla potrzeb osób z niepełnosprawnościami. Szczególna uwaga ma zostać zwrócona na zabytki stanowiące mienie województwa dolnośląskiego, za które marszałek województwa ponosi pełną odpowiedzialność, a także będących własnością jednostek samorządowych i samorządowych instytucji kultury. Obok prac dokumentacyjnych, badawczych i konserwatorskich oraz remontowo-budowlanych prowadzone będą analizy mające na celu adaptację obiektów znajdujących się pod opieką samorządu wojewódzkiego do nowych celów.

Jedną z ambicji aktualnego Programu opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego jest także realna poprawa sytuacji na poziomie gminnym jeśli idzie o opracowywanie GPOnZ i GEZ. Władze samorządowe zadeklarowały wspieranie szeroko rozumianych akcji edukacyjnych, a także współpracy międzyregionalnej i transgranicznej oraz promowanie zintegrowanego i kompleksowego podejścia do ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego.

W omawianym programie wskazano ponadto instytucje i wydziały w obrębie Urzędu Marszałkowskiego odpowiedzialne za wdrażanie założonych działań oraz ramy finansowe.

- **STRATEGIA ROZWOJU WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO 2030**

Strategia Rozwoju Województwa Dolnośląskiego 2030¹¹ (nazywana SRWD 2030) została przyjęta 20 września 2018 uchwałą nr L/1790/18 przez Sejmik Województwa Dolnośląskiego.

Strategia wytycza cele i kierunki rozwoju regionu, prezentuje potencjał Dolnego Śląska i określa wspólną płaszczyznę działań poszczególnych regionów. Jej cele zostały opracowane tak, by polityka w zakresie rozwoju regionalnego województwa była spójna z celami wytyczonymi w opracowanej na szczeblu państwowym SOR.

Wizję przyszłościowego rozwoju regionu określono jako:

DOLNY ŚLĄSK 2030 REGIONEM RÓWNOMIERNEGO ROZWOJU, REGIONEM PRZYJAZNYM, NOWOCZESNYM I KONKURENCYJNYM.

Jej osiągnięciu służyć będzie realizacja celu nadrzędnego, którym jest harmonijny rozwój regionu i wysoka jakość życia dolnośląskiej społeczności oraz przyporządkowanych mu pięciu celów strategicznych:

¹¹ Zob. https://www.irt.wroc.pl/strona-400-strategia_rozwoju_wojewodztwa.html; dostęp dnia 23.01.2025 r.

1. Efektywne wykorzystanie gospodarczego potencjału regionu;
2. Poprawa jakości i dostępności usług publicznych;
3. Wzmocnienie regionalnego kapitału ludzkiego i społecznego;
4. Odpowiedzialne wykorzystanie zasobów i ochrona walorów środowiska naturalnego i dziedzictwa kulturowego;
5. Wzmocnienie przestrzennej spójności regionu.

Po szczegółowej analizie zasobów województwa oraz jego potencjału i opisanu problemów z jakimi się ono boryka, wskazano trzy możliwe scenariusze rozwoju regionu dolnośląskiego do 2030 r.:

- Dynamiczna równomierność (najkorzystniejsza opcja, ukierunkowana na zmniejszanie wewnątrz regionalnych różnic w poziomie rozwoju i konkurencyjności oraz wyrównywanie ekonomicznych i społecznych warunków funkcjonowania i rozwoju lokalnych społeczności);
- Metropolitalna wyspa;
- Niespójna mozaika.

W analizie SWOT w części dotyczącej sfery przyrodniczo-kulturowej wskazano mocne strony i szanse jakie daje cenne dziedzictwo kulturowe Dolnego Śląska. Są to zróżnicowany i bogaty pod względem wartości kulturowych i przyrodniczych krajobraz regionu, różnorodność zachowanego dziedzictwa kulturowego, w tym duża liczba zabytków o wysokiej klasie artystycznej i znaczeniu historycznym (obiekty na liście UNESCO, pomniki historii, parki kulturowe), gęsta sieć miast o zachowanym historycznym układzie urbanistycznym i dużym nasyceniu obiektami zabytkowymi, oraz największa w skali kraju liczba zabytków nieruchomych i archeologicznych wpisanych do rejestru zabytków. Podkreślono także słabe strony i zagrożenia związane z tą dziedziczą. Zauważono postępującą degradację różnorodności przyrodniczej i krajobrazowej terenów otwartych, związaną z narastającą presją urbanizacji oraz gospodarczym wykorzystaniem terenów cennych pod względem przyrodniczo-krajobrazowym. Wskazano także na negatywne przekształcenia historycznych układów przestrzennych miejscowości, wprowadzanie nowej zabudowy oderwanej od miejscowej tradycji budowlanej oraz modernizację zabytkowych obiektów bez poszanowania znaczenia i wartości zabytków, oraz znaczną dewastację zabytkowych obiektów przemysłowych i kolejowych.

W ramach celu nadrzędnego (Harmonijny rozwój regionu i wysoka jakość życia dolnośląskiej społeczności) wyznaczono cele strategiczne mające doprowadzić do jego realizacji. Jeden z nich, Odpowiedzialne wykorzystanie zasobów i ochrona walorów środowiska natu-

ralnego i dziedzictwa kulturowego, bezpośrednio dotyczy kwestii ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Narzędziami do osiągnięcia wspomnianego celu strategicznego są cele operacyjne (priorytety) oraz przyporządkowane im przedsięwzięcia strategiczne - grupy zadań strategicznych.

Cel operacyjny: ochrona obiektów i terenów dziedzictwa kulturowego.

Przedsięwzięcia strategiczne - grupy zadań strategicznych:

- Wsparcie przedsięwzięć służących rozwojowi kultury i dziedzictwa kulturowego w regionie;
 - Wspieranie i udostępnianie zintegrowanych działań służących ochronie dziedzictwa kulturowego i jego promocji;
 - Wsparcie zagospodarowywania i udostępnienia na cele turystyki lub kultury najważniejszych obiektów zabytkowych oraz miejsc historycznych o znaczeniu ponadregionalnym.
- **PLAN ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO (2020)**

Plan Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Dolnośląskiego (2020)¹² przyjęty został dnia 16 czerwca 2020 r. uchwałą Sejmiku Województwa Dolnośląskiego nr XIX/482/20. Opublikowano go w Dzienniku Urzędowym Województwa Dolnośląskiego z dnia 30 czerwca 2020 r. (poz. 4036). Jest dokumentem określającym politykę zagospodarowania przestrzennego samorządu województwa dolnośląskiego.

Plan ten określa między innymi system obszarów chronionych, w tym obszary ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu kulturowego, ochrony uzdrowisk oraz dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

Wyznaczono wizję zagospodarowania przestrzennego województwa, która pozostaje spójna z wizją rozwoju Europy, Polski i Dolnego Śląska wyrażoną w odpowiednich dokumentach strategicznych. Brzmi ona następująco:

***JEDEN REGION, RÓŻNE OBSZARY, SPÓJNY ROZWÓJ, RÓŻNE POTENCJAŁY –
DOLNY ŚLĄSK 2030.***

¹² Zob. https://www.irt.wroc.pl/strona-339-plan_zagospodarowania_przestrzennego.html; dostęp dnia 07.08.2023 r.

Aby wizję tą wprowadzić w życie, wytyczono następujące cele polityki zagospodarowania przestrzennego samorządu wojewódzkiego:

Cel 1. Zapewnienie warunków zrównoważonego i równomiernego rozwoju społeczno-gospodarczego poprzez funkcjonalne kształtowanie hierarchicznej sieci osadniczej gwarantującej dostęp do usług i rynku pracy.

Cel 2. Racjonalny i zrównoważony sposób wykorzystania zasobów środowiska przyrodniczego, kulturowego i krajobrazu.

Cel 3. Zapewnienie bezpieczeństwa mieszkańcom przez struktury przestrzenne odporne na zmiany klimatu, zagrożenia naturalne i pochodzące z działalności człowieka.

Cel 4. Dobra dostępność transportowa i sprawne systemy infrastruktury transportowej.

Z punktu widzenia ochrony dziedzictwa kulturowego najistotniejszy jest Cel 2. Zadeklarowano, iż rozwój przestrzenny terenów zurbanizowanych powinien dokonywać się w oparciu o racjonalne wykorzystanie zasobów przyrodniczych i kulturowych oraz przy uwzględnieniu zróżnicowanych zasobów krajobrazowych. Prowadzony powinien być w sposób minimalizujący szkody środowiskowe i konflikty funkcjonalno-przestrzenne. Podczas realizacji tego celu dążyć będzie się do zachowania czytelnego układu najcenniejszych założeń przestrzennych o historycznym rodowodzie i utrzymaniu przez nie roli istotnego elementu krajobrazu kulturowego. Cenne zespoły i obiekty zabytkowe mają znajdować się w dobrej kondycji, być udostępniane, a ich wartości podlegać trwałej ochronie. Narzędziem do realizacji Celu 2 są kierunki polityki zagospodarowania przestrzennego:

- kierunek 2.1. Stworzenie spójnego regionalnego systemu ochrony przyrody, funkcjonującego w ramach struktur krajowych i europejskich.

- kierunek 2.2. Wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego i krajobrazu.

- kierunek 2.3. Ochrona i racjonalne wykorzystanie zasobów środowiska.

W dokumencie podkreślono wyróżniający się na tle całego kraju potencjał dolnośląskiego dziedzictwa kulturowego. Najważniejszym zadaniem jest poprawa stanu zachowania obiektów zabytkowych oraz historycznie ukształtowanych miejskich założeń przestrzennych, które pilnie wymagają podjęcia prac ratowniczych. Konieczne jest utrzymanie wartości historycznych świadczących o tożsamości i indywidualnych cechach założeń urbanistycznych, takich jak układ przestrzenny z centralnie usytuowanym rynkiem i dominującymi obiektami, ratuszem, kościołem oraz kwartałami mieszczańskiej zabudowy. Wskazano, że należy objąć je skuteczną ochroną, do czego powinny służyć narzędzia takie jak wpis na listę światowego dziedzictwa UNESCO, czy kreowanie Pomników Historii i parków krajobrazowych. Odpowiednio zarządzane dziedzictwo kulturowe i krajobraz, którego atrakcyjność zostanie zacho-

wana ma podnieść konkurencyjność gospodarczą województwa dolnośląskiego w oparciu o turystykę, rozwijaną racjonalnie i w sposób zrównoważony. Samorząd miałby angażować się w rozwój systemu regionalnych szlaków turystycznych, oraz opracowanie zintegrowanej strategii rozwoju regionalnych klastrow turystycznych.

W ramach omawianego kierunku polityki zagospodarowania przestrzennego zaproponowano listę obiektów zabytkowych o wybitnych wartościach historycznych i artystycznych, które należałoby objąć szczególną ochroną poprzez wpis na listę UNESCO lub uznanie ich za Pomniki Historii.

Skierowano także szereg postulatów do samorządów gminnych. Z tych część odnosi się do wszystkich gmin województwa dolnośląskiego:

1. Uwzględnianie założeń „Programu opieki nad zabytkami województwa dolnośląskiego” w gminnych programach opieki nad zabytkami w celu skoordynowania działań w sferze ochrony zabytków.
2. Wskazywanie w dokumentach planistycznych obiektów i obszarów, które powinny uzyskać ustawową formę ochrony zabytków (wpis do rejestru zabytków lub ujęcie w wojewódzkiej ewidencji zabytków).
3. Realizacja regionalnych szlaków turystycznych oraz powiązanie ich z zasobami przyrodniczymi i kulturowymi gmin z wykorzystaniem systemów lokalnych szlaków turystycznych.
4. Realizacja funkcji turystycznych w ramach rewitalizacji obszarów zdegradowanych.
5. Dostosowanie rozwoju zaplecza turystyki i rekreacji do zmian klimatu.

Niektóre są skierowane do konkretnych samorządów, z czego jeden skierowany został do min. Gminy Węglińiec:

6. Integracja szlaków wodnych ze szlakami pieszymi, rowerowymi i konnymi w ich otoczeniu (wzdłuż rzek o sezonowej zmienności poziomu wód).

• **PROGRAM ROZWOJU TURYSTYKI DLA WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO NA LATA 2023-2030**

Program Rozwoju Turystyki dla Województwa Dolnośląskiego na lata 2023-2030¹³ jest spójny z istniejącymi w regionie dokumentami strategicznymi, których realizacja ma wpływ na politykę w zakresie rozwoju turystyki. Dokument został podzielony na dwie części: informacyjno-badawczą oraz strategiczną. Pierwsza część, która zawiera szereg danych o woje-

¹³ Zob. https://umwd.dolnyslask.pl/fileadmin/user_upload/Turystyka/Dokumenty/Rozwoj/PROGRAM_ROZWOJU_TURYSTYKI_NA_LATA_2023-2030.pdf; dostęp dnia 08.08.2023 r.

wództwie dolnośląskim oraz wyniki przeprowadzonych badań, jest niezbędna do wypracowania i zrozumienia spisanych w części drugiej celów, obszarów priorytetowych i kierunków działań.

W części zawierającej wszechstronny portret województwa zawarto także kilka uwag o zasobie dziedzictwa kulturowego. Podkreślono jego różnorodność, bogactwo i unikalność. Wskazano dolnośląskie zabytki o ponadregionalnym znaczeniu ujęte na listach światowego dziedzictwa UNESCO, liście pomników historii, oraz parki krajobrazowe. Zwrócono także uwagę na znaczenie regionalnych ośrodków pielgrzymkowych czy sanatoryjno-pensjonatowych. Wymieniono także instytucje kultury, których organizatorem jest samorząd wojewódzki, jak również liczne imprezy kulturalne o rosnącej sile oddziaływania.

Analizy i studia ekspertów wykazały, że sytuacja na rynku turystycznym ulega w ostatnich latach szybkiemu przeobrażeniu wynikającemu z dynamicznie zmieniającej się sytuacji globalnej, w Europie i na obszarze Polski. Pandemia, jak również niestabilna sytuacja międzynarodowa powodują, że zmienia się model pracy i oczekiwania odnośnie czasu wolnego. Pojawiły się nowe sposoby korzystania z atrakcyjnych turystycznie lokalizacji, a sytuacja zdaje się być coraz bardziej korzystna dla rynku lokalnego. Jak wynika z badań w przypadku Dolnego Śląska dziedzictwo kulturowe znajduje się zarówno w kategorii obecnie kluczowych, jak i najbardziej oczekiwanych produktów turystycznych.

W części II. Strategicznej dokumentu nakreślono wizję rozwoju turystyki w województwie dolnośląskim w najbliższych latach:

DOLNY ŚLĄSK ZRÓŻNICOWANYM PRZYRODNICZO, HISTORYCZNIE I KULTUROWO CELEM TURYSTYCZNYM DLA GOŚCI WEWNĄTRZREGIONALNYCH, KRAJOWYCH I ZAGRANICZNYCH, KTÓRY WYKORZYSTUJE SWOJE POŁOŻENIE I SĄSIĘDZTWO, MA ŚWIADOMOŚĆ WARTOŚCI TOŻSAMOŚCI LOKALNEJ, OPIERA SIĘ NA AU-RZE TAJEMNICZOŚCI I RADOŚCI ODKRYWANIA ORAZ KTÓRY OFERUJE USŁUGI TURYSTYCZNE NA NAJWYŻSZYM POZIOMIE W SPOSÓB DOSTĘPNY I INNOWACYJNY.

Aby realizacja tej wizji była możliwa Program rozwoju turystyki dla Województwa Dolnośląskiego wskazał cel nadrzędny i podporządkowane mu cele główne i cele operacyjne. Cel nadrzędny sformułowano następująco:

Rozwój turystyki na poziomach regionalnym i obszarów turystycznych czynnikiem rozwoju społeczno-gospodarczego województwa dolnośląskiego.

Przyjęto pojęcie elastycznych obszarów turystycznych¹⁴, w oparciu o które mają powstawać spójne produkty turystyczne:

1. Bory Dolnośląskie;
2. Dolina Odry;
3. Dolina Baryczy i Wzgórza Trzebnickie;
4. Karkonosze i Góry Izerskie;
5. Pogórze Kaczawskie;
6. Wrocław;
7. Ziemia Kłodzka;
8. Ziemia Wałbrzyska i Góry Sowie.

Wyznaczono 5 obszarów priorytetowych dla rozwoju turystyki na Dolnym Śląsku, którym przyporządkowano po jednym celu głównym i szeregu celów operacyjnych.

Obszar priorytetowy 1. Konkurencyjność.

Cel główny: Wzrost konkurencyjności produktów turystycznych województwa dolnośląskiego ze szczególnym uwzględnieniem obszarów obecnie mniej intensywnie wykorzystywanych turystycznie.

Obszar priorytetowy 2: Współpraca promocyjna.

Cel główny: Stworzenie nowoczesnego i efektywnego systemu marketingu produktów, atrakcji, usług oraz wizerunku regionu i obszarów turystycznych dla skutecznej ich komercjalizacji.

Obszar priorytetowy 3:Infrastruktura

Cel główny:Wysoka jakość infrastruktury jako przewaga konkurencyjna województwa dolnośląskiego.

Obszar priorytetowy 4:Kapitał społeczny.

Cel główny: Wzmocnienie potencjału ludzkiego regionu na potrzeby turystyki.

Obszar priorytetowy 5: Synergia działań.

Cel główny: Stworzenie silnego otoczenia instytucjonalnego wspierającego rozwój turystyki w regionie.

¹⁴ Obszar turystyczny – kraina lub kilka krain geograficznych stanowiąca spójny obszar skupiający usługi turystyczne, w oparciu o które powstają spójne produkty turystyczne. Obszar ten nie ma ściśle określonych granic, na swoich krańcach może przenikać się z innymi obszarami turystycznymi. Pojęcie to należy rozumieć w oparciu o definicję autorstwa prof. J. Wyrzykowskiego w książce „Geografia turystyki Polski” (red. Teofil Lijewski, Bogdan Mikułowski, Jerzy Wyrzykowski; Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa 2020)

4.3.2. DOKUMENTY POWIATU ZGORZELECKIEGO

Podstawowym dokumentem kształtującym politykę powiatu zgorzeleckiego w kwestii ochrony i opieki nad zabytkami powinien być Powiatowy Program Opieki nad Zabytkami. Jak dotąd opracowanie takie nie powstało, choć jego opracowanie zostało wskazane jako jedno z działań w Strategii Rozwoju Powiatu Zgorzeleckiego na lata 2023-2030.

Strategia Rozwoju Powiatu Zgorzeleckiego na lata 2023-2030 współgra z dokumentami wyższego rzędu – Krajową Strategią Rozwoju Regionalnego 2030 oraz Strategią Rozwoju Województwa Dolnośląskiego do 2030.

STRATEGIA ROZWOJU POWIATU ZGORZELECKIEGO NA LATA 2023-2030

Strategia Rozwoju Powiatu Zgorzeleckiego na lata 2023-2030¹⁵ została przyjęta uchwałą Rady Powiatu Zgorzeleckiego nr LXVI/402/2023 z dnia 27 lipca 2023 r. Określa ona strategiczne kierunki rozwoju w perspektywie do 2030 roku oraz umożliwia efektywne gospodarowanie własnymi zasobami, takimi jak środowisko przyrodnicze i kulturowe, zasoby ludzkie, infrastrukturalne czy środki finansowe, jak również stanowi formalną podstawę do przygotowania wniosków o finansowanie zadań ze źródeł zewnętrznych.

Strategia podzielona została na dwie części:

1. Stan i wyzwania rozwoju powiatu.
2. Strategiczne kierunki rozwoju.

Podstawą do wnioskowania jest diagnoza stanu powiatu, którą zaprezentowano w jednym z załączników (nr 1). Kwestie związane z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami przewijają się omawianym dokumencie kilkakrotnie.

W części 1. Stan i wyzwania rozwoju powiatu we wnioskach z diagnozy strategicznej dotyczących gospodarki stwierdzono min: „Powiat posiada sprzyjające warunki do rozwoju gałęzi gospodarki związanej z turystyką i rekreacją (transgraniczne położenie, ukształtowanie terenu, bogate dziedzictwo historyczne)”. Podkreślić należy, że poszukiwanie gospodarczych alternatyw dla wydobywania węgla brunatnego stanowi ważny aspekt w planowaniu strategicznym powiatu.

Wskazano zatem następujące wnioski dotyczące lokalnego dziedzictwa:

- Starostwo Powiatowe podejmuje działania w zakresie inicjowania, wspierania i koordynowania przedsięwzięć z obszaru ochrony zabytków oraz upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego.

¹⁵ Zob. <https://bip.powiat.zgorzelec.pl/kategorie/51-programy-strategie-plany-raporty/artykuly/2329-strategia-rozwoju-powiatu-zgorzeleckiego-na-lata-20232030>; dostęp dnia 27.01.2025 r.

- w celu kompleksowej ochrony dziedzictwa lokalnego oraz usystematyzowania informacji na temat ważnych dla Powiatu Zgorzeleckiego historycznych obiektów należy opracować Program Opieki nad Zabytkami.

- historia oraz dziedzictwo lokalne mogą stanowić ważną gałąź lokalnej gospodarki, przyciągając na jej obszar turystów, osoby zainteresowane aktywną rekreacją oraz pasjonatów dziejów Polski.

- konieczne jest podjęcie aktywnych działań zmierzających do rewitalizacji i odnowy zachowanych dotąd zabytków, w celu zwiększenia turystycznego potencjału Powiatu.

Wymieniono ponadto placówki kulturalne z terenu powiatu zajmujące się badaniem przeszłości i promowaniem dziedzictwa kulturowego: Muzeum Łużyckie w Zgorzelcu, Muzeum Kresów Wschodnich w Węglincu oraz Izbę Regionalną przy Szkole Podstawowej w Działoszynie. Na terenie Powiatu funkcjonuje także Europejskie Centrum Pamięci, Edukacji, Kultury Zgorzelec-Görlitz Meetingpoint Memory Messiaen upamiętniające istnienie byłego obozu jenieckiego Stalagu VIIIA.

W części 2. Strategiczne kierunki rozwoju nakreślono misję i wizję powiatu. Aktualna misja powiatu zgorzeleckiego brzmi:

POWIAT ZGORZELECKI. MOŻLIWOŚCI BEZ GRANIC.

Z kolei wizja to obraz powiatu, który będzie efektem realizacji przyjętych w Strategii działań. Ukazuje powiat zgorzelecki w perspektywie strategicznej – do 2030 roku. Wizję tą sformułowano następująco:

Powiat zgorzelecki w 2030 roku to idealne miejsce do życia stawiające na zrównoważony rozwój i stałe podnoszenie poziomu życia swoich mieszkańców z jednoczesnym poszanowaniem walorów przyrodniczych i środowiskowych. Tutaj każdy czuje się bezpieczny i szczęśliwy. To miejsce atrakcyjne turystycznie z bogatą ofertą sportową, rekreacyjną oraz kulturową, wspierające lokalny patriotyzm i poszanowanie historii. Stawia na wielopłaszczyznową współpracę i korzysta z możliwości, jakie generuje położenie na trójstyku granic. Skupia się na wspieraniu procesu transformacji energetycznej z jednoczesnym wzmacnianiem przedsiębiorczości wśród mieszkańców.

Na podstawie przyjętych misji i wizji opracowano cele oraz priorytetowe zadania, które stanowią praktyczne narzędzie realizacji założeń Strategii. Wytoczono cztery strategiczne, którym przyporządkowano szereg bardziej szczegółowych celów operacyjnych.

CEL STRATEGICZNY I: bezpieczny i lepiej połączony powiat zgorzelecki.

- cel operacyjny 1.1. Rozwój dostępności komunikacyjnej oraz poprawa mobilności mieszkańców.
- cel operacyjny 1.2. Kształtowanie atrakcyjnej przestrzeni publicznej.
- cel operacyjny 1.3. Wzmocnienie poczucia bezpieczeństwa wśród mieszkańców.

CEL STRATEGICZNY II: powiat zgorzelecki bliżej obywateli.

- cel operacyjny 2.1. Rozwój usług pomocy społecznej oraz ochrona zdrowia mieszkańców.
- cel operacyjny 2.2. Działalność na rzecz pieczy zastępczej.
- cel operacyjny 2.3. Usprawnienie obsługi mieszkańców Powiatu Zgorzeleckiego.

CEL STRATEGICZNY III: konkurencyjny powiat zgorzelecki o silnym wymiarze przedsiębiorczej społeczności.

- cel operacyjny 3.1. Wsparcie rozwoju przedsiębiorczości i innowacyjności w gospodarce.
- cel operacyjny 3.2. Rozwój kapitału społecznego oraz aktywizacja społeczna i zawodowa mieszkańców.
- cel operacyjny 3.3. Promocja Powiatu Zgorzeleckiego oraz wzmacnianie współpracy ponadlokalnej i międzynarodowej.

CEL STRATEGICZNY IV: powiat zgorzelecki przyjazny dla środowiska.

- cel operacyjny 4.1. Działania na rzecz zwiększenia efektywności energetycznej oraz świadomości ekologicznej mieszkańców.
- cel operacyjny 4.2. Ochrona lokalnych zasobów przyrodniczych.
- cel operacyjny 4.3. Rozwój turystyki i rekreacji na bazie istniejących zasobów przyrodniczych i kulturowych.

Z punktu widzenia dbałości o powiatowe dziedzictwo kulturalne najistotniejszy jest cel operacyjny 4.3. W celu zwiększenia potencjału turystycznego powiatu planuje się rozwój infrastruktury rekreacyjnej i turystycznej, wytyczenie szlaków, wsparcie rozwoju bazy gastronomicznej oraz noclegowej. Zadeklarowano chęć dołożenia wszelkich starań by na bieżąco re-witalizować obiekty zabytkowe i pomniki historii. Realizacja działań we wszystkich przyjętych celach operacyjnych, w tym liczba zrewitalizowanych obiektów zabytkowych i inicjatyw społecznych na rzecz rozwoju turystyki i promocji dziedzictwa kulturowego ma być na bieżąco monitorowana przez Starostwo Powiatowe.

5. UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

5.1. RELACJE GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI Z DOKUMENTAMI WYKONANYMI NA POZIOMIE GMINY (ANALIZA DOKUMENTÓW PROGRAMOWYCH GMINY ZGORZELEC)

Samorząd gminny wykonuje zadania w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami pośrednio, jako jednostka samorządu terytorialnego, wspierająca działania mające na celu zachowanie dziedzictwa kulturowego znajdującego się na terenie gminy, a także bezpośrednio, jako właściciel obiektów zabytkowych, zobowiązany do należytej nad nimi opieki.

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Zgorzelec jest narzędziem pozwalającym władzom samorządowym na zaplanowanie działań mających na celu poprawę stanu lokalnego dziedzictwa kulturowego i pełne wykorzystanie jego potencjału. Koreponduje z podstawowym dokumentem strategicznym gminy: Strategią rozwoju Gminy Zgorzelec na lata 2021-2030 – przyjętą uchwałą nr 248/2021 Rady Gminy Zgorzelec dnia 27 września 2021 r.;

- **STRATEGIA ROZWOJU GMINY ZGORZELEC NA LATA 2021-2030**

Strategia Rozwoju Gminy Zgorzelec na lata 2021-2030 (dalej nazywana Strategią)¹⁶ jest podstawowym instrumentem długofalowego zarządzania. Określa ona strategiczne kierunki rozwoju Gminy w perspektywie do 2030 roku. Umożliwia również efektywne gospodarowanie własnymi zasobami, oraz stanowi formalną podstawę do przygotowania i oceny wniosków o finansowanie zadań ze źródeł zewnętrznych. Jest dokumentem nadrzędnym względem innych dokumentów planistyczno-strategicznymi obowiązujących w gminie, a spójnym z dokumentami wyższego rzędu – Strategią rozwoju województwa dolnośląskiego do 2030 roku oraz Krajową Strategią Rozwoju Regionalnego 2030.

Podzielona została na części, w których przeanalizowano sytuację w Gminie, a także wskazano planowane kierunki rozwoju, rekomendacje, system wdrażania założeń Strategii oraz ramy finansowe i źródła finansowania działań. Na końcu opracowania zamieszczono także załączniki: diagnozę sytuacji przestrzennej, gospodarczej i społecznej, ankietę i tabele ewaluacyjne. Załączniki te stanowią podstawę do ustaleń i postulatów zawartych w części analitycznej.

¹⁶ zob. <https://bip.gmina.zgorzelec.pl/index.php?a=2029>; dostęp dnia 27.01.2025 r.

Podstawą do wnioskowania jest diagnoza sytuacji w gminie Zgorzelec, którą zaprezentowano w Załączniku nr 1. do opracowania. W diagnozie sytuacji przestrzennej pokrótce omówiono lokalne dziedzictwo kulturowe. Do zabytków o największym znaczeniu dla Gminy zaliczono:

- obiekty sakralne, które zostały wybudowane w XIII i XIV wieku (m.in. kościół parafialny p.w. Św. Franciszka z Asyżu w Jerzmankach, kościół filialny p.w. Św. Piotra i Pawła w Radomierzycach, kościół parafialny p.w. Św. Antoniego Padewskiego w Łagowie),
- teren byłego obozu jenieckiego Stalag VIIIA wraz z funkcjonującym tam Centrum Edukacyjno-Kulturalnym Zgorzelec-Görlitz prowadzonym przez Fundację Pamięć Edukacja Kultura,
- parki i pałace (m.in. pałac w Łagowie, założenie parkowo-ogrodowe i pałac w Radomierzycach, zespół dworski w Sławnikowicach),
- zabytki ruchome o charakterze sakralnym stanowiące wyposażenie miejscowych kościołów.

Wzmiankowano także liczne stanowiska archeologiczne znajdujące się na terenie Gminy, w tym zespoły z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza (cmentarzyska ciepłopalne) oraz okresu wczesnośredniowiecznego (grodziska, oraz kompleks osadniczy z Białogórze, składający się z pozostałości niewielkiego grodu i dwóch cmentarzysk kurhanowych).

Dziedzictwo kulturowe oraz zasoby przyrodnicze nie zostały jednakże w samym dokumencie Strategii potraktowane jako atut Gminy Zgorzelec. Jako mocne strony wskazano raczej dobre skomunikowanie, transgraniczne położenie, czy sąsiedztwo w gminą Bogatynia, na terenie której zlokalizowane są zakłady przemysłowe będące ważnym pracodawcą w skali całego regionu (KWB „Turów” i Elektrownia „Turów”). Założono także, że w przyszłości w ramach transformacji energetycznej obszar gminy stanie się terenem lokalizacji wielkoskalowych obiektów infrastruktury OZE (farm fotowoltaicznych). Podkreślono jednocześnie chęć uatrakcyjnienia i wypromowania obszaru Gminy jako wartościowego pod względem turystycznym.

We wnioskach do analizy sytuacji przestrzennej wskazano: „Jednocześnie dla zachowania obecnego ładu przestrzennego Gminy oraz jego poprawy w przyszłości koniecznym będzie podejmowanie działań zmierzających do utrzymania istniejącej sieci osadnictwa oraz przywrócenie wysokiej wartości walorów architektoniczno-urbanistycznych dla obszarów zabudowy zabytkowej, wprowadzanie nowych zespołów zabudowy w taki sposób, by nie prowadziły one do zakłócenia i gruntownej zmiany historycznie ukształtowanego krajobrazu poszczególnych jednostek osadniczych, lokalizowanie nowych zespołów zabudowy w ciągu już

istniejących struktur lub ich wpisywanie w ciągi naturalnej kontynuacji rozwoju oraz przeciwdziałanie wprowadzaniu trwałej zabudowy o niskiej jakości wykonania”.

Na potrzeby diagnozy stanu społeczno-gospodarczego Gminy Zgorzelec przeprowadzone zostały badania ankietowe wśród mieszkańców w formie kwestionariusza on-line. Ich celem było poznanie opinii dotyczącej jakości życia w Gminie Zgorzelec, potrzeb mieszkańców oraz określenia priorytetów rozwojowych na najbliższe lata. Mieszkańcy wskazali min. elementy, które ich zdaniem mogłyby się stać w przyszłości wizytówką Gminy. Najczęściej podkreślali oni chęć zadbania o zasoby środowiska przyrodniczego (tereny zielone, parki, czyste powietrze oraz zadbane miejscowości), a także zabytkowe budynki (pałac w Radomierzycach) oraz wskazywali na konieczność inwestowania w infrastrukturę turystyczną.

W analizie SWOT wśród silnych stron nie wymieniono niestety dziedzictwa kulturowego Gminy, ani jej walorów krajobrazowych. Tematyka ta w zasadzie w ocenie potencjału Gminy została całkowicie pominięta. Nie nawiązano do niej przedstawiając szanse przed jakimi stoi społeczność Gminy Zgorzelec, nie podjęto także zupełnie dyskusji odnośnie zagrożeń, jakie stanowi dla substancji zabytkowej i krajobrazu Gminy planowane promowanie technologii OZE i rozwoju przedsiębiorczości.

W części drugiej Strategii wskazano misję i wizję rozwoju gminy. Misję gminy Zgorzelec ujęto następująco:

ZDROWO ŻYJ, UCZ SIĘ I PRACUJ W ZIELONEJ GMINIE ZGORZELEC.

Wizja rozwoju gminy określa stan docelowy, do którego dążyć będzie cała wspólnota i do którego doprowadzić ma realizacja Strategii; nadaje kształt przyszłym kierunkom działań władz Gminy:

Gmina Zgorzelec w 2030 roku jest miejscem zapewniającym poczucie stabilizacji, bezpieczeństwa i perspektywy rozwoju zgodnego z naturą.

Na podstawie przyjętych misji i wizji opracowano cele oraz priorytetowe zadania, które stanowią praktyczne narzędzie realizacji założeń Strategii. Wytoczono trzy cele strategiczne, którym przyporządkowano szereg bardziej szczegółowych celów operacyjnych i kierunków działań.

CEL STRATEGICZNY I: Gmina Zgorzelec dobrym miejscem do zamieszkania.

Cel operacyjny 1.1. Poprawa systemu komunikacji w Gminie Zgorzelec.

Cel operacyjny 1.2. Rozbudowa infrastruktury technicznej na obszarze Gminy Zgorzelec.

Cel operacyjny 1.3. Poprawa jakości komponentów środowiska.

Cel operacyjny 1.4. Optymalizacja polityki przestrzennej w Gminie Zgorzelec.

W celu operacyjnym 1.4. wskazano na dążenie do zrównoważonego rozwoju przestrzennego Gminy. Poprawa estetyki przestrzeni ma odbywać się dzięki położeniu szczególnego nacisku na dbanie o miejsca i obiekty stanowiące lokalne dziedzictwo kulturowe. Jednym z narzędzi do osiągnięcia tego celu ma być zaktualizowana Gminna Ewidencja Zabytków.

CEL STRATEGICZNY II: Rozwój gospodarczy Gminy Zgorzelec kluczowym czynnikiem wzrostu dobrobytu mieszkańców.

Cel operacyjny 2.1. Rozwój gospodarczy oparty na nowoczesnych i ekologicznych technologiach.

Cel operacyjny 2.2. Rozwój turystyki, w tym turystyki zabytkowej i transgranicznej.

Cel operacyjny 2.3. Promocja Gminy Zgorzelec.

Wśród kierunków działań wskazanych do podjęcia w Celu operacyjnym 2.2. wymieniono min. podejmowanie inicjatyw zmierzających do zachowania dziedzictwa historycznego.

CEL STRATEGICZNY III: Aktywne społeczeństwo obywatelskie motorem rozwoju Gminy Zgorzelec.

Cel operacyjny 3.1. Oferta edukacyjna zaspokajająca potrzeby środowiska lokalnego.

Cel operacyjny 3.2. Poprawa funkcjonowania systemu opieki zdrowotnej na obszarze Gminy Zgorzelec.

Cel operacyjny 3.3. Aktywna integracja lokalnej społeczności.

Cel operacyjny 3.4. Podniesienie poziomu świadczonych usług kulturalnych.

W Strategii omówiono także plany dotyczące rozwoju przestrzennego Gminy Zgorzelec. Celem strategicznym jest w tym przypadku uzyskanie struktury funkcjonalno-przestrzennej, która w harmonijny i zrównoważony sposób wykorzysta walory i zasoby przyrodnicze oraz kulturowe znajdujące się na terenie Gminy dla poprawy życia mieszkańców.

Cel ten będzie realizowany poprzez:

- Kompleksową ochronę przyrody i krajobrazu oraz poprawę stanu środowiska na obszarze Gminy,
- Ochronę dziedzictwa kulturowego, służącą utrwaleniu tożsamości jednostek osadniczych Gminy i utrzymaniu ich jako głównych elementów struktury przestrzennej,
- Rozwój głównych gałęzi gospodarki przy wykorzystaniu w maksymalnym stopniu własnego potencjału i naturalnych predyspozycji dla rozwoju zwłaszcza turystyki, rekreacji i przedsiębiorczości,

- Uzyskanie wysokich standardów i ładu w zagospodarowaniu przestrzennym Gminy oraz harmonizację całego układu przestrzennego,
- Rozwój alternatywnych sposobów wytwarzania i pozyskiwania energii – pełne wykorzystanie powiązań komunikacyjnych, położenia w sąsiedztwie ośrodka miejskiego Zgorzelca oraz położenie przygraniczne, dla dalszego rozwoju przestrzennego Gminy.

Rekomendacje w zakresie polityki przestrzennej dotyczące dziedzictwa kulturowego:

1. Spójny system ochrony wartościowych elementów środowiska kulturowego;
2. Uwzględnienie postulatów zawartych w Planie Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Dolnośląskiego, które w odniesieniu do zasobu dziedzictwa kulturowego brzmią następująco: kierunek działań 2.2. Wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego i krajobrazu.

Wśród najważniejszych odnoszących się do kwestii dziedzictwa kulturowego i przyrodniczego wymienić należy:

- Skorelowanie GPOnZ z ustaleniami i założeniami Programu opieki nad zabytkami Województwa Dolnośląskiego;
- Wskazanie obiektów i obszarów do objęcia ustawową ochroną zabytków;
- Powiązanie szlaków turystycznych zasobami przyrodniczymi i kulturowymi gminy;
- Wyłączenie z zabudowy, w tym z zabudowy turystycznej i rekreacyjnej terenów otwartych o największych walorach widokowych predysponowanych do rozwoju szlaków turystycznych;
- Uwzględnianie istniejących analiz krajobrazowych;
- Wskazanie obiektów regionalnej architektury drewnianej wraz z otoczeniem do objęcia ochroną konserwatorską;
- Wskazanie obszarów planowanych do rozwoju turystyki i rekreacji. Realizacja inwestycji związanych w budowę infrastruktury turystycznej z zachowaniem zasad prawnej ochrony cennych zasobów przyrodniczych i kulturowych, a na obszarach otwartych z zachowaniem walorów przyrodniczych, krajobrazowych i kulturowych terenu.

• **STRATEGIA ROZWOJU SUDETY 2030**

Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego południowej i zachodniej części województwa dolnośląskiego na lata 2020–2030, obejmuje swoim zasięgiem subregiony wałbrzyski i jeleniogórski (NUTS 3); funkcjonuje pod skróconą nazwą: Strategia rozwoju Sudety

2030¹⁷. Jest spójna z dokumentami strategicznymi: na poziomie województwa dolnośląskiego – projektem zaktualizowanej Strategii Rozwoju Województwa Dolnośląskiego 2030, na poziomie Polski – Strategią na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do rozwoju do 2030 roku). Przyjęta została do realizacji uchwałą Rady Gminy Zgorzelec nr 32/19 z dnia 18 lutego 2019 r.¹⁸

Jest to dokument wspierający nowoczesne wieloszczeblowe współrzędzenie (multi-level governance) oraz budowę tożsamości lokalnej na obszarze NUTS 3. Działania ukierunkowane będą na budowę terytorium (place-based approach), wyrównanie zapóźnień rozwojowych, aktywizację społeczności lokalnych, a także rozwijanie szeroko rozumianej współpracy.

Strategia Rozwoju Sudety 2030 podzielona została na dwie części:

1. Diagnoza społeczno-gospodarcza, środowiskowa i przestrzenna.
2. Założenia strategiczne.

W części 1. przeanalizowano dane statystyczne, oraz dokumenty strategiczne jednostek samorządu terytorialnego z subregionu wałbrzyskiego i jeleniogórskiego, a także opisano formy dotychczasowej współpracy gmin i powiatów, przedstawiono wyniki badań ankietowych i analizę SWOT sytuacji perspektyw obszaru Sudety. Mimo dość szeroko zakrojonej analizy poruszającej rozmaite kwestie ekonomiczne, społeczne, itd. kwestie dotyczące dziedzictwa kulturowego i ochrony zabytków zostały w tej części w zasadzie pominięte, a dużo więcej miejsca poświęcono środowisku przyrodniczemu. Jedynie w analizie SWOT wskazano jako jedną z mocnych stron subregionu wybitną wartość sudeckiego dziedzictwa kulturowego i jego wysokie walory turystyczne.

W części 2. określono wizję, misję i cel główny Strategii rozwoju Sudety 2030, cele strategiczne oraz cele operacyjne (priorytety), a w ich ramach przedsięwzięcia strategiczne.

Wizję sformułowano następująco:

ROZWÓJ, WSPÓŁPRACA, DOBROBYT.

Misji Strategii nadano brzmienie:

Integrujący się system społeczno-gospodarczy wzmacniany synergia z otoczenia.

Na podstawie wizji i misji opracowano cel główny: Długookresowa współpraca, wysoka jakość życia i środowiska, konkurencyjna i innowacyjna gospodarka.

CELE STRATEGICZNE:

¹⁷ zob. https://www.ue.wroc.pl/p/jednostki/cbrst/strategia_rozwoju_sudety_2030.pdf; dostęp dnia 28.01.2025 r.

¹⁸ zob. <https://bip.gmina.zgorzelec.pl/?a=1331>; dostęp dnia 28.01.2025 r.

1. Bardziej inteligentne terytorium.
2. Terytorium bliżej obywateli.
3. Terytorium lepiej skomunikowane.
4. Terytorium przyjazne dla środowiska, wykorzystujące swój potencjał.

- **ZMIANA STUDIUM UWARUNKOWAŃ I KIERUNKÓW ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO**

Zmiana Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Zgorzelec przyjęta została uchwałą Rady Gminy Zgorzelec nr 35/24 dnia 11 września 2024 r¹⁹. Jest to dokument planistyczny określający ogólną politykę i gospodarkę przestrzenną władz gminnych, z którym zgodne są miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP)²⁰.

Składa się on z części opisowej, gdzie zawarto szczegółowe uwarunkowania zagospodarowania przestrzennego obszaru gminy (część B) i nakreślono kierunki rozwoju przestrzennego (część C), a także części graficznej w postaci mapy w skali 1: 10 000.

CZĘŚĆ B. UWARUNKOWANIA ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

W części rozważającej uwarunkowania rozwoju (część B) podano szczegółową charakterystykę terenu gminy, opisano warunki przyrodnicze, dziedzictwo kulturowe, istniejącą infrastrukturę, a także sytuację społeczną, demograficzną i socjalną mieszkańców. Z punktu widzenia niniejszego Programu najistotniejsze są informacje zawarte w rozdziale 3 (omawiającym min. środowisko przyrodnicze i krajobraz) i rozdziałach 4 i 4a:

3. Stan środowiska, w tym stan rolniczej i leśnej przestrzeni produkcyjnej, wielkości i jakości zasobów wodnych oraz wymogów ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu, w tym krajobrazu kulturowego.

W części tej opisano położenie geograficzne, rzeźbę terenu, warunki geologiczne, gleby, oraz wody znajdujące się na terenie Gminy, a także panujące w niej warunki klimatyczne. W następujący sposób scharakteryzowano lokalny krajobraz: „nosi znamiona krajobrazu kulturowego osadnictwa wiejskiego na terenach podgórskich, o charakterze którego decydują rozproszone pośród lasów i rozłogów przestrzenie zabudowy wiejskiej. Konstrukcję tego typu

¹⁹ zob. <https://bip.gmina.zgorzelec.pl/?a=4210>; dostęp dnia 29.01.2025 r.

²⁰ Ww *Zmiana Studium...* tak jak inne dokumenty tego typu utraci ważność z dniem 31 grudnia 2025 r. Zgodnie z aktualnie obowiązującymi przepisami (Ustawa o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 7 lipca 2023 r.) będzie on z dniem 1 stycznia 2026 r. zastąpiony przez nowy akt planowania przestrzennego – plan ogólny (zob. niżej).

krajobrazu stanowią dwie odrębne formy: otwarty, urozmaicony kompleksami lasów i zagajnikami leśnymi krajobraz rozłogów oraz krajobraz zabudowy wiejskiej”. Wspomniano także o współczesnych elementach ingerujących poważnie w ten tradycyjny krajobraz przyrodniczo-kulturowy: masztach elektrowni wiatrowych, liniach wysokiego napięcia biegnących przez teren Gminy do elektrowni „Turów”, autostradzie A4 i planowanych farmach fotowoltaicznych.

4. Stan dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej.

W rozdziale tym ograniczono się do wskazania liczby obiektów oraz stanowisk archeologicznych ujętych w GEZ z 2011 r. oraz wymieniono rodzaje stref ochrony konserwatorskiej występujące na terenie Gminy. Na końcu opracowania zamieszczono ponadto tabelarycznie zestawienia z wykazami obiektów i stanowisk archeologicznych ujętych w rejestrze i ewidencji zabytków.

4a. Rekomendacje i wnioski zawarte w audycie krajobrazowym lub określenia przez audyt krajobrazowy granic krajobrazów priorytetowych.

Ze względu na wysokie walory kulturowe i architektoniczne Gminy Zgorzelec, tj. historycznie ukształtowane założenia przestrzenne miejscowości z zachowanymi obiektami drewnianego budownictwa o konstrukcji przysłupowo – zrębowej, wskazano, iż ochronie powinien podlegać krajobraz kulturowy z lokalizacją domów przysłupowych. Ze względu na transgraniczny charakter „Krainy domów przysłupowych”, działania związane z ochroną, zachowaniem i przeciwdziałaniem rozproszonemu budownictwu przysłupowemu powinny być prowadzone wspólnie ze stroną niemiecką i czeską.

CZĘŚĆ C. KIERUNKI ROZWOJU PRZESTRZENNEGO

W części poświęconej kierunkom rozwoju przestrzennego wskazano planowane zmiany w strukturze przestrzennej Gminy oraz w przeznaczaniu terenów. Do najistotniejszych z punktu widzenia GPOnZ należą:

1. Rozwój zabudowy mieszkaniowej i zagrodowej oraz służących im usług oraz działalności gospodarczej we wszystkich miejscowościach Gminy. Istniejące układy osadnicze miałyby być zagęszczane i dopełniane; w następnej kolejności przewiduje się dodawanie nowych terenów przeznaczonych pod osadnictwo, przylegających bezpośrednio do tych już istniejących (uprzednio zagęszczonych i dopełnionych).
2. Tereny z przewagą funkcji przemysłowych w następujących miejscowościach: Jędrzychowice, Koźmin, Przesieczany, Radomierzyce, Ręczyn, Trójca, Tylice, Żarska Wieś.
3. Tereny produkcji energii z odnawialnych źródeł (OZE) powyżej 500 kW w postaci farm fotowoltaicznych w miejscowościach: Białogórze, Gronów, Jerzmanki, Jędrzy-

chowice, Koźlice, Koźmin, Łagów, Łomnica, Pokrzywnik, Przesieczany, Ręczyn, Sławnikowice, Trójca. Nie przewidziano w Studium terenów pod nowe elektrownie wiatrowe.

4. Zakładany rozwój przestrzenny gminy istotnie zmniejszy dotychczasową przestrzeń rolniczą.
5. Zagęszczenie istniejącej sieci ścieżek rowerowych wraz z przeznaczeniem rekreacyjnym terenów przyległych, realizowane w ramach zagospodarowania turystycznego polsko-niemieckiego pogranicza.

W wytycznych do MZPZ wskazano, by w celu ochrony historycznych ośrodków zabudowy wsi i krajobrazu na terenach produkcji odnawialnych źródeł energii wprowadzić pasy zadrzewień od strony zabudowy mieszkalno – usługowej oraz od strony wglądów widokowych z wjazdów do wsi o szerokości min. 20 m.

W części C. Studium, nakreślono także zasady ochrony krajobrazu kulturowego.

Zasady ochrony krajobrazu kulturowego.

1. Zapobieganie fizycznemu niszczeniu zasobów naturalnych i kulturowych (polegającym na np. wyburzaniu obiektów architektonicznych mających znaczenie dla krajobrazu, niszczeniu dolin, wycince zadrzewień);
2. Nie dopuszczanie do zakłóceń funkcjonowania ekosystemów przyrodniczych;
3. Nie dopuszczanie do niszczenia układów kompozycyjnych, układów historycznych, intruzji nowych wielkogabarytowych obiektów w przestrzeni. Wprowadzanie obcych elementów do krajobrazu wymaga dostosowania ich do charakteru istniejącego krajobrazu.

W celu ochrony krajobrazu wytyczono strefy ochrony konserwatorskiej²¹:

1. strefę "A" ścisłej ochrony konserwatorskiej;
2. strefę "B" historycznego układu ruralistycznego;
3. strefę "OW" obserwacji archeologicznej;
4. strefę "K" ochrony krajobrazu;
5. strefę „E” ochrony ekspozycji.

²¹ Szczegółowe zestawienie stref ochrony konserwatorskiej dla miejscowości Gminy zamieszczono na końcu opracowania *Studium*.

Rozdział 4. (części C. Studium) poświęcono kluczowym kwestiom z perspektywy Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami. Wymieniono w nim obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej²².

W podrozdziale 4.1. opisano obiekty i zespoły wpisane do rejestru zabytków, zaś w podrozdziale 4.2 obiekty ujęte w gminnej ewidencji zabytków:

W **rejestrze zabytków** znajdują się obiekty podlegające ochronie wynikającej z przepisów odrębnych²³. Wymogiem jest zachowanie ich historycznej formy architektonicznej oraz substancji budowlanej a o utrzymanie lub rewaloryzacja otoczenia obiektu zabytkowego musi być prowadzona zgodnie z historycznym zagospodarowaniem.

Obiekty ujęte w **gminnej ewidencji zabytków** podlegają ochronie wynikającej z przepisów odrębnych²⁴. Obiekty te powinny być utrzymane lub odtworzenie ich historycznej formy architektonicznej (wysokość, bryła, kształt i geometria dachu, kompozycja i wystrój elewacji, formy stolarki okiennej i drzwiowej. Przy pracach remontowych, budowlanych itp., ustalono następujące zasady:

- stosowanie historycznych lub nawiązujących do lokalnych tradycji materiałów budowlanych oraz kolorystyki; w szczególności zakazuje się stosowania okładzin ściennych typu „siding”;
- ochrona, a w przypadku zniszczenia, w miarę możliwości odtworzenie historycznego detalu architektonicznego;
- unikanie umieszczania elementów technicznego wyposażenia budynków na fasadach budynku widocznych od strony ulicy (klimatyzatorów, anten satelitarnych, przewodów dymowych i wentylacyjnych);
- w przypadku zagospodarowania budynku na nowe funkcje zachowanie jego walorów zabytkowych;
- pożądaną jest, aby zmiana funkcji budynku wiązała się z podkreśleniem jego historycznego charakteru;
- nowa zabudowa realizowana w bezpośrednim sąsiedztwie tych obiektów nie powinna naruszać ich zabytkowych walorów, w szczególności poprzez swoją formę, gabaryty czy kolorystykę.

²² Wykazy zabytków i stanowisk archeologicznych ujętych w rejestrze zabytków, oraz GEZ zamieszczono w formie tabelarycznej na końcu opracowania *Studium*.

²³ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. – zob. wyżej rozdz. 3. Uwarunkowania prawne ochrony zabytków w Polsce.

²⁴ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. – zob. wyżej rozdz. 3. Uwarunkowania prawne ochrony zabytków w Polsce.

Stanowiska archeologiczne ich obrębem oraz bezpośrednim sąsiedztwie zamierzenia inwestycyjne związane z pracami ziemnymi wymagają przeprowadzenia badań archeologicznych, zgodnie z przepisami odrębnymi²⁵.

Wyznaczono też siedem stref **ochrony konserwatorskiej**, różniących się zakresem i przedmiotem ochrony.

Strefa „A” ścisłej ochrony konserwatorskiej.

Strefą A ścisłej ochrony konserwatorskiej objęto zespoły architektoniczne, cmentarze, parki, aleje i obszary, o szczególnych walorach historyczno-kulturowych. W strefie tej ustalono następujące zasady ochrony środowiska kulturowego i kształtowania zabudowy:

- nową zabudowę należy dostosować do historycznej kompozycji przestrzennej w zakresie sytuacji, skali i bryły oraz nawiązać formami współczesnymi do lokalnej tradycji architektonicznej; nowa zabudowa nie może dominować nad zabudową historyczną;

- ogólne ustalenia dotyczące nowej zabudowy oraz zagospodarowania terenu: wysokość zabudowy jednorodzinnej do 2 kondygnacji, w tym poddasze użytkowe, szalowanie szczytów drewnem oraz wykonanie części ścian o konstrukcji ryglowej, przysłupowej, bryła prosta na rzucie prostokąta;

- należy podtrzymać funkcje historyczne utrwalone oraz dostosować funkcje współczesne do wartości zabytkowych zespołu i jego poszczególnych obiektów;

- określa się wymóg nawiązania gabarytami nowej zabudowy i sposobami kształtowania bryły do miejscowej tradycji architektonicznej, a w szczególności technologii budowania, systemów budowania, stosowania gabarytów i proporcji stolarki okiennej i drzwiowej, stosowania materiałów naturalnych tj. drewna, kamienia, tynków naturalnych i dachówki ceramicznej, dopuszcza się sztuczny łupek;

- zabrania się prowadzenia przewodów wentylacyjno-spalinowych po elewacji budynku;

- zakazuje się stosowania dachów o mijających się połaciach na wysokości kalenicy oraz dachów o asymetrycznym nachyleniu połaci;

- umieszczanie reklam lub innych tablic nie związanych bezpośrednio z danym obiektem i stanowiących na obiekcie lub obszarze element obcy, jest bezwzględnie zabronione; dopuszczalne jest umiejscawianie tablic informacyjnych instytucji lub szyldów sklepów w miejscach na to wyznaczonych, we właściwej nie agresywnej formie.

²⁵ Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. – zob. wyżej rozdz. 3. Uwarunkowania prawne ochrony zabytków w Polsce.

Strefa „B” ochrony historycznego układu ruralistycznego:

W strefie ochrony historycznego układu ruralistycznego położone są wszystkie miejscowości w Gminie Zgorzelec. Ogólne zasady ochrony środowiska kulturowego i kształtowania zabudowy są następujące:

- zachowanie zasadniczych elementów historycznego rozplanowania, w tym przede wszystkim układu dróg, podziału działek i sposobu zagospodarowania działek;
- dla nowej zabudowy oraz zagospodarowania terenu: wysokość zabudowy jednorodzinnej do 2 kondygnacji, w tym poddasze użytkowe, zaleca się szalowanie szczytów dachem oraz wykonanie części ścian o konstrukcji ryglowej, przysłupowej, bryła prosta na rzucie prostokąta;
- restauracja i modernizacja techniczna obiektów o wartościach kulturowych z dostosowaniem współczesnej funkcji do wartości obiektów;
- dostosowanie nowej zabudowy do historycznej kompozycji przestrzennej w zakresie skali, formy bryły i zastosowanych naturalnych materiałów, przy założeniu harmonijnego współistnienia elementów kompozycji historycznej i współczesnej;
- konieczność stosowania tradycyjnych technik i materiałów przy remontach obiektów zabytkowych, zachowania jednolitej bryły, formy i elewacji budynków;
- nawiązanie gabarytami nowej zabudowy i sposobów kształtowania bryły do miejscowej tradycji architektonicznej, a w szczególności technologii budowania, systemów budowania, stosowania gabarytów i proporcji stolarki okiennej i drzwiowej, stosowania materiałów naturalnych tj. drewna, kamienia tynków naturalnych i dachówki ceramicznej, dopuszcza się sztuczny łupek lub inny materiał nawiązujący do lokalnej tradycji;
- zabrania się stosowania okładzin na elewacji z pcv, ocieplania z zewnątrz budynków istniejących o konstrukcji drewnianej, szachulcowej, przysłupowej itp.;
- zabrania się prowadzenia przewodów wentylacyjno-spalinowych po elewacji budynku;
- przystosowanie nowych budynków do wysokości budynków sąsiadujących;
- zakazuje się stosowania dachów o mijających się połaciach na wysokości kalenicy oraz dachów o asymetrycznym nachyleniu połaci;
- obszary objęte strefą podlegają rygorom konserwatorskim w zakresie utrzymania zasadniczych elementów struktury przestrzennej, utrzymania zasadniczej substancji zabytkowej;
- nowa zabudowa wprowadzona w obszar strefy winna współgrać z zabudową historyczną, zwłaszcza w zakresie skali, gabarytów i linii zabudowy.

Strefa „K” ochrony krajobrazu.

W strefie K objęto obszary krajobrazu związanego integralnie z zespołami zabytkowymi, znajdującymi się w ich otoczeniu, lub obszary o charakterystycznym wyglądzie, ukształtowane w wyniku działalności człowieka. W strefie „K” ochrony krajobrazu należy przestrzegać następujących zasad:

- należy zachować i wyeksponować elementy historycznego układu przestrzennego: rozplanowanie dróg, ulic i placów, linie zabudowy, kompozycję wnętrz urbanistycznych oraz kompozycję zieleni;

- nowa zabudowa winna być dostosowana do historycznej kompozycji przestrzennej w zakresie rozplanowania, skali i bryły przy założeniu harmonijnego współistnienia elementów kompozycji historycznej i współczesnej oraz nawiązywać formami współczesnymi do lokalnej tradycji architektonicznej; wszelka działalność inwestycyjna musi uwzględniać istniejące już związki przestrzenne;

- formy inwestowania należy w maksymalnym stopniu ukierunkować na ich harmonijne wpisanie w otaczający krajobraz; z tego powodu należy wyłączyć z możliwości realizacji inwestycje wielkoobszarowe, jak również te, które wymagają znacznych przeobrażeń krajobrazu;

- zabrania się umieszczania reklam lub innych tablic reklamowych nie związanych bezpośrednio z danym obiektem i stanowiących na obiekcie lub obszarze element obcy;

- wyklucza się możliwość stosowania ogrodzeń betonowych i prefabrykowanych.

Strefa „E” ochrony ekspozycji.

W strefie „E” ochrony ekspozycji objęto obszary stanowiące zabezpieczenie właściwego eksponowania zespołów lub obiektów zabytkowych o szczególnych wartościach krajobrazowych w miejscowościach: Żarska Wieś, Łagów, Tylice, Kostrzyna, Jerzmanki. W zakresie sposobu zagospodarowania zasady ochrony środowiska kulturowego i kształtowania zabudowy są następujące:

- zakaz sytuowania dominant przestrzennych takich jak: maszty, konstrukcje wieżowe i elektrownie wiatrowe;

- zakaz umieszczania reklam, tablic reklamowych, urządzeń reklamowych, szyldów lub innych tablic, niezwiązanych bezpośrednio z danym obiektem i stanowiących element obcy w tym obszarze;

- nowa zabudowa winna być dostosowana do historycznej kompozycji przestrzennej w zakresie rozplanowania, skali i bryły przy założeniu harmonijnego współistnienia elementów kompozycji historycznej i współczesnej oraz nawiązywać formami współczesnymi do lo-

kalnej tradycji architektonicznej, wszelka działalność inwestycyjna musi uwzględniać istniejące już związki przestrzenne;

- wyklucza się możliwość stosowania ogrodzeń betonowych i prefabrykowanych.

Strefa „W” ścisłej ochrony archeologicznej.

Obiekty objęte strefą „W” powinny być wyłączone z wszelkiej działalności inwestycyjnej, która mogłaby naruszyć ich specyficzną formę.

Strefa „OW” obserwacji archeologicznej.

Strefą „OW” objęte zostały wszystkie miejscowości w Gminie Zgorzelec. W obrębie tej strefy ochronie podlegają nawarstwienia archeologiczne związane z historycznym osadnictwem. Prace ziemne mogą podlegać ograniczeniom.

Zasięg ww. stref wynika z rysunku Studium. Podkreślono, iż nie są one ustaleniami Studium i mogą one być modyfikowane na etapie opracowania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego. Wskazano też, że wykazy obiektów wpisanych do rejestru zabytków i obiektów ujętych w gminnej ewidencji zabytków mają charakter jedynie informacyjny i nie stanowią ustaleń Studium. Mogą ulegać weryfikacji i aktualizacji, co oznacza, iż poszczególne obiekty mogą zarówno z nich zostać wykreślone, jak i do nich dodane.

• MIEJSCOWE PLANY ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (dalej: MPZP) są aktami prawa miejscowego stanowiącymi podstawę do planowania przestrzennego danego obszaru. Pozostają zgodne z założeniami przedstawionymi w Zmianie Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Zgorzelec, jednak to w planach miejscowych zawarte są przepisy regulujące przeznaczenie, warunki zagospodarowania i zabudowy terenu; są one podstawą do wydawania decyzji administracyjnych. W planie miejscowym określa się obowiązkowo zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Projekt planu musi zostać uzgodniony przez Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Na terenie Gminy Zgorzelec obowiązują następujące miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP)²⁶:

²⁶ Niektóre z uchwał dotyczą **zmian** w istniejących planach zagospodarowania przestrzennego, a nie ustanawiają nowych planów. Dodatkowo, niektóre uchwały dotyczą **konkretnych obszarów** lub **celów** (np. budowa elektrowni wiatrowych czy fotowoltaicznych).

Tabela 1: Zestawienie uchwał w sprawie MZTP.

Numer uchwały	Tytuł uchwały	Data uchwalenia	Publikacja
213/97	w sprawie wprowadzenia zmian w miejscowym planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego Gminy Zgorzelec	28.02.1997	DUWJ z dnia 12 maja 1997, nr 26, poz. 50
215/97	w sprawie uchwalenia MPZP dla wsi Żarska Wieś	28.02.1997	DUWJ z dnia 12 maja 1997, nr 26, poz. 50
263/97	w sprawie MPZP wsi Łągów	30.07.1997	DUWJ z dnia 6 października 1997, nr 53, poz. 108
264/97	w sprawie MPZP wsi Jerzmanki	30.07.1997	DUWJ z dnia 6 października 1997, nr 53, poz. 109
265/97	w sprawie MPZP wsi Jędrzychowice	30.07.1997	DUWJ z dnia 6 października 1997, nr 53, poz. 110
138/2000	w sprawie wprowadzenia zmian w miejscowym planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego Gminy Zgorzelec	28.02.2000	DUWD z dnia 8 maja 2000, nr 15, poz. 279
139/2000	w sprawie MPZP dla wsi Żarska Wieś	28.02.2000	DUWD z dnia 8 maja 2000, nr 15, poz. 280
266/2001	w sprawie MPZP dla obszaru objętego działką nr 172 położoną w Gozdaninie	04.09.2001	DUWD z dnia 11 października 2001, nr 129, poz. 1672
279/01	w sprawie MPZP wsi Jędrzychowice	26.10.2001	DUWD z dnia 18 stycznia 2002, nr 4, poz. 103
280/01	w sprawie MPZP wsi Przesieczany oraz zmiany w MPZP wsi Żarska Wieś	26.10.2001	DUWD z dnia 18 stycznia 2002, nr 4, poz. 104
330/02	w sprawie MPZP dla obszaru objętego działkami nr 183/81 i 183/10 położonego w Gozdaninie	08.07.2002	DUWD z dnia 16 września 2002, nr 196, poz. 2760
209/05	w sprawie MPZP wsi Łągów	20.06.2005	DUWD z dnia 27 lipca 2005, nr 136, poz. 2779
13/2006	w sprawie zmiany MPZP wsi Jędrzychowice	28.12.2006	DUWD z dnia 8 lutego 2007, nr 35, poz. 317
56/07	w sprawie zmiany MPZP wsi Jędrzychowice	17.09.2007	DUWD z dnia 21 listopada 2007, nr 274, poz. 3337
171/2009	w sprawie MPZP w obrębach geodezyjnych: Jędrzychowice, Żarska Wieś, Pokrzywnik Gmina Zgorzelec dla zespołu parków wiatrowych Zgorzelec –Pieńsk	16.02.2007	DUWD z dnia 7 maja 2009, nr 81, poz. 1734
216/09	w sprawie: zmiany MPZP wsi Trójca	23.11.2009	DUWD z dnia 4 lutego 2010, nr 21, poz. 296

39/11	w sprawie MPZP dla części obrębu geodezyjnego Przesieczany, Gronów, Sławnikowice z przeznaczeniem pod farmę wiatrową	28.04.2011	DUWD z dnia 14 czerwca 2011, nr 125, poz. 2030
41/11	w sprawie MPZP dla części obrębu geodezyjnego Trójca i Białogórze z przeznaczeniem pod farmę wiatrową	28.04.2011	DUWD z dnia 14 czerwca 2011, nr 125, poz. 2031
42/11	w sprawie zmiany MPZP wsi Żarska Wieś	28.04.2011	DUWD z dnia 14 czerwca 2011, nr 125, poz. 2032
145/12	w sprawie uchwalenia MPZP dla dz. nr: 305, 306/1, 306/2, 306/3, obręb Koźlice , gmina Zgorzelec	25.06.2012	DUWD z dnia 11 października 2012, poz. 3408
229/13	w sprawie zmiany MPZP wsi Jędrzychowice	25.03.2013	DUWD z dnia 28 czerwca 2013, poz. 3952
313/14	w sprawie MPZP dla części obrębu geodezyjnego Kostrzyna z przeznaczeniem pod farmę wiatrową	24.02.2014	DUWD z dnia 3 marca 2014, poz. 1079
362/14	w sprawie MPZP wsi Koźlice	29.09.2014	DUWD z dnia 2 października 2014, poz. 4078
20/15	w sprawie MPZP wsi Kunów	02.02.2015	DUWD z dnia 10 lutego 2015, poz. 490
64/15	w sprawie zmiany MPZP wsi Łągów	15.06.2015	DUWD z dnia 23 czerwca 2015, poz. 2686
149/16	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu Sławnikowice , gmina Zgorzelec z przeznaczeniem pod budowę zespołu baterii fotowoltaicznych	14.06.2016	DUWD z dnia 22 czerwca 2016, poz. 2943
150/16	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu geodezyjnego Spytków , dla części obrębu geodezyjnego Ręczyn i dla części obrębu geodezyjnego Kostrzyna , gmina Zgorzelec z przeznaczeniem pod budowę elektrowni wiatrowych	14.06.2016	DUWD z dnia 22 czerwca 2016, poz. 2944
168/16	w sprawie uchwalenia MPZP parku wiatrowego Koźmin	27.09.2016	DUWD z dnia 17 października 2016, poz. 4669
169/16	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu Tylice , gmina Zgorzelec	27.09.2016	DUWD z dnia 6 października 2016, poz. 4478
180/16	w sprawie MPZP obszaru we wsi Koźlice , gmina Zgorzelec, z przeznaczeniem pod budowę elektrowni wodnej	21.11.2016	DUWD z dnia 29 listopada 2016, poz. 5387
246/17	w sprawie MZPZ dla terenów górniczych „Gronowskie Wzgórze” i „Gronów” w gminie Zgorzelec, część A	19.06.2017	DUWD z dnia 27 czerwca 2017, poz. 2953
270/17	w sprawie zmiany MPZP wsi Jędrzychowice , Gmina Zgorzelec	27.09.2017	DUWD z dnia 9 października 2017, poz. 4130
271/17	w sprawie zmiany MPZP wsi Jerzmanki , Gmina Zgorzelec, obszar A	27.09.2017	DUWD z dnia 31 stycznia 2018, poz. 472
21/18	w sprawie uchwalenia MPZP w obrębach geodezyjnych: Jędrzychowice, Żarska Wieś, Pokrzywnik , gmina Zgorzelec dla zespołu parków wiatrowych Zgorzelec - Pieńsk	28.12.2018	DUWD z dnia 22 stycznia 2019, poz. 502
22/18	w sprawie zmiany MPZP wsi Łągów , gmina Zgorzelec	28.12.2018	DUWD z dnia 16 stycznia 2019, poz. 409

45/19	w sprawie zmiany MPZP wsi Radomierzyce	29.04.2019	DUWD z dnia 14 maja 2019, poz. 3220
47/19	w sprawie zmiany MPZP wsi Żarska Wieś , Gmina Zgorzelec	29.04.2019	DUWD z dnia 14 maja 2019, poz. 3221
82/19	w sprawie uchwalenia zmiany MPZP wsi Łągów , gmina Zgorzelec	30.09.2019	DUWD z dnia 16 października 2019, poz. 5955
83/19	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu geodezyjnego Łągów i części obrębu geodezyjnego Jerzmanki , Gmina Zgorzelec	30.09.2019	DUWD z dnia 16 października 2019, poz. 5956
96/19	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu Jędrzychowice , gmina Zgorzelec	25.11.2019	DUWD z dnia 17 grudnia 2019, poz. 7555
150/20	w sprawie uchwalenia MPZP dla obrębu Tylice , gmina Zgorzelec	07.09.2020	DUWD z dnia 21 września 2020, poz. 5166
250/21	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu Koźmin , części obrębu Pokrzywnik i części obrębu Jędrzychowice , Gmina Zgorzelec	27.09.2021	DUWD z dnia 21 października 2021, poz. 4843
251/21	w sprawie uchwalenia MPZP dla wyodrębnionych części obrębów geodezyjnych w gminie Zgorzelec	27.09.2021	DUWD z dnia 21 października 2021, poz. 4844
300/22	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu Osiek Łużycki , gmina Zgorzelec	28.03.2022	DUWD z dnia 26 kwietnia 2022, poz. 2315
314/22	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu Żarska Wieś , części obrębu Jędrzychowice i części obrębu Łągów , Gmina Zgorzelec	06.06.2022	DUWD z dnia 14 czerwca 2022, poz. 3205
316/22	w sprawie uchwalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla części obrębu Jerzmanki , gmina Zgorzelec	06.06.2022	DUWD z dnia 14 czerwca 2022, poz. 3206
333/22	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu Żarska Wieś , części obrębu Przesieczany i części obrębu Jędrzychowice , gmina Zgorzelec – część A	29.08.2022	DUWD z dnia 19 września 2022, poz. 4432
411/23	w sprawie zmiany MPZP wsi Jędrzychowice , gmina Zgorzelec	10.02.2023	DUWD z dnia 20 lutego 2023, poz. 1278
431/23	w sprawie uchwalenia MPZP dla części obrębu Żarska Wieś , części obrębu Przesieczany i części obrębu Jędrzychowice , Gmina Zgorzelec – część B	17.05.2023	DUWD z dnia 25 maja 2023, poz. 3421
36/24	w sprawie uchwalenia MPZP w obrębach geodezyjnych: Koźmin i Osiek Łużycki , gmina Zgorzelec	11.09.2024	DUWD z dnia 20 września 2024, poz. 4730
37/24	w sprawie uchwalenia MPZP w obrębach geodezyjnych: Jędrzychowice i Żarska Wieś , gmina Zgorzelec	11.09.2024	DUWD z dnia 20 września 2024, poz. 4731

• PLAN OGÓLNY GMINY

Ustawa z dnia 7 lipca 2023 r. o zmianie ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym i niektórych innych ustaw²⁷ (Dz. U. z 2023 r., poz. 1688) wprowadziła wiele istotnych zmian dotyczących prowadzenia polityki przestrzennej przez samorządy gminne. Przede wszystkim zastąpiono dotychczasowo funkcjonujące *Studium uwarunkowań i kie-*

²⁷ zob.: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20230001688>; dostęp dnia 07.02.2025 r.

runków zagospodarowania przestrzennego zupełnie nowym aktem, nazywanym **planem ogólnym**. Wszystkie gminy w Polsce zostały zobowiązane do przyjęcia (uchwałą Rady Gminy) takiego dokumentu do dnia 1 stycznia 2026 r.; dnia 31 grudnia 2025 r. dotychczas funkcjonujące *Studia uwarunkowań* stracą moc.

Celem wprowadzenia do ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym tzw. planów ogólnych była konieczność uporządkowania przestrzeni geograficznej poprzez zwiększenie kontroli nad wydawaniem decyzji o warunkach zabudowy, a tym samym zlikwidowanie przeznaczania nadmiernej ilości terenów pod zabudowę, zwłaszcza na obszarach bez właściwej infrastruktury i wyeliminowanie chaosu urbanistycznego. Plan ogólny obejmuje cały teren gminy i ma stanowić podstawę do opracowywania wszystkich MPZP w przyszłości. Określa też przeznaczenie terenu, rozmieszczenie inwestycji celu publicznego, a także sposoby zagospodarowania terenu i warunki zabudowy. W przeciwieństwie do *Studium uwarunkowań* plan ogólny jest aktem prawa miejscowego (art. 13a, ust. 7) i może stać się podstawą do wydania niektórych decyzji administracyjnych – o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu.

Plany ogólne przyjmą formę tekstową i graficzną. Obligatoryjnie określą podział obszaru danej gminy na **13 rodzajów stref planistycznych** oraz wyznaczą **gminne standardy urbanistyczne**. W razie potrzeby będą także mogły wskazać obszary uzupełnienia zabudowy i obszary zabudowy śródmiejskiej. W ich przygotowaniu należy uwzględnić potrzeby ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także założenia Krajowego Programu Opieki nad Zabytkami oraz Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami. Wyznaczając strefy planistyczne i gminne standardy urbanistyczne, bezwzględnie należy wziąć pod uwagę:

1. Obszary wpisane do rejestru zabytków;
2. Zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków;
3. Obiekty ujęte w wojewódzkiej (WEZ) i gminnej ewidencji zabytków (GEZ);
4. Stanowiska archeologiczne (wpisane do rejestru zabytków, WEZ lub GEZ).

Rada Gminy Zgorzelec dnia 1 sierpnia 2024 r. przyjęła uchwałę nr 30/24 w sprawie przystąpienia do sporządzenia planu ogólnego Gminy Zgorzelec²⁸. Wnioski do rzeczonego planu ogólnego przekazał Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków we Wrocławiu, Delegatura w Jeleniej Górze²⁹.

²⁸ zob.: <https://bip.gmina.zgorzelec.pl/uchwala-nr-3024-rady-gminy-zgorzelec-z-dnia-1-sierpnia-2024-r-w-sprawie-przystapienia-do-sporzadzenia-planu-ogolnego-gminy-zgorzelec.html?>; dostęp dnia 07.02.2025 r.

²⁹ pismo WUOZ Delegatury w Jeleniej Górze nr JG/N.5150.101.2024.JS z dnia 28.10.2024 r.

Tabela 2: Wnioski konserwatorskie do planu ogólnego

Rodzaj zabytku/obszaru chronionego	Wnioski konserwatorskie
Historyczne układy przestrzenne (układy ruralistyczne, obszar lokalizacji obiektów zabytkowych, parków, cmentarzy, terenów pocmentarnych, zabytków archeologicznych)	Zabezpieczenie historycznej zabudowy-wyznaczenie strefy wielofunkcyjnej z zabudową jednorodzinną, strefy zieleni i rekreacji, lub strefy cmentarzy w zależności od historycznego sposobu zagospodarowania przestrzeni
	Dostosowanie współczesnej funkcji do wartości zabytkowych zespołów budowlanych
	W obrębie zabytków i układów ruralistycznych nie dopuszcza się budowy elektrowni słonecznej lub farm wiatrowych, konstrukcji wieżowych i masztów telekomunikacyjnych, wielkokubaturowych obiektów handlowych, budownictwa mieszkaniowego wielorodzinnego
	Farmy słoneczne i wiatrowe nie mogą mieć negatywnego wpływu na krajobraz kulturowy (historyczne dominanty, panoramy, osie widokowe, przedpola ekspozycji sylwetek wsi)
	Zachowanie historycznego układu przestrzennego w obrębie układów ruralistycznych (układ dróg, placów, historycznych zbiorników wodnych, przebieg linii zabudowy, kompozycja historycznej zieleni)
	Zachowanie dotychczasowej funkcji historycznych cmentarzy lub przeznaczenie na tereny zielone cmentarzy już nieużytkowanych
	Lokalizacja nowej zabudowy w obrębie zabytkowych zespołów folwarcznych wyłącznie w miejscu nieistniejących historycznych budynków lub jako logiczne uzupełnienie czworoboku zabudowy
	Lokowanie nowej zabudowy przy istniejącej siatce dróg, wykluczenie łączenia odrębnych historycznie układów i zespołów ruralistycznych
	Zakaz zabudowy dla założeń kościelnych i terenów cmentarnych
	Harmonijne włączenie nowej zabudowy w historyczną tkankę z uwzględnieniem charakteru tradycyjnej zabudowy, utrzymanie uśrednionych parametrów planowanej nowej zabudowy (np. maksymalna wysokość), zakaz zabudowy zapleczy historycznych działek, nowa zabudowa nie może dominować nad historyczną
	Ochrona ekspozycji wartościowych obiektów
	Kubatury nowych obiektów nie mogą wpływać negatywnie na ekspozycję historycznej zabudowy, zaburzać historycznych osi widokowych i stanowić elementów dominujących
	Należy dążyć do adaptacji starej zabudowy do nowych, odpowiednich funkcji
	Należy chronić historyczną zieleni (parki, cmentarze, skwery, aleje, nasadzenia uliczne)
	Uwzględnienie audytu krajobrazowego oraz krajobrazów prioryteto-

	wych przy wyznaczaniu stref planistycznych
	Na obszarach objętych wpisem do rejestru zabytków obowiązuje bezwzględny priorytet wymagań i ustaleń konserwatorskich
Obiekty wpisane do rejestru zabytków	Dostosowanie do walorów i układu funkcjonalno-przestrzennego zabudowy rodzaju strefy planistycznej i dopuszczonej funkcji
	Na działkach, na których zlokalizowany jest obiekt wpisany do rejestru zabytków nie wolno dopuszczać do budowy nowych obiektów (wyjątek: odtwarzanie historycznych budynków udokumentowanych)
	Na działkach, na których zlokalizowany jest obiekt wpisany do rejestru zabytków nie wprowadza się następujących stref: handlu wielkopowierzchniowego, gospodarczej, górnictwa, komunikacyjnej, infrastrukturalnej, wielofunkcyjnej z zabudową wielorodzinną
	Maksymalne ograniczenie zabudowy parków pałacowych i dworskich (zabudowa dopuszczona tylko w miejscach, gdzie historycznie istniały budynki), zachowanie ich układu przestrzennego (sieć dróg, aleje, cieki wodne, osie widokowe, starodrzew zieleń, itp.). Wyznaczenie dla ich obszaru strefy zieleni i rekreacji.
	Zakaz lokalizacji nowych inwestycji (zwłaszcza elektrowni wiatrowych, słonecznych, stacji bazowych telefonii komórkowej, dominant wysokościowych, itp.), które mogłyby przyczynić się do pogorszenia wyglądu obiektów zabytkowych, zaburzyć osie widokowe, ingerować w krajobraz kulturowy i takich, których funkcja nie jest dostosowana do charakteru otoczenia
	Wszelkie działania podejmowane przy zabytkach wpisanych do rejestru powinny służyć utrwaleniu i zachowaniu w jak najlepszym stanie zarówno architektury jak i walorów przyrodniczych zespołu
	Wszelkie prace, roboty budowlane i inne działania przy zabytku wpisanym do rejestru wymagają zezwolenia konserwatorskiego
Obiekty ujęte w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji zabytków	Na budynkach zabytkowych nie dopuszcza się umieszczania reklam, czy tablic informacyjnych zaburzających wygląd bryły i elewacji budynku, nie dotyczących działalności prowadzonej w tym budynku
	Konieczność zachowania historycznych form i brył budynków, wysokości zabudowy, nadziemnej intensywności zabudowy, udziału powierzchni zabudowy, powierzchni biologicznie czynnej
	Zapisy wprowadzające ochronę historycznej bryły budynków, ich rzutu, formy dachu i jego pokrycia, kompozycji i wystroju elewacji, układu osi okiennych, stolarki okiennej i drzwiowej, detalu architektonicznego, historycznej faktury i kolorystyki tynku i innych oryginalnie użytych materiałów
	Montaż zewnętrznych instalacji technicznych (kominów spaliniowych, wentylacyjnych, klimatyzatorów, anten satelitarnych, itp.) w sposób nie naruszający oryginalnej kompozycji i wystroju elewacji czy dachu budynku. Zakaz montażu paneli fotowoltaicznych na połaciach

	dachu widocznych w ciągów komunikacyjnych.
	Przywrócenie zniszczonych lub zdegradowanych oryginalnych elementów budynków, detali architektonicznych, historycznej formy stolarki okiennej, kolorystyki
	Wykluczenie stosowania współczesnych materiałów budowlanych kolidujących z historycznym charakterem budynku – blachodachówka, gont bitumiczny, siding, kompozytowe deski elewacyjne, beton drewnopodobny)
	Dostosowanie nowej zabudowy na terenach układów ruralistycznych do obiektów zabytkowych w zakresie formy, bryły, szerokości elewacji frontowej i wysokości
Zabytki archeologiczne	Stanowiska wpisane do rejestru zabytków oraz posiadające własną formę krajobrazową (wały, fosy, kurhany, itp.) wyłączone są z wszelkiej działalności inwestycyjnej lub budowlanej nie związanej z konserwacją lub rewaloryzacją terenu
	W sąsiedztwie stanowisk wpisanych do rejestru zabytków zakaz inwestycji silnie ingerujących w krajobraz kulturowy (szczególnie: budowy elektrowni wiatrowych i słonecznych, stacji bazowych telefonii komórkowej, reklam wielkoformatowych, dominant wysokościowych i przestrzennych)
	Grodziska – zakaz zabudowy (samego terenu stanowiska i obszaru w promieniu 50 m), oraz prowadzenia działalności rolniczej i ogrodniczej
	Należy uwzględnić wpisane do gminnej ewidencji zabytków stanowiska archeologiczne i obszary miejscowości o średniowiecznej metryce podczas wyznaczania stref planistycznych i gminnych standardów urbanistycznych
	Stanowiska o zachowanej formie krajobrazowej (wały, fosy, kurhany, itp.) należy objąć strefą zieleni i rekreacji
	Cmentarze przykościelne (średniowieczne i nowożytne) należy objąć strefą cmentarzy

5.2. CHARAKTERYSTYKA GMINY ZGORZELEC

5.2.1. POŁOŻENIE GEOGRAFICZNE

Gmina Zgorzelec administracyjnie przynależy do powiatu zgorzeleckiego i województwa dolnośląskiego. Teren gminy zlokalizowany jest na trójstyku terytorium Polski, Niemiec i Czech, w południowo-zachodnich partiach województwa. Zachodnią granicę gminy (za wyjątkiem obszaru otaczającego miasto Zgorzelec) stanowi rzeka Nysa Łużycka, której bieg wyznacza również polsko-niemiecką granicę państwową. W południowo-wschodnich partiach

omawianego obszaru na krótkim odcinku granica gminy jest też jednocześnie granicą państwową z Republiką Czeską. Na terytorium gminy znajdują się trzy przejścia graniczne: dwa z Niemcami (Jędrzychowice - Ludwigsdorf i Radomierzyce - Hagenwerder) oraz jedno z Czechami (Spytków – Ves). Całkowita powierzchnia gminy wynosi 137,15 km².

Gmina Zgorzelec znajduje się wraz z miastem Zgorzelcem w centrum powiatu zgorzeleckiego i styka się terytorialnie z wszystkimi gminami wchodzącymi w skład powiatu, za wyjątkiem położonej skrajnie na północy gminy Węgliniec. Od strony północnej do terenu gminy Zgorzelec przylega obszar gminy Pieńsk, od południowego-wschodu gmina Sulików, a od strony południowej gmina Bogatynia i miasto Zawidów. Teren gminy wiejskiej Zgorzelec otacza ponadto obszar miasta Zgorzelca, za wyjątkiem jego partii zachodnich wyznaczonych przez przebieg Nysy Łużyckiej i granicy polsko-niemieckiej. Część wschodniej granicy gminy stanowi zarazem granicę powiatu zgorzeleckiego i styka się z należącym już do powiatu lubańskiego terytorium gminy Siekierczyn.

Obszar gminy Zgorzelec położony jest w granicach Pogórza Zachodniosudeckiego (makroregion – 332.2), stanowiącego część Sudetów z Przedgórzem Sudeckim (podprowincja – 332), które z kolei wchodzi w skład północnej części Masywu Czeskiego (prowincja – 33). W dawnym podziale regionalnym Polski teren gminy Zgorzelec na poziomie mezoregionów znajdował się głównie na obszarze obniżenia Żytawsko – Zgorzeleckiego (332.25), a niewielkie partie położone przy wschodniej (Białogórze, Gronów) i południowej (Ręczyn) granicy gminy należały do Pogórza Izerskiego (332.26)³⁰. Obecnie przyjmuje się, że cały omawiany obszar należy przyporządkować na poziomie mezoregionu do Pogórza Izerskiego (332.26)³¹. W skali mikroregionów największą powierzchnię zajmuje Równina Zgorzelecka (332.254). Jest to lekko falisty teren o charakterze rolniczym z niewielkimi zbiorowiskami leśnymi o wysokości 190-250 m n.p.m. Podnosi się ono stopniowo ku południowi i wschodowi przechodząc płynnie w pagórkowatą rzeźbę przynależącą już do Wysoczyzny Siekierczyńskiej (332.262) i Wysoczyzny Działoszyńskiej (332.261). W obrębie tych dwóch ostatnich mikroregionów, bardzo atrakcyjnych krajobrazowo, znajdują się najwyżej położone punkty w gminie, wznoszące się na wysokość około 300 m n.p.m. Zachodni skraj Obniżenia Żytawsko-Zgorzeleckiego tworzy przełomowa dolina Nysy Łużyckiej (332.252).

Głównym ciekim wodnym terytorium gminy Zgorzelec jest Nysa Łużycka. Przez teren gminy przepływają także dość liczne prawobrzeżne dopływy tej rzeki, z największym z nich - Witką, a wśród ważniejszych należy także wymienić: Jędrzychowicki Potok, Czerwoną

³⁰ KONDRACKI 2009; s. 223-224.

³¹ LIJEWSKI, MIKUŁOWSKI, WYRZYKOWSKI (red.) 2024; s. 332.

Wodę, Miedziankę. Wschodnia granica gminy częściowo biegnie wododziałem Nysy Łużyckiej i Kwisy.

5.2.2. KOMUNIKACJA TERENU GMINY

Obszar gminy Zgorzelec jest wyjątkowo dobrze skomunikowany – od węzła w Jędrzychowicach przecina go bardzo ważna europejska trasa - E40 (na terenie Polski funkcjonująca jako autostrada A4, jedna z głównych arterii kontynentu na linii wschód - zachód). Ciężar komunikacji lokalnej spoczywa na drogach krajowych: DK 30 (Zgorzelec - Jelenia Góra) i DK 94 (Zgorzelec – Korczowa), a także trzech drogach wojewódzkich: nr 351 (Jędrzychowice – Jagodzin), nr 352 (Zgorzelec – Porajów) oraz nr 357 (Radomierzyce – Zawidów). Ponadto połączenie między poszczególnymi miejscowościami zapewniają drogi powiatowe (72,6 km) oraz gminne (65,8 km).

Przez teren gminy przebiegają cztery linie kolejowe: nr 274 (Wrocław – Zgorzelec – granica państwa), nr 278 (Węgliniec – Zgorzelec), nr 290 (Mikulowa – Bogatynia), nr 324 (Ręczyn – granica państwa – Hagenwerde). Użytkowane są tylko dwie stacje kolejowe (w Jędrzychowicach i Jerzmankach), jednak ze względu na ich znaczne oddalenie od samych miejscowości, są one wykorzystywane przez mieszkańców w niewielkim stopniu.

5.2.3. MIEJSCOWOŚCI GMINY

Na terenie gminy Zgorzelec funkcjonują 22 miejscowości o charakterze wiejskim, będące sołectwami:

- Białogórze;
- Gozdanin;
- Gronów,
- Jerzmanki,
- Jędrzychowice,
- Kostrzyna,
- Koźlice,
- Koźmin,
- Kunów,
- Łagów,
- Łomnica,
- Niedów,

- Osiek Łużycki,
- Pokrzywnik,
- Przesieczany,
- Radomierzyce,
- Ręczyn,
- Sławnikowice,
- Spytków,
- Trójca,
- Tylice,
- Żarska Wieś.

Są wśród nich zarówno mocno przeobrażone wsie powoli tracące swój ruralistyczny charakter na skutek bliskości miasta Zgorzelca, mocnego zagęszczenia zabudowy i pojawiania się w ich obrębie osiedli o podmiejskim charakterze (np. Łagów, Jerzmanki, Koźlice czy Jędrzychowice), jak również wsie o dobrze zachowanej tradycyjnej strukturze (Białogórze, Radomierzyce, Osiek Łużycki), czy niewielkie osiedla liczące zaledwie kilka numerów (Niedów, Pokrzywnik).

Do największych miejscowości gminy należy zaliczyć:

- Łagów – 1502 mieszkańców³²;
- Jerzmanki – 904 mieszkańców;
- Jędrzychowice – 782 mieszkańców;
- Trójca – 740 mieszkańców;
- Tylice – 720 mieszkańców.

Do najmniejszych miejscowości gminy należą:

- Spytków – 127 mieszkańców;
- Łomnica – 126 mieszkańców;
- Kostrzyna – 122 mieszkańców;
- Przesieczany – 110 mieszkańców;
- Pokrzywnik – 44 mieszkańców;
- Niedów – 7 mieszkańców.

³² Dane liczbowe pochodzą z 2024 r. i uzyskane zostały za pośrednictwem oficjalnej strony internetowej gminy Zgorzelec: <https://gmina.zgorzelec.pl/miejscowosci.html>; dostęp dnia 13.02.2025 r.

5.2.4. LUDNOŚĆ

Na dzień 30 czerwca 2024 r. ogólny stan ludności gminy wiejskiej Zgorzelec wyniósł **8940 mieszkańców** (4437 mężczyzn i 4503 kobiet)³³. Na koniec 2019 r. liczba ludności zamknęła się w liczbie 8516 osób³⁴, co pokazuje wzrost liczby mieszkańców gminy w ostatnich kilku latach o około 400 osób. Niestety analiza struktury demograficznej wykazała, że zmniejsza się odsetek mieszkańców w tzw. wieku kreatywnym (25-35 lat), których uważa się zwykle za motor napędowy rozwoju. Rośnie natomiast wskaźnik senioralnego obciążenia demograficznego – w 2023 r. 20,2% mieszkańców stanowiły osoby w wieku poprodukcyjnym (jeszcze w 2015 r. odsetek ten wyniósł 15,9%), 61,3 % osoby w wieku produkcyjnym, a tylko 18,5 % dzieci i młodzież w wieku przedprodukcyjnym. Przyrost naturalny w 2024 r. okazał się ujemny (na poziomie -3,13 na tysiąc mieszkańców, -14 ogółem).

Zwiększenie ogólnego stanu ludności nie wynika zatem z dużej liczby urodzeń na terenie gminy, a dodatniego salda migracji zewnętrznych. Ocenia się, że trend ten spowodowany jest poszukiwaniem na obszarze gminy wiejskiej Zgorzelec atrakcyjnych lokalizacji dla zabudowy jednorodzinnej przez osoby zatrudnione na terenie miasta Zgorzelca, lub w przedsiębiorstwach niemieckich lub czeskich. Dogodna odległość zakładów przemysłowych zlokalizowanych w sąsiedniej gminie Bogatynia – KWB „Turów” i Elektrowni „Turów” także ma tutaj swoje znaczenie. Pracownicy „Turowa” bardzo często rezydują w jednej z miejscowości gminy Zgorzelec, dojeżdżając do pracy w przeciągu kilkunastu-kilkudziesięciu minut.

Proces starzenia się społeczeństwa obserwowany w całym kraju jest także dobrze widoczny na obszarze gminy Zgorzelec, choć w porównaniu ze średnimi wyliczonymi dla powiatu zgorzeleckiego i danymi dla całego województwa dolnośląskiego wskaźniki dla gminy są wciąż na zdecydowanie dobrym poziomie.

5.2.5. GOSPODARKA

Ruralistyczny charakter gminy Zgorzelec w ostatnim czasie podlega stopniowemu przeobrażeniu. Spada znaczenie gospodarki związanej z rolnictwem, leśnictwem, łowiectwem, hodowlą a także tradycyjnymi rzemiosłami. Rozwijają się gwałtownie branże związane z transportem, logistyką, przechowywaniem i magazynowaniem towarów. Wynika to rzecz jasna z przygranicznego położenia omawianego obszaru i lokalizacji na jego terenie ważnego ciągu komunikacyjnego – autostrady A4. Budowa planowanych wielkoskalowych farm fotowoltaicznych nasili z pewnością proces odchodzenia od działalności rolniczej, zwłaszcza, że

³³ <https://bdl.stat.gov.pl/bdl/dane/teryt/tablica>; dostęp 13.02.2025 r.

³⁴ Załącznik nr 1 do *Strategii Rozwoju Gminy Zgorzelec na lata 2021-2030*: Diagnoza sytuacji przestrzennej, gospodarczej i społecznej Gminy Zgorzelec; s. 25-28.

zajmą one rozległe obszary przeznaczone dotąd pod uprawy. Będzie mieć to daleko idące skutki dla sposobu wykorzystania terenu i całego krajobrazu gminy. Kolejnym czynnikiem jest w tym przypadku zmiana struktury zatrudnienia ludności – coraz więcej osób mieszka na terenie gminy Zgorzelec, jednak jest zatrudniona w mieście lub w sąsiednich Niemczech czy Czechach. Spada zatem popyt na gospodarstwa rolne, rośnie natomiast szybko na mniejsze działki budowlane, zwłaszcza w szczególnie narażonych na presję osadniczą podmiejskich wsiach takich jak Łagów, Jerzmanki, Jędrzychowice i Koźlice.

Zdecydowana większość funkcjonujących na obszarze gminy Zgorzelec przedsiębiorstw należy do firm małych, zatrudniających do 10 osób. Wśród branż dominuje handel hurtowy, detaliczny i budownictwo, rośnie znaczenie branży transportowej, magazynowej i przetwórstwa przemysłowego. Działalność gospodarcza związana z handlem i magazynowaniem przeważa nad działalnością produkcyjną i wytwórczą.

Istotnym zagrożeniem dla obecnego funkcjonowania lokalnego rynku pracy jest odpływ osób młodych, a także wykwalifikowanych pracowników do przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie gmin sąsiednich oraz konkurencja ze strony silniejszych ośrodków (w szczególności miasta Zgorzelec oraz Niemiec i Czech). Na sytuację gospodarczą gminy przekłada się także niepewność związana z możliwością zakończenia eksploatacji węgla brunatnego w KWB „Turów”. Wielu mieszkańców gminy jest związanych zawodowo z kopalnią lub elektrownią, dlatego należy liczyć się z poważnymi kosztami zbliżającej się transformacji energetycznej. Utrzymanie stabilności gospodarczo-finansowej gminy Zgorzelec w przypadku likwidacji ww zakładów wymagać będzie dywersyfikacji, tworzenia miejsc pracy poza górnictwem, działań wspierających lokalną przedsiębiorczość i ukierunkowanych na aktywizację zawodową szczególnie zagrożonych grup (osób odchodzących z przemysłu wydobywczego i młodych wkraczających dopiero na rynek pracy). Przewiduje się rozwój sektora energetycznego związanego z odnawialnymi źródłami energii (OZE), w nadziei na zachęcenie nowych inwestorów do budowy różnego rodzaju przedsięwzięć na terenie gminy Zgorzelec.

5.2.6. DZIEDZICTWO PRZYRODNICZE

Na terenie gminy Zgorzelec dominuje w chwili obecnej ruralistyczny falitys krajobraz Równiny Zgorzeleckiej, przy granicach administracyjnych przechodzący w rzeźbę wysoczyznową Pogórza Izerskiego. Zabudowa wiejska poszczególnych miejscowości jest rozproszona pomiędzy rozłogami pól i niewielkimi zbiorowiskami leśnymi.

Obszary leśne zajmują zaledwie 21,73 km², co stanowi 15,5 % całkowitej powierzchni (dane z 2019 r.). Są to niemal bez wyjątku lasy należące do Skarbu Państwa. Prywatne grunty leśne to tylko 9,6% ogółu. Obręby w przypadku których możemy mówić o wysokiej,

ponad 30%-wej lesistości to Białogórze, Gozdanin, Sławnikowice i Łagów. Państwowe zbiorowiska leśne zarządzane są przez Nadleśnictwo Pieńsk. Dwa z leśnictw – Jerzmanki i Dłużyna obejmują obszar gminy³⁵. Są to lasy liściaste lub mieszane, w ich obrębie występują dość licznie stawy i oczka wodne. W tych leśnictwach nie wyznaczono jak dotąd żadnego rezerwatu przyrody (jedyne taki obszar chroniony z terenu nadleśnictwa znajduje się w leśnictwie Posada i jest to fragment naturalnego grądu klonowo-lipowego).

W ramach Europejskiej sieci ekologicznej **Natura 2000** na terenie gminy Zgorzelec wytyczono dwa obszary wzdłuż Nysy Łużyckiej, gdzie chronione są siedliska przyrodnicze oraz niektóre gatunki roślin i zwierząt:

1. **Przełomowa Dolina Nysy Łużyckiej** (PLH020066)³⁶ - obejmuje silnie zróżnicowany krajobraz doliny rzecznej, od partii przełomowych między Trzcińcem a Posadą po łagodnie płynący ciek obszaru podgórskiego, z mozaikowym układem siedlisk i wieloma cennymi gatunkami biotopów nadrzecznych. W ukształtowaniu terenu dominują krajobrazy otwarte: łąki, głównie świeże oraz starorzecza.

2. **Pieńska Dolina Nysy Łużyckiej** (PLH020086)³⁷ - obejmuje prawobrzeżny fragment doliny Nysy Łużyckiej na odcinku od północno-zachodnich obrzeży Zgorzelca do granicy województwa dolnośląskiego z województwem lubuskim, oraz doliny Bielawki (prawobrzeżnego dopływu Nysy Łużyckiej) - na odcinku od Dłużyny Dolnej do Bielawy Dolnej.

Na obszarze gminy Zgorzelec znajduje się **17 pomników przyrody**. Są to pojedyncze drzewa (dęby szypułkowe, lipy drobnolistne, kasztanowiec zwyczajny), oraz aleja składająca się z 71 egzemplarzy dębów szypułkowych zlokalizowana w Gronowie.

Głównym ciekim jest oczywiście Nysa Łużycka, a cały obszar gminy należy do zlewni tej rzeki. Przez omawiany obszar przepływają dość liczne strumienie stanowiące prawobrzeżne dopływy Nysy Łużyckiej, a do najważniejszych należą Witka, Czerwona Woda, Jędrzychowski Potok oraz Żarecki Potok. Wśród zbiorników wód należy wymienić starorzecza Nysy odcięte w dawnych meandrach rzeki, a przede wszystkim zbiorniki sztuczne – stawy hodowlane pomiędzy Łagowem i Jędrzychowicami oraz jezioro utworzone w latach 1960-tych na Witce w okolicy Niedowa. Tylko część lustra wody tego zbiornika znajduje się w granicach gminy Zgorzelec – większość zlokalizowana jest na terenie sąsiedniej gminy Sulików. Zbiornik na Witce pełni funkcję retencyjną i przemysłową (jest to zasób wodny z którego ko-

³⁵ zob. <https://piensk.wroclaw.lasy.gov.pl/lasy-nadlesnictwa>; dostęp dnia 17.02.2025 r.

³⁶ podstawowe informacje dotyczące chronionego obszaru zob. <https://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP/widok/viewnatura2000.jsf?fop=PL.ZIPOP.1393.N2K.PLH020066.H>; dostęp dnia 17.02.2025 r.

³⁷ podstawowe informacje dotyczące chronionego obszaru: <https://crfop.gdos.gov.pl/CRFOP/widok/viewnatura2000.jsf?fop=PL.ZIPOP.1393.N2K.PLH020086.H>; dostęp dnia 17.02.2025 r.

rzysta elektrownia „Turów” pod Bogatynią). Ponadto mieszkańcy gminy korzystają z niego także w celach rekreacyjnych.

Warto także zwrócić uwagę na w większości mocno zaniedbane, lub pomniejszone, ale jeszcze często możliwe do odzyskania dawne tereny zielone, takie jak przypałacowe lub podworskie parki. W miejscach takich, o ile obszar parku nie został jeszcze podzielony i częściowo zabudowany lub przekształcony, możliwa do odtworzenia jest zwykle siatka komunikacyjna (ścieżki, alejki), plany nasadzeń itd. Na obszarach takich często rosną ciekawe i wiekowe okazy drzew, zlokalizowane są stawy, lub istnieją wciąż pozostałości pierwotnej infrastruktury. Niezależnie od bezsprzecznie wielkiej wartości historycznej takich obiektów i ich potencjału, mają one ogromne znaczenie dla lokalnej flory i fauny, stając się niekiedy ostojami przyrody w zagęszczającej się wiejskiej zabudowie.

5.3. DZIEDZICTWO KULTUROWE GMINY ZGORZELEC

5.3.1. ZARYS HISTORII OBSZARU GMINY ZGORZELEC

5.3.1.1. Najstarsze osadnictwo

Epoka kamienia – paleolit i mezolit. Za najstarsze ślady obecności człowieka na terenie dzisiejszej gminy Zgorzelec należy uznać znaleziska z epoki kamienia. Są one nieliczne, bez wyjątku możemy mówić o przypadkowych znaleziskach wyrobów krzemiennych, z których część pochodzi jeszcze sprzed 1945 r., co często oznacza kłopoty z dokładniejszym zlokalizowaniem odkryć.

W **Przesieczanach** podczas badań powierzchniowych prowadzonych wzdłuż projektowanej trasy gazociągu odkryto min. narzędzie krzemienne (prawdopodobnie wiertnik) datowany na schyłkowy odcinek starszej epoki kamienia (paleolitu) – 14-8 tys. p.n.e. Z kolei w **Jerzmankach** i **Koźlicach** natrafiono na nieco młodsze wyroby mezolityczne. Pochodzą z okresu, kiedy ostatnie zlodowacenie już ustąpiło w tej części Europy, ale wciąż żyjące na tym terenie społeczności praktykowały tradycyjny sposób życia oparty na zbieractwie dziko rosnących roślin, rybołówstwie i myślistwie. Grupy te zakładały sezonowe obozowiska, głównie w sąsiedztwie cieków wodnych i w ciągu roku przemieszczały się w poszukiwaniu zwierzyny łownej lub jadalnych roślin. Tego rodzaju gospodarka, oparta na lokalnych zasobach i nielicznych, ruchliwych grupach ludzi posługujących się narzędziami krzemiennymi i nie znającymi rolnictwa, hodowli, produkcji ceramicznej, ani obróbki metalu przeżywała się na omawianym obszarze bardzo długo. Nawet w czasach, gdy na żyzniejszych glebach w innych re-

jonach Dolnego Śląska gospodarowali już pierwsi rolnicy reprezentujący najstarsze kultury neolityczne, na terenie całych dzisiejszych Górnych Łużyc wciąż zamieszkiwały grupy z typową dla mezolitu kulturą zbieracko-łowiecką. Fakt, że znalezisk z epoki kamienia na terenie gminy Zgorzelec jest zaledwie kilka sugeruje nie tylko kiepski stan badań, ale także to, że obszar ten był wówczas słabo zasiedlony.

Należy tu zwrócić uwagę, że tutejsze warunki środowiska przyrodniczego nie dawały szczególnej zachęty dla społeczności pierwszych rolników. Badacze wyróżnili dwie strefy agroekologiczne – północną, charakteryzującą się bardzo słabymi glebami, przede wszystkim bielcowymi i rdzawymi, które do czasów dzisiejszych porastają rozległe kompleksy leśne, oraz południową, gdzie sytuacja jest nieco lepsza z dość urodzajnymi glebami płowymi i brunatnymi. Linia podziału pomiędzy nimi przebiega równoleżnikowo nieco na północ od Zgorzelca³⁸.

W żadnym jednak wypadku nie były to warunki nadające się do prymitywnego rolnictwa wczesnoneolitycznego i zapewne dlatego teren ten pozostał bardzo długo, aż do połowy III tysiąclecia p.n.e., w rękach społeczności wywodzących się kulturowo ze starszych epok kamienia.

Młodsza epoka kamienia – neolit. Jak wspomniano powyżej, terytorium gminy Zgorzelec bardzo długo pozostawało poza nurtem wielkich zmian kulturowych związanych z tzw. rewolucją neolityczną – przyjęciem nowego, opartego na hodowli i rolnictwie modelu gospodarowania, z wynalazkami takimi jak wypał ceramiki oraz stałą siecią osiedli. Śladów obecności przedstawicieli pierwszych kultur neolitycznych – tzw. ceramiki wstęgowej rytej i ceramiki wstęgowej klutej, oraz kręgu lendzielskiego nie znaleziono jak dotąd na omawianym obszarze wcale. Bez wątpienia spowodowane było to brakiem odpowiednich warunków środowiskowych, oraz tym, że nasuwające się z południa grupy o nowym modelu kulturowym preferującym rolnictwo i hodowlę były zbyt nieliczne, by szybko zasiedlić rozległe obszary. Musiały one polegać na najlepszych możliwie glebach, co wynikało z dość prymitywnych jeszcze metod uprawy ziemi. Zasiedlały zatem enklawy otoczone przez obszary puste, lub zamieszkałe przez społeczności zbieracko-łowieckie. W okolicach Zgorzelca odpowiednich dla nich warunków nie było.

Z młodszą epoką kamienia możemy łączyć, podobnie jak w przypadku znalezisk paleo- i mezolitycznych, na terenie dzisiejszej gminy Zgorzelec nieliczne znaleziska powierzchniowe. Należą do nich odkrycia siekierokrzemiennych z **Jędrzychowic** i **Koźlic**, a także toporka kamiennego ze **Sławnikowic**. Znaleziska te zalicza się niestety do starszych odkryć, w

³⁸ FURMANEK 2020; s. 142-143.

przypadku których dokładna lokalizacja poza nazwą miejscowości jest nieznana, podobnie jak szczegółowa przynależność kulturowa. Datowanych ogólnie na okres neolitu podobnych znalezisk wyrobów krzemiennych jest nieco więcej – w **Radomierzycach** natrafiono na dwupiętowy rdzeń krzemienny, na dalsze znaleziska oznaczone lapidarnie jako wyroby krzemienne także na innym stanowisku w **Radomierzycach**, oraz w **Koźlicach**, **Niedowie**, **Ręcznie** i **Tylicach**. Jedynym znaleziskiem z określoną przynależnością kulturową z tego okresu są fragmenty naczyń ceramicznych odnalezione w trakcie badań powierzchniowych w **Osieku Łużyckim**. Materiały te przyporządkowano do kultury pucharów lejkowatych (KPL), znaczącej jednostki kulturowej środkowego neolitu. Na innych obszarach kultura ta reprezentowana jest przez społeczności budujące rozległe osiedla, nawet umocnione, o ustabilizowanej gospodarce opartej głównie na hodowli, ale też na ekstensywnym rolnictwie. Posługiwały się one cennymi nowinkami technicznymi – wozem kołowym, pługiem, wypalenskową rotacją pól. Pozwoliły im one na wejście na tereny o nieco słabszych glebach, dotychczas niedostępne dla rolników. Rzecz jasna pojedyncze znalezisko z Osieka sugeruje raczej powolną infiltrację, badanie możliwości zasiedlenia, względnie wpływ na zamieszkujących to terytorium łowców-zbieraczy, niż istnienie sieci osadniczej kultury pucharów lejkowatych z prawdziwego zdarzenia. Ze środkowym neolitem łączyć można także pojedyncze znaleziska z terenów sąsiednich z Dłuzyny Górnej i Lasowa, przy czym w tych przypadkach mamy do czynienia z kulturą amfor kulistych (KAK). Omówione powyżej ślady wskazują, że w IV i pierwszej połowie III tysiąclecia p.n.e. istniały kontakty lokalnych społeczności z zamieszkującymi na żyznych obszarach rolnikami i że ci ostatni być może badali ewentualność zasiedlenia ziem na pograniczu strefy leśnej i gleb średniej klasy, takich jak teren dzisiejszej gminy Zgorzelec. Jednakże do zmian kulturowych na większą skalę jeszcze wówczas nie doszło³⁹.

Koniec młodszej epoki kamienia jest związany z ugrupowaniami kultury ceramiki sznurowej, której ludność, zajmująca się raczej hodowlą, prowadziła mobilny tryb życia i rozprzestrzeniła się na znacznych połaciach Europy w III tys. p.n.e. Znalezisk związanych z tą kulturą jest sporo na terenie Górnych Łużyc, na razie nie ma ich jeszcze z terenu gminy Zgorzelec, ale być może jest to wynik złego stanu badań. Ciekawe znaleziska z tego okresu pochodzą z prac prowadzonych w ostatnich latach w rejonie opuszczonej po II wojnie światowej wsi Prędocice⁴⁰, co dowodzi, że z obecnością społeczności kultury ceramiki sznurowej należy się w regionie liczyć. Prawdopodobnie wówczas doszło do ostatecznej asymilacji epigonów okresu mezolitu – grup zbieracko-łowieckich żyjących na tym obszarze od tysiącleci.

³⁹ FURMANEK 2020; s. 145-149.

⁴⁰ SZCZUROWSKI, KONCZEWSKI 2019; s. 20-23.

Epoka brązu i wczesna epoka żelaza. Z wczesnymi fazami epoki brązu (I i II okresem epoki brązu), kiedy to do osiadłego trybu życia dołączyła znajomość obróbki metali (przede wszystkim stopu miedzi i cyny – brązu), możemy obecnie połączyć tylko jedno stanowisko zlokalizowane na terenie dzisiejszej gminy Zgorzelec. Jest to znane jeszcze z odkryć przedwojennych osiedle kultury unietyckiej (I okres epoki brązu – 2200/2100 – 1700/1600 p.n.e.) z **Jędrzychowic**. Brak znalezisk dla II okresu epoki brązu, z charakterystyczną dla niego kulturą przedłużycką z podkurhanowymi pochówkami szkieletowymi. Badacze przypuszczają, że po dłuższym okresie stabilizacji związanym z kulturą unietycką, w II okresie epoki brązu nastąpiły znaczne przemieszczenia ludności, rozrzedzenie sieci osadniczej i ponowne przyjęcie bardziej mobilnego, koczowniczego trybu życia, brak zatem w terenie znalezisk typowych dla kultury przedłużyckiej.

Sytuacja uległa zdecydowanej zmianie w III okresie epoki brązu, ok. 1350 p.n.e. Doszło wówczas do wykrystalizowania się nowej kultury (nazywanej k. łużycką), powiązanej z szerszym zjawiskiem znanym w literaturze jako krąg pól popielnicowych. Na rozległych obszarach środkowej i zachodniej Europy doszło wówczas do unifikacji zwyczajów pogrzebowych, a co za tym idzie prawdopodobnie także sfery ideologicznej i wierzeń. Szczegóły tej przemiany są niemożliwe do uchwycenia, jednakże widoczne bardzo wyraźnie w kulturze materialnej badanej przez archeologów. Stopniowo przyjął się nowy, ciepłopalny obrządek pogrzebowy; szczątki zmarłych spalonych na stosie umieszczano w glinianych naczyniach (popielnicach), a następnie składano w płytkich jamach grobowych wraz z niewyszukanymi darami grobowymi. Wyposażenie składało się głównie z prostych ozdób, oraz mniejszych naczyń, tzw. przystawek, zawierających pierwotnie pokarmy lub napoje. Co ciekawe raczej nie praktykowano wkładania do grobów narzędzi lub elementów uzbrojenia – te kategorie znalezisk pochodzą przede wszystkim ze znalezisk gromadnych, tzw. skarbów⁴¹. Po kilku-kilkunastu pokoleniach powstawały rozległe, płaskie cmentarze liczące nawet kilka tysięcy umiejscowionych obok siebie grobów, stąd nazwa kręgu pól popielnicowych. Rzadko spotyka się pochówki naprawdę wyróżniające się bogactwem, co sugeruje być może znaczny stopień egalitarności tych społeczności. Obrządek szkieletowy także traktowany jest jako wyjątek od powszechnie stosowanej reguły kremacji. Najwcześniej, ok. 1500 r. p.n.e. ten nowy porządek obserwowano na południe od Karpat, na terenie dzisiejszych Węgier. Stamtąd rozprzestrzenił się on szybko, w przeciągu zaledwie stulecia osiągając imponujący zasięg terytorialny, co

⁴¹ Skarbem w tym znaczeniu będą znaleziska gromadne, składające się z wielu przedmiotów, które dla dawnych społeczności przedstawiały dużą wartość. W tym przypadku mowa o tzw. depozytach, znaleziskach składających się z wielu (niejednokrotnie setek) przedmiotów wykonanych z brązu, celowo ukrytych z jakiegoś powodu – więcej zob. BLAJER 2001; s. 16-17, tam dalsza literatura.

dowodzi atrakcyjności nowego systemu wierzeń i zwyczajów, prawdopodobnie związanych z kultami ognia i solarnymi.

Stopniowa budowa tak rozległych nekropoli mogła mieć miejsce wyłącznie w warunkach istnienia ustabilizowanej sieci osadniczej charakteryzującej się długotrwałym zamieszkaniem danego terytorium przez jedną społeczność. Oznacza to ponowny zwrot ku osiadłemu trybowi życia.

Krąg pól popielnicowych, którego zasięg terytorialny jest ogromny, rzecz jasna rozpada się wiele wariantów lokalnych. W przypadku ziem polskich, wschodnich Niemiec i Czech mamy do czynienia z kulturą łużycką, która na wiele stuleci nadała kształt tej części kontynentu i doprowadziła do bardzo poważnych zmian kulturowych także na obszarze gminy Zgorzelec. Pojawiła się ona, jak już wspomniano w III okresie epoki brązu (1350 p.n.e.), i trwała, ze swoją późną fazą zwaną kulturą białowicką, aż do schyłku wczesnej epoki żelaza (500-400 p.n.e.).

W obrębie samej kultury łużyckiej także wyróżnia się wiele grup lokalnych, okolice Zgorzelca w epoce brązu przynależą do grupy sasko-łużyckiej tej kultury⁴², natomiast we wczesnej epoce żelaza pojawia się nie tylko znajomość obróbki nowego metalu, żelaza, ale także dochodzi do przekształceń kulturowych na znaczną skalę pod wpływem impulsów z południa i wschodu. Najmłodszy okres rozwoju omawianej kultury określa się jako grupę, fazę lub częściej kulturę białowicką.

W przypadku interesującego nas terytorium gminy Zgorzelec w czasach kultury łużyckiej po raz pierwszy w dziejach obserwujemy stabilną, gęstą sieć osadniczą opartą na osiedlach otwartych, z cmentarzyskami typowymi dla kręgu pól popielnicowych. Co więcej, we wczesnej epoce żelaza budowano też osiedla umocnione, których relikty odnaleziono przykładowo w Oybin i Nieder-Neundorf niedaleko Görlitz. Być może z założeniem tego typu należałoby się też liczyć w **Tylicach**. W materiałach odkrytych na terenie wczesnośredniowiecznego grodu znaleziono liczną serię fragmentów naczyń ceramicznych typowych dla kultury łużyckiej, co dowodzi zasiedlenia Winnej Góry także w omawianym okresie. Bardzo zły stan zachowania grodziska i ślady młodszego osadnictwa uniemożliwiają rozwikłanie tej kwestii.

Ludność kultury łużyckiej i kultury białowickiej dobrze poradziła sobie z wykorzystaniem dla hodowli i rolnictwa lokalnych zasobów środowiska przyrodniczego, czego wcześniejsze społeczności nie potrafiły dokonać. Nysa Łużycka stanowiła główną oś zasiedlonego obszaru⁴³, bardzo chętnie wykorzystywano też dogodne lokalizacje nad jej dopływami, ta-

⁴² GEDL 1975; s. 111-117.

⁴³ KONCZEWSKI *et al.* 2018; s. 21.

kimi jak Witka, czy Czerwona Woda. Trwałe zasiedlenie terenów nie tylko o żyznych glebach, ale także tych nieco słabszych wskazuje z jednej strony na postęp w metodach gospodarowania, ale także z drugiej strony na duży wzrost liczby ludności. Bez wątpienia doszło do boomu demograficznego, w przeciągu nieomal tysiąclecia rozwoju kultury łużyckiej i białowickiej zajęte zostały pod osadnictwo tereny, które ani wcześniej, ani później nie były chętnie wykorzystywane. Dopiero okres średniowiecza miał na omawianym obszarze przynieść porównywalne zagęszczenie ludności.

Odzwierciedleniem tej sytuacji są liczne stanowiska kultury łużyckiej znane z terenu dzisiejszej gminy Zgorzelec. Niektóre z nich, w tym cmentarzyska z **Jędrzychowic**, **Łagowa** i **Tylic** niestety odkryte zostały dawno i brak dokładnych danych o ich lokalizacji. Z całą pewnością znamy jednak badane wykopaliskowo cmentarzysko z wczesnej epoki żelaza umiejscowione na gruntach wsi **Tylice** (Zgorzelec, stan. 44), być może tożsame z wymienionym powyżej o nieznannej lokalizacji, typowe dla nekropoli kręgu pól popielnicowych, a także kolejne datowane na epokę brązu i wczesną epokę żelaza z **Przesieczan**. O tym drugim cmentarzysku możemy powiedzieć niestety niewiele.

Ponadto w **Jędrzychowicach**, **Koźlicach**, **Kunowie**, **Łagowie**, **Niedowie**, **Przesieczanach**, **Radomierzycach**, **Ręczynie** i **Tylicach** odnotowane zostały stanowiska interpretowane jako pozostałości osad. W przypadku Jędrzychowic, Przesieczan, Koźlic i Tylic mamy do czynienia ze znaleziskami odkrytymi nie w jednej lokalizacji, ale w kilku różnych miejscach. Wyjątkowo ciekawy jest przykład stanowiska nr 22 w Jędrzychowicach, badanego w ramach ratowniczych badań wykopaliskowych podczas budowy autostrady A4. Odkryto tam rozległą osadę kultury białowickiej z kilkuset obiektami różnego przeznaczenia, w tym jamami gospodarczymi, paleniskami, piecami, pozostałościami zabudowy w konstrukcji słupowej. Stanowisko to daje nam najpełniejszy wgląd w organizację osiedli mieszkalnych w tym okresie na omawianym obszarze.

Koniec wczesnej epoki żelaza (500-450 p.n.e.) i tym samym kultur wywodzących się z kręgu pól popielnicowych przyniósł załamanie się sieci osadniczej, a co za tym idzie znaczne wyludnienie omawianego obszaru. Przyczyny upatruje się tu w niekorzystnych zmianach klimatycznych i pogorszeniu warunków ekologicznych, połączonych z najazdami koczowniczych Scytów. Koncentracja osadnicza typowa dla kultur łużyckiej i białowickiej nie zadawała egzaminu w zdecydowanie chłodniejszych i bardziej wilgotnych warunkach klimatycznych charakteryzujących schyłek wczesnej epoki żelaza. Kryzys okazał się nie do przezwyciężenia.

Epoka żelaza. Z kilku ostatnich stuleci przed n.e. z okolic Zgorzelca nie mamy żadnych śladów archeologicznych. Wygląda na to, że po okresie bardzo gęstego zaludnienia

związanego z kręgiem pól popielnicowych nastąpił całkowity regres sieci osadniczej. Z wcześniejszych faz epoki żelaza, okresu przedrzymskiego i wczesnego okresu wpływów rzymskich nie znamy żadnych znalezisk. Podobnie jest na obszarach ościennych. Z tego względu badacze przypuszczają, że nie tylko obszar dzisiejszej gminy Zgorzelec, ale całe późniejsze Górne i Dolne Łużyce należały w pierwszych wiekach n.e. do anakumeny, czyli terenu całkowicie nie zamieszkałego⁴⁴.

Kilka znalezisk z epoki żelaza pochodzi z okresu po 200 r. n.e. W większości są to pojedyncze znaleziska powierzchniowe z **Jędrzychowic**, **Przesieczan** i **Żarskiej Wsi**. Do znalezisk ciekawszych należy żużel i fragment dyszy dymarskiej odkryte w **Koźlicach**, wskazujące na lokalną produkcję żelaza. Jest także stare odkrycie z **Jędrzychowic**, gdzie w nieznaną niestety lokalizacji natrafiono przypadkowo na przedmioty wykonane z żelaza, interpretowane jako wyposażenie zniszczonego grobu kultury luboszyckiej.

Obszar gęsto zasiedlony, z wieloma stanowiskami produkcyjnymi związanymi z odlewnictwem żelaza znajdował się na północ i zachód od okolic Zgorzelca – na terenie zachodniej i środkowej części Górnych Łużyc, nad Łabą w rejonie ujścia Czarnej Elstery, na Dolnych Łużycach, oraz nad dolną Nysą Łużycką i środkową Odrą⁴⁵. Terytorium to w III-V w. n.e. przynależało do kultury luboszyckiej, natomiast teren dzisiejszej gminy Zgorzelec zalicza się do rzadko wykorzystywanej strefy buforowej – pasu niezamieszkałego terenu oddzielającego obszary zajęte przez różne plemiona. W okresie wpływów rzymskich można po raz pierwszy z dużą dozą prawdopodobieństwa wskazać etniczną przynależność społeczności w tej części Europy. Przedstawiciele kultury luboszyckiej zaliczani są do ludów pochodzenia germańskiego. W czasach rzymskich Germanie, rozpadający się na wiele plemion zajmowali niemal całą Europę Środkową, z dzisiejszym terytorium Polski włącznie.

Kulturę luboszycką identyfikuje się z germańskim plemieniem Burgundów, w późniejszym okresie notowanym z źródeł pisanych⁴⁶. Po wielu perypetiach osiedlili się oni w krainie na terenie dzisiejszej Francji – Burgundii. Nazwa tej prowincji pochodzi od wspomnianego ludu, uwikłanego, podobnie jak wiele innych barbarzyńskich plemion środkowoeuropejskich, w liczne konflikty z Cesarstwem Zachodniorzymskim w przededniu jego upadku.

Zaangażowanie Germanów u schyłku okresu antycznego w wojny na terenie prowincji rzymskich z czasem przerodziło się w masowe przemieszczenia ludnościowe w całej Europie, nazywane Okresem Wędrówek Ludów, trwający od uderzenia Hunów na państwo Gotów nad Morzem Czarnym w 376 r., aż do zajęcia Kotliny Karpackiej przez Awarów w 568 r.

⁴⁴ DOMAŃSKI 2014; s. 67.

⁴⁵ DOMAŃSKI 1979; s. 103-112.

⁴⁶ KOCH-HEINRICHS; 2014; s. 83-85.

Procesy związane z upadkiem Cesarstwa Zachodniorzymskiego i wielkimi ruchami ludnościowymi zakończyły się w wieku V odejściem dotychczasowych mieszkańców z ogromnych połaci dzisiejszej Polski, czy wschodnich Niemiec. Przez dość długi czas znaczne obszary, w tym obszar dzisiejszej gminy Zgorzelec, pozostawały w znacznym stopniu wyludnione.

5.3.1.2. Okres średniowieczny

Wczesne średniowiecze. W zaraniu okresu wczesnośredniowiecznego obszar dzisiejszej gminy Zgorzelec, podobnie jak całe późniejsze Górne Łużyce, pozostawał bardzo słabo zaludniony, lub wręcz bezludny. Ocenia się, że luka osadnicza pomiędzy schyłkiem antyku i okresem wędrówek ludów a wczesnym średniowieczem mogła trwać nawet 300 lat. Dopiero w wiekach VIII i IX te opuszczone tereny stopniowo zasiedliły nowe społeczności napływające od wschodu – Słowianie⁴⁷. Stanowili oni w tym czasie najmłodszą wielką grupę etniczną w Europie; preferowali osiadły tryb życia, utrzymując się z rolnictwa i hodowli zwierząt, zamieszkując niewielkie, nieumocnione osiedla rozproszone w rejonie cieków wodnych. W tym pierwszym etapie trudno powiedzieć coś bliższego na temat ich struktury społecznej, jednak przypuszcza się, że były to grupy politycznie dość luźno ze sobą powiązane o egalitarnym charakterze. Doskonale dostosowywali się do samowystarczalnego życia w środowisku przyrodniczym tej części Europy.

Z czasem osadnictwo słowiańskie okrzepło, a badania archeologiczne wskazują, że w wiekach IX-X objęło ono głównie pas żyznych nizinnych gleb w środkowej części późniejszych Górnych Łużyc. Rozciągało się od okolic dzisiejszego Kamenz (Kamieńca) na zachodzie, po teren gminy Zgorzelec na wschodzie. Pas gór i pogórzy na południu, a także bagien i gęstych borów na północy pozostawał nadal obszarem niemal niezasiedlonym. Wyjątek stanowić mogły sporadyczne przypadki gospodarczego wykorzystania tych niedostępnych obszarów, przykładowo przez bartników, czy w celu pozyskania drewna.

W okresie tym możemy już mówić o początkach organizacji ludów Słowiańskich, które zaczęły konsolidować się w plemiona w obliczu zagrożenia ze strony silniejszych sąsiadów - Sasów, oraz Czechów. Źródłem z tego okresu odnoszącym się do interesującego nas obszaru jest tzw. Geograf Bawarski, który w 844 r. spisał wiele nazw plemion zachodniosłowiańskich żyjących na północ od Dunaju. Kronikarz ten wskazał, że na obszarze późniejszych Górnych Łużyc zamieszkiwały wówczas dwa plemiona – Milczanie w okolicach dzisiejszego Budziszyna, dysponujący 30 grodami (*civitates*), oraz ich sąsiedzi **Biezuńczanie**, siedzący

⁴⁷ Potomkowie tych ludów do dziś zamieszkują omawiany obszar – obecnie nazywamy ich Serbami Łużycami lub Serbołużyczanami.

nad Nysą Łużycką w okolicach dzisiejszego Zgorzelca, dysponujący tylko dwoma grodami. Plemiona te uważa się za najbardziej na południe wysunięty odłam Słowian Połabskich.

Badacze wskazują, że owe *civitates* należałoby rozumieć raczej jako skupiska osadnicze rozciągające się na większym obszarze niż tylko pojedyncze osiedla umocnione. W obrębie takich skupisk osadniczych funkcjonowały zarówno grody, jak i osiedla otwarte⁴⁸. W przypadku Biezuńczan uważa się, że jedno z takich skupisk, północne, istniało wokół grodu na Landeskronie⁴⁹, a drugie, południowe, wokół grodu w **Niedowie**. Biezuńczanie bardzo szybko utracili swoją tożsamość, najprawdopodobniej na rzecz silniejszych sąsiadów z zachodu – Milczan. Już w połowie X w. całą krainę później znaną jako Górne Łużyce nazywano **Milskiem**. Nazwa Łużyce, odnosiła się natomiast do obszaru sąsiadującego z Milskiem od północy, zajętego przez plemię Łużyczan (dzisiejsze Dolne Łużyce).

W wiekach X i XI obszar pomiędzy Łabą na zachodzie i Kwisą oraz Bobrem na wschodzie stał się przedmiotem konfliktów granicznych pomiędzy kilkoma siłami politycznymi. Kontrolę nad tymi terenami próbowali zdobyć Czesi, królowie i cesarze wschodniofrankijscy (sascy), możnowładcy wschodniosascy. Na przełomie X i XI w. w te spory włączył się także władca Polan, Bolesław Chrobry. W tej sytuacji plemiona zamieszkujące nad Szprewą i Nysą Łużycką nie miały szans na utrzymanie pełnej niezależności. Już w 929 r. zmuszone zostały do zapłacenia trybutu królowi Henrykowi I Ptasznikowi z dynastii saskiej, założony został także w tym roku pierwszy trwały przyczółek panowania niemieckiego w tym rejonie – gród w Miśni, zaplanowany jako główny ośrodek nowo powołanej Marchii. Sytuacja w następnych dziesięcioleciach zmieniała się często, a będący pod coraz większą presją Słowianie wzniesli gęstą sieć grodów. Do dnia dzisiejszego zachowało się ponad 60 pozostałości takich obiektów, z czego 11 z granicach Polski. Część z nich umiejscowiona jest na terenie dzisiejszej gminy Zgorzelec; są to **grodziska w Białogórze, Koźlicach, Tylicach, Niedowie, Ręczynie**. Wspomnieć należy też o **cmentarzysku kurhanowym w Białogórze**, które wraz z grodziskiem tworzy rzadki przykład zachowanego kompleksu osadniczego z wczesnego średniowiecza. Nekropola ta, licząca ponad 200 mogił, należy do największych stanowisk tego typu w tej części Europy i jest dowodem trwania tradycji pogańskich wśród lokalnych społeczności jeszcze w X i XI stuleciu. Zmarłych chowano w tym miejscu zgodnie z rytuałem pogańskim jeszcze długo po tym jak w trakcie burzliwych wydarzeń przetaczających się przez teren Biezuńczan spalony został w połowie X w. gród na pobliskiej Białogórze.

⁴⁸Osiedle/osada otwarta oznacza miejsce stałego zamieszkania ludności pozbawione jakichkolwiek umocnień – wałów, fos, ostrokołów, itp.

⁴⁹Landeskrona, wzniesienie wyraźnie wyróżniające się lokalnym krajobrazem nosiło wówczas nazwę Biezuńiec, a gród zlokalizowany w pobliżu jego szczytu stanowił najważniejszy ośrodek Biezuńczan. Samo wzniesienie uważano ponadto za świętą górę, miejsce o szczególnym znaczeniu religijnym. Biezuńiec pobrzmiewa do dziś w nazwie dzielnic miasta Görlitz – Gross- i Klein Biesnitz, zlokalizowanych u stóp Landeskrony.

W drugiej połowie X w. Biezuńczanie nie pojawili się już na kartach kronik, prawdopodobnie wchłonięci przez silniejsze plemię Milczan. Ci ostatni z biegiem czasu poddawani byli coraz ściślejszej kontroli saskiej, realizowanej przez margrabiów miśnieńskich. Musieli ponadto od 968 r. oprócz zwyczajowego trybutu dla władz świeckich uiszczać także dziesięcinę na rzecz biskupów miśnieńskich, co oznacza, że niezależnie od osobistych przekonań miejscowej ludności obszar ten uznany został za wschodni skraj diecezji miśnieńskiej.

W 1002 r. po śmierci cesarza Ottona III rozpoczął się szczególnie niespokojny okres w dziejach Milska i Łużyc. Stosunki nowego cesarza Henryka II i księcia Bolesława Chrobrego bardzo szybko od nieufności przeszły w kierunku otwartego konfliktu zbrojnego, a kością niezgody stały się właśnie omawiane terytoria. Zmienne koleje losu doprowadziły ostatecznie do pokoju w Budziszynie w 1018 r., w którym Bolesław Chrobry zagwarantował sobie panowanie zarówno nad słowiańskimi Milskiem i Łużycami, jak i saską Marchią Miśnieńską. W trakcie zmagani wojennych dawna sieć grodów plemiennych uległa w większości zniszczeniu. W 1015 r. oddziały czeskie księcia Udalryka idące na pomoc cesarzowi zdobyły i spaliły gród Biezuńec (Landeskrone). Wydarzenia te referuje kronika Thietmara z Merseburga, którego zapiski stanowią bezcenne źródło do dziejów przełomu X i XI w. Thietmar wspominał min., że oblężenie Biezuńca zakończyło się nie tylko zniszczeniem samego grodu, ale także uprowadzeniem aż 10 tysięcy jeńców spośród okolicznej ludności. Nawet jeśli uznamy te dane za przesadzone, to konsekwencje ataku czeskiego musiały być opłakane dla słowiańskiej społeczności zamieszkujących okolice świętej góry, w tym dla obszarów dzisiejszej gminy Zgorzelec.

Warunki pokoju budziszynskiego, jak również polska władza na terenie Milska i Łużyc nie okazały się trwałe. Syn Bolesława Chrobrego, Mieszko II, już w kilka lat po rozpoczęciu swojego panowania musiał zmierzyć się z głębokim kryzysem, który nieomal nie doprowadził do całkowitego upadku pierwszego państwa Piastów. Już w 1031 r. król Mieszko II zrezygnował z niedawnych nabytków terytorialnych i oddał Milsko, Miśnię oraz Łużycę cesarzowi Konradowi II. Tereny te zostały trwale włączone do Marchii Miśnieńskiej i tym samym królestwa niemieckiego. W najbliższych dekadach cesarze i królowie niemieccy przekazywali te terytoria swoim zaufanym czeskim lub saskim współpracownikom w lenno.

Powstały nowe ośrodki grodowe, o innym charakterze niż wcześniejsze niewielkie założenia plemienne. Stanowić miały one załączki nowej administracji o charakterze państwowym, a zarazem pierwsze stałe przyczółki chrystianizacji. Budowano je zatem dużo większe (lub adaptowano najznaczniesze z istniejących), z myślą o stacjonowaniu w obrębie umocnień stałej drużyny odpowiedzialnej za pilnowanie nowego porządku na terenie zasiedlonym przez ludność słowiańską. W okolicach Zgorzelca funkcje takie pełniły grody w Bratkowie,

Jauernick i być może w **Ręczynie**, przetrwał zapewne także stary gród w **Niedowie**. Zarówno w Jauernick, jak i w Niedowie w obrębie wałów grodowych wybudowano w końcu XI w. najstarsze kaplice na Górnych Łużycach. Kaplica św. Wolfganga z Niedowa i św. Wacława z Jauernick z czasem stały się załączkami pierwszych stałych, bardzo rozległych terytorialnie parafii.

Do 1157 r. Miłsko przechodziło dość często na zasadzie nadania króla niemieckiego (najczęściej piastującego także godność cesarską) z rąk do rąk, ulegając nawet wewnętrznemu podziałowi na część zachodnią (ziemię budziszyńską) i wschodnią (tzw. Zagozd)⁵⁰. Obszar ten nie należał jednak do głównych prowincji żadnego z władców - zajęci sprawami wielkiej polityki rezydowali gdzie indziej, najczęściej w Pradze. Podstawę zarządu w terenie stanowiły wówczas okręgi grodowe nazywane burgwardami. Król chętnie opierał się także na lokalnych możnych i zasłużonych przedstawicielach klasy rycerskiej, nadając im w lenno obszary, zagospodarowywane następnie z obopólnym pożytkiem. Jednymi z najważniejszych graczy na terenie Miłska byli oprócz książąt czeskich z dynastii Przemyślidów także biskupi miśnieńscy, do których należały rozległe dobra i ośrodek ich władzy w grodzie w Zawidowie.

W 1071 r. pojawiła się w źródłach pierwsza wzmianka o nowym osiedlu powstałym w sąsiedztwie spalonego kilka dziesięcioleci wcześniej grodu Biežuniec (Landeskrone). W dokumencie wystawionym przez króla Henryka IV potwierdzone zostało nadanie ziemi na rzecz biskupa miśnieńskiego Benona we wsi Goreliz. Osada ta, istniejąca w XI w. przy dopływie Nysy Łużyckiej nazywanym obecnie Lunizbach, stanowiła załazek późniejszego miasta Zgorzelca. Po 1100 r. książęta czescy w rejonie tej wsi zbudowali nad rzeką niewielki gród (w miejscu tym wznosi się obecnie kościół św. Piotra i Pawła). Miał on za zadanie strzec czeskich interesów w okolicy, a zwłaszcza znajdującego się w tym miejscu dogodnego brodu na Nysie na skrzyżowaniu ważnych szlaków na linii wschód-zachód oraz północ-południe.

Obszar gminy Zgorzelec w okresie wczesnośredniowiecznym pod względem sieci osadniczej i krajobrazu kulturowego i przyrodniczego różnił się zasadniczo od sytuacji, którą obserwujemy obecnie. Większość z funkcjonujących wtedy osiedli grupowała się wokół dających pewne poczucie stabilizacji grodów. Trudność z uchwyceniem pozostałości takich osad w terenie wynika z dość częstego przenoszenia osiedli wiejskich z jednego miejsca w inne. Ekstensywna gospodarka eksploatująca intensywnie daną niszę ekologiczną aż do wyczerpania zasobów powodowała, że po jakimś czasie społeczność danej osady musiała opuścić za-

⁵⁰ Miłskiem władali w latach 1046-1157 przedstawiciele aż sześciu różnych dynastii – najdłużej i najczęściej prowincja ta podlegała przedstawicielom czeskich Przemyślidów, jednak ich panowanie z nadania królów niemieckich przerywane było wielokrotnie okresami, kiedy to władzę w regionie sprawowali inni – margrabiowie miśnieńscy z dynastii weimarskiej, brunswickiej, oraz wettyńskiej, panowie z Grójca, czy panowie z Mansfeldu.

siedlane dotąd miejsce i przenieść się nieco dalej. Nie oznaczało to jednak, że chaotycznie poszukiwano nowej lokalizacji. Prawdopodobnie dana grupa dysponowała większym obszarem w obrębie którego mogła przemieszczać się w razie potrzeby, a zatem ich siedlisko było dość rozległe, ale stałe. Badacze zajmujący się osadnictwem wczesnego średniowiecza na tych terenach określają osady tego okresu jako „długotrwałe, ale zmienne”⁵¹. Pozostałości tych osiedli niełatwo odkryć w terenie, być może ich śladami są stanowiska archeologiczne znane jako ślady osadnicze lub osady datowane na podstawie znaleziska fragmentów naczyń ceramicznych na okres wczesnośredniowieczny. Znaleziska takie pochodzą z miejscowości gdzie zostały też zadokumentowane grody, przykładowo **Białogórza, Koźlic, Niedowa, Ręczyna, Tylic**. Potwierdza to układ ówczesnej sieci osadniczej opartej na skupiskach w sąsiedztwie grodów. Kolejne przykłady punktów osadniczych znamy z **Trójcy**, oraz **Radomierzyc**, a także **Jędrzychowic**. W przypadku tego ostatniego stanowiska możemy mówić nie tylko o odkrytych na powierzchni ziemi ułamkach ceramiki, ale też o zadokumentowanych w ramach badań archeologicznych dwóch obiektach (jamach osadniczych) i liczącej kilkaset fragmentów serii znalezisk ruchomych.

Kolonizacja na prawie niemieckim położyła kres temu stylowi życia społeczności wiejskich. Większość osad tego typu w przeciągu XIII w. zanikła, porzucono nawet ośrodki grodowe, przetrzebiono rozległe obszary leśne, tworząc miejsce dla nowych osad. Istniejące dziś miejscowości wywodzą się w większości z późniejszych faz średniowiecza i powstały w wyniku akcji osadniczej na prawie niemieckim, choć nie jest wykluczone, że niektóre lokowano w miejscu istniejących wcześniej osiedli. Echa pierwotnej organizacji pobrzmiwają z pewnością w kilku przypadkach – Białogórza, Niedowa, Ręczyna, Koźlic. Białogórze i Niedów, obecnie zaliczane do mniejszych wsi gminy Zgorzelec, jeszcze dość długo utrzymywały ponadprzeciętne znaczenie wywodzące się z ich pozycji ośrodka grodowego we wczesnym średniowieczu. W obu tych miejscowościach powstały bardzo wcześnie parafie obejmujące spory obszar i sąsiednie miejscowości.

Wielka rozbudowa. W 1158 r. cesarz Fryderyk I Barbarossa przekazał ponownie zjednoczone Miłsko czeskim Przemyślidom. W przeciągu kolejnego stulecia kraina ta pozostała w ich domenie i uległa wówczas gruntownej transformacji. Wraz z rządami królów czeskich Przemysława Ottokara I i Wacława I ostatecznie zakończył się w początkach XIII w. dla terenu Miłska okres wczesnośredniowieczny i rozpoczął nowy, prowadzący do powstania Górnych Łużyc.

W roku 1198 na tron czeski wstąpił Przemysł Ottokar I. W 1212 r. na mocy tzw. Złotej Bulli Sycylijskiej określone zostały wzajemne relacje i obowiązki władcy czeskiego i cesarza.

⁵¹ FOKT 2012; s. 45-46, tam dalsza literatura.

Ustalenia bulli były bardzo korzystne dla Przemysła Ottokara I i wygląda na to, że właśnie na mocy tego dokumentu cesarz Fryderyk II scedował swoje nadrzędne prawa władcze do obszarów dzierzonych przez królów Czech na terytorium Rzeszy. Jednym z takich terytoriów było Milsko, w którym od tego momentu królowie czescy mieli rozwiązane ręce w wielu kwestiach, zwłaszcza majątkowych, i mogli swobodnie prowadzić politykę zgodną z własnym długoterminowym interesem⁵². Przemysł Ottokar I rozwinął zatem rozpoczętą na przełomie XII i XIII w. wielką akcję osadniczą na podległych sobie terenach. Oznaczała ona głębokie przeobrażenia nie tylko w ramach istniejącej dotąd sieci osadniczej opierającej się na okręgach grodowych (burgwardach), ale także gruntowną przebudowę społecznych i gospodarczych podstaw państwowości. Skutki inwestycji podjętych na terenie dawnego Milska przez Przemysła Ottokara I i jego następcę, Wacława I, są odczuwalne do dnia dzisiejszego. Istniejące obecnie miejscowości powstały w większości właśnie w tamtym czasie. Spośród wsi z terenu gminy Zgorzelec lokowanych w XIII w. wymienić należy **Białogórze, Gronów, Jerzmanki, Jędrzychowice, Koźlice, Łagów, Osiek Łużycki, Sławnikowice, Spytków, Trójcę, Żarską Wieś**. Wczesną metrykę mają także **Przesieczany**, oraz **Radomierzyce**, przy czym były to inwestycje biskupów miśnieńskich.

W ramach akcji osadniczej ściągano rzesze nowych ludzi z obszarów borykających się z przeludnieniem - Niemiec środkowych i zachodnich, a nawet Flandrii. Oferowano im korzystne warunki. Zakładano za ich pośrednictwem zupełnie nowe wsie i miasta na tzw. prawie niemieckim, wprowadzającym zasady odbiegające znacznie od dotychczasowej praktyki. Przede wszystkim były to osady charakteryzujące się stałością lokalizacji, rozmieszczeniem i parcelacją gruntu. Odtąd granice osiedli wiejskich były stabilne i jasno określone a siedliska już nie były przenoszone z miejsca na miejsce w przeciągu kilku dziesięcioleci. Zabudowa takich siedlisk w zamierzeniu miała być stała. Parcele miały swoje konkretne funkcje i ustalony areal – część przeznaczano pod zabudowę, część jako pastwiska, pola uprawne, łąki, działki leśne⁵³. Obok własności konkretnych kmieci dysponujących arealem co najmniej 1 łana⁵⁴ część terenu stanowiła własność wspólnoty. Osady miejskie także wytyczano wedle ścisłych reguł planistycznych, wyznaczając działki mieszczańskie, siatkę krzyżujących się zwykle pod kątem prostym ulic, rynek z miejscem na ratusz i kościół. W porównaniu do starszych osad handlowych miasta lokacyjne odznaczały się regularnością i planowością kwartałów zabudowy oraz ciągów komunikacyjnych.

⁵² FOKT 2014; s. 85-86.

⁵³ FOKT 2012; s. 250-256.

⁵⁴ Łanem określano areal jaki przysługiwał jednemu gospodarzowi; istniało kilka odmian tej miary powierzchni, najbardziej rozpowszechniony był łan frankoński (ok. 18 ha powierzchni) oraz królewski (ok. 25 ha powierzchni).

Osadników na dość długi czas zwalniano z wszelkich opłat, usług i podatków, dając im czas na wykarczowanie lasu, przygotowanie terenu i zagospodarowanie się w nowym miejscu. Obdarzano ich immunitetem sądowym, wyjmując ich spod władzy miejscowych urzędników, a także precyzowano wzajemne zobowiązania i prawa w ramach umów zawieranych pomiędzy kolonistami reprezentowanymi przez zasadźcę, a osadzającym ich na swojej ziemi panem. Najczęściej po latach wolnizny pan gruntowy uprawniony był do pobierania czynszu (tzw. renty czynszowej), a także egzekwowania różnego rodzaju usług od swoich osadników. Dodatkowe ciężary nakładało także państwo oraz kościół w postaci tzw. dziesięciny. Osadnicy przynosili ze sobą wydajniejsze metody uprawy i nowe technologie. Ważny element wprowadzanego systemu stanowiło ściśle powiązanie ośrodków miejskich z ich wiejskim zapleczem. Gospodarka rynkowa, współpraca na wielu poziomach i jasno określone zasady przynosiły korzyść wszystkim – od ludności wiejskiej, przez gwałtownie rozwijające się ośrodki miejskie, inwestujących w budowę nowych osiedli panów gruntowych, po władcę, zyskującego lukratywne źródło stałego dochodu.

W przypadku późniejszych Górnych Łużyc akcja kolonizacyjna najwcześniej, bo jeszcze przed 1220 r. rozwinęła się na pełną skalę w dolinie Nysy Łużyckiej z ośrodkiem podniesionym do rangi miasta i rozplanowanym zupełnie od nowa w Zgorzelcu, a także wokół starego centrum osadniczego w rejonie Budziszyna. Nieco później powstały ośrodki na pograniczu ze Śląskiem (Lubań) i w sąsiedztwie przejścia z Czech na północ przez Góry Żytawskie (Żytawa/Zittau). Do końca panowania króla Wacława I, który zmarł w 1253 r., nowa sieć lokacyjnych wsi i miast ziemi zgorzeleckiej funkcjonowała z pełnym rozmachem⁵⁵. Zarząd nad tak rozbudowaną strukturą wymagał dostosowania aparatu urzędniczego⁵⁶.

W późniejszym czasie kolonizacja dotyczyła terenów trudniej dostępnych, np. na północnych pograniczach omawianego terytorium, gdzie słabe gleby nie nadawały się pod uprawę i w związku z tym nie przedsięwzięto karczunku puszczy na większą skalę. Tamtejsze nieco młodsze osadnictwo budowano niemal do końca okresu średniowiecznego i skupiało się ono na możliwie pełnym wykorzystaniu gospodarczym kompleksów leśnych znanych później jako Puszcza Zgorzelecka⁵⁷.

W wyniku procesów związanych z kolonizacją stare centra osadnicze straciły znaczenie i grody ostatecznie zostały opuszczone, a ich funkcje militarne przejmowały murowane zamki i ufortyfikowane miasta. Wzrosła niepomniernie gęstość zaludnienia, zmniejszył się znacząco areał terenów leśnych, zmieniła się także struktura etniczna omawianych ziem. Do

⁵⁵ FOKT, TEKIELA, BENA, KOREŚ 2010; s. 45-50.

⁵⁶ FOKT 2014.

⁵⁷ BENA 2012; s. 74-78.

zasiedziałej ludności słowiańskiego pochodzenia dołączyli liczni koloniści pochodzenia niemieckiego. Poprzednio ludność pochodzenia obcego - saskiego czy czeskiego stanowiła zdecydowaną mniejszość i zamieszkiwała w grodach lub osadach handlowych, miała ponadto duży udział w formowaniu się nowych lokalnych elit. Po wielkiej rozbudowie sytuacja ta diametralnie się zmieniła na korzyść żywiołu niemieckojęzycznego. Trzeba jednakże pamiętać, że organizacja osadnictwa wiejskiego na zasadach prawa niemieckiego z czasem oznaczała także przenoszenie na prawo niemieckie osad zamieszkiwanych przez Słowian. Korzyści płynące z nowego sposobu gospodarowania szybko stawały się oczywiste i zwiększały dochody panów gruntowych, dlatego społeczności słowiańskie zostały włączone w nurt wielkiej przebudowy sieci osadniczej. Przykład takiej sytuacji stanowi najprawdopodobniej **Kostrzyna** oraz **Niedów**. Ciekawą sytuację zaobserwowano także w **Koźlicach**, gdzie najstarsza faza wsi lokacyjnej częściowo umiejscowiona została na majdanie starego wczesnośredniowiecznego grodu⁵⁸.

W roku 1252 r. stary szlak handlowy łączący Europę Zachodnią ze Wschodnią nazywany został po raz pierwszy **Drogą Królewską (via regia, Droga Wysoka)**⁵⁹. Funkcjonował on już co prawda dużo wcześniej, a nazwa, użyta wtedy po raz pierwszy przyjęła się bardzo szeroko. Pochodzi ona od specjalnej opieki, jaką nad tą drogą roztaczał władca. Zapewnienie bezpieczeństwa i publicznego dostępu do tej ważnej trasy stanowiło obowiązek królewski, a złamanie zasad i rozboje dokonane na poruszających się nią podróżnych karano jako jedno z najcięższych zbrodni. *Via regia* przynosiła lukratywne dochody z handlu dalekosiężnego, myt i ceł, miasta lokowane na tej trasie, zwykle w odległości dogodnej dla kupców do pokonania w jeden dzień, z założenia znajdowały się w dogodnej sytuacji. Drogą tą wędrowały towary, pieniądze, ludzie i innowacje. W tej części Europy szlak ten przebiegał od Frankfurtu nad Menem przez Erfurt, Lipsk, Großenhein, Königsbrück, a następnie wkraczał już na teren późniejszych Górnych Łużyc, podążając przez Kamieniec (Kamenz), Budziszyn (Bautzen), Zgorzelec oraz Lubań. W Lubaniu po przekroczeniu Kwisy podróżni znajdowali się na terenie Śląska i poprzez Bolesławiec, Środę Śląską zmierzali do Wrocławia i dalej na wschód do Krakowa, a nawet Kijowa⁶⁰. W skali lokalnej na terenie dzisiejszej gminy Zgorzelec Droga Królewska biegła przez most na Nysie Łużyckiej, a następnie prowadziła dzisiejszymi ul. Wrocławską, Lubańską i Zamiejsko-Lubańską w Zgorzelcu do **Łagowa**, a stamtąd przez **Trójcę** i **Białogórze** w kierunku Lubania. Przebieg tego kluczowego szlaku handlowego stanowił podstawę dobrobytu i strategicznego znaczenia całego regionu. Podobny kręgosłup stanowił też drugi ważny trakt biegnący z Czech nad Bałtyk dolinami Nysy Łużyckiej i

⁵⁸ FOKT 2012; s. 250, 337-338.

⁵⁹ AURIG 2011; s. 29-31.

⁶⁰ TEKIELA 2024; s. 13-15.

Odry. Zgorzelec znajdował się na skrzyżowaniu obu tych szlaków, co pozwoliło temu ośrodkowi osiągnąć eksponowaną pozycję centrum tranzytowego nawet na tle starszego i cieszącego się szczególną estymą Budziszyna, nie mówiąc o innych miastach górnołużyckich.

W transformatywnym okresie wielkiej akcji lokacyjnej rozbudowana została również sieć lokalnych parafii, oraz pojawiły się najstarsze w regionie zgromadzenia klasztorne – franciszkanie w Zgorzelcu, oraz cysterki w Marienthalu pod Ostritz i w Marienstern pod Kamenz. Ponowne podejście do organizacji lokalnych struktur kościelnych, budowa kościołów w wielu z zakładanych miejscowości, oraz napływ osadników z regionów z dawna schryścianizowanych oznaczało, że mozolny proces pełnej akceptacji chrześcijaństwa zakończył się ostatecznie. Rezydujący w terenie proboszczowie mieli pełny wgląd w praktyki swoich parafian, a także możliwość skutecznego i stałego przekazywania nauk Kościoła. Przypuszcza się, że w ciągu XIII w. przeniesiono najstarszą kaplicę św. Wolfganga w **Niedowie** z opuszczonego grodu na miejsce, gdzie dziś znajduje się kościół Matki Boskiej Anielskiej, wybudowano też całkiem nowe świątynie w **Białogórze, Trójcy, Gronowie, Jędrzychowicach, Jerzmarkach, Osieku Łużyckim, Przesieczanach i Łagowie**.

Niezależnie od tego, że pierwsze wzmianki dotyczące wsi i kościołów z terenu gminy Zgorzelec w większości pochodzą z czasów nieco późniejszych i datują się na wiek XIV, to możemy stwierdzić, iż realnie prawie wszystkie miejscowości gminy powstały w pierwszej połowie XIII w., w ramach akcji osadniczej inicjowanej i promowanej przez królów czeskich – Przemysła Ottokara I i Wacława I, lub ewentualnie przez biskupów miśnieńskich. Powstanie krajobrazu kulturowego, który charakteryzuje teren gminy należy zatem wiązać z tym kluczowym momentem w historii regionu i kolonizacją na prawie niemieckim.

Okres późnego średniowiecza. Po śmierci króla Wacława I w 1253 r. prawa do ziemi zgorzeleckiej i budziszynskiej przekazane zostały jako posag jednej z jego córek, Beatrycze, która wydana została za margrabiego brandenburskiego Ottona III z dynastii askańskiej. Jej brat i następca Wacława I, Przemysław Ottokar II, zachował dla siebie południową część krainy z ośrodkiem w Żytawie (Zittau) i w ciągu następnych dziesięcioleci wzmacniał swoją pozycję w tym rejonie. Askańczycy kontynuowali kolonizację w północnych partiach swojego terytorium, ale przede wszystkim aktywnie wspierali miasta. Najwięcej przywilejów uzyskały wówczas dwa główne ośrodki – Budziszyn (Bautzen) i Zgorzelec, który został podniesiony do rangi centrum wschodniej części władztwa askańskiego. W 1303 r. margrabia Herman potwierdził Zgorzelcowi przywilej posługiwania się prawem magdeburskim, co uważa się za drugą, formalną lokację miasta. W tym czasie Zgorzelec był w pełni rozwiniętym ośrodkiem, otoczonym murami obronnymi, z dwoma rynkami, mostem przez Nysę Łużycką, klasztorem franciszkanów i szpitalem. Koło budowanego w miejscu dawnego gródka książąt czeskich

z XI w. nowego kościoła swoją siedzibę miał jeden z najważniejszych urzędników – wójt krajowy na ziemię zgorzelecką. Rezydował w umocnionej rezydencji nazywanej Domem Wójtowskim (Vogthof)⁶¹.

Rządy Askańczyków zakończyły się w 1319 r., a teren Górnych Łużyc przypadł częściowo królowi czeskiemu Janowi I z nowej dynastii Luksemburgów, a częściowo Henrykowi Jaworskiemu z dynastii Piastów. Już w 1329 r. książę Henryk sprzedał królowi Janowi Luksemburczykowi Zgorzelec wraz z jego dystryktem, pozostawiając sobie Żytawę i Lubań, które obdarzył licznymi przywilejami. Król z kolei inwestował w rozwój Zgorzelca – w 1330 r. zezwolił mieszczanom zgorzeleckim na wolny handel we wszystkich miastach na terenie krajów korony czeskiej, a w 1339 r. nadał miastu jeden z najważniejszych przywilejów – prawo składu na urzet barwierski, roślinę używaną do barwienia tkanin na kolor niebieski. Z tym ostatnim przywilejem wiązał się kolejny – tzw. przymus drogowy. Odtąd kupcy nie tylko nie mogli wybrać innej drogi niż *via regia*, musieli podążać wariantem tej trasy prowadzącym przez Zgorzelec. Każdy kto zatrzymywał się w Zgorzelcu musiał oczywiście uiścić odpowiednie cła i myta. Zarabiał w ten sposób miasto, lokalni kupcy, ale także sam król. Zarówno Jan Luksemburski, jak jego następca Karol IV w sposób szczególny wzmacniali pozycję podległych sobie miast, opierając na nich swoją władzę w sytuacji, gdy osobiście zajęci byli innymi sprawami i pojawiali się w wielu ze swoich prowincji tylko sporadycznie. Miasta miały w imieniu władcy strzec porządku w kraju i budować podstawy ekonomiczne autorytetu monarszego.

Po bezpotomnej śmierci księcia Henryka Jaworskiego w 1346 r. jego posiadłości zgodnie z wcześniejszymi ustaleniami odziedziczył Jan Luksemburski, który zginął zaledwie kilka miesięcy później w bitwie pod Crécy. Całe dawne Miłsko ponownie zjednoczone zostało pod panowaniem jednego władcy - króla czeskiego. W sierpniu tego roku do Löbau wezwano przedstawicieli najważniejszych górnołużyckich miast pozostających w ręku króla, gdzie zawiązały one przymierze w celu ochrony swoich wspólnych interesów i zaplanowania działań zmierzających do utrzymania ładu i porządku w kraju. Sojusz ten znany był później jako Związek Sześciu Miast i odegrał kluczową rolę w dziejach regionu do połowy XVI w. W jego skład weszły ośrodki leżące na *via regia* (Drodze Królewskiej): Budziszyn (Bautzen), Zgorzelec, Lubij (Löbau), Kamieniec (Kamenz) i Lubań, a także Żytawa (Zittau), leżąca na drugim bardzo ważnym szlaku prowadzącym z Pragi dolinami Nysy Łużyckiej i Odry w kierunku portów bałtyckich.

Współpraca miast była w ówczesnych realiach koniecznością – król Jan Luksemburski znany był z częstej nieobecności we własnym kraju, nazywano go nawet „królem wę-

⁶¹ ANDERS 2011; s. 44-47.

drownym". Brak silnej monarszej ręki powodował ogromny wzrost przestępczości w jego władztwie, zwłaszcza na drogach. Rozzuchwaleni rozbójnicy, często szlacheckiego pochodzenia, mający siedliska swojego zbójczego procederu w siedzibach obronnych stanowili w tym okresie poważne zagrożenie paraliżujące handel⁶². Następca króla Jana, Karol IV, bezwzględnie rozprawił się z tym procederem. W czasie jego panowania wojska Związku Sześciu Miast działające z ramienia korony zniszczyły wiele siedzib rycerskich i doprowadziły przed sąd wielu rycerzy-rabusiów uznanych za zagrożenie dla porządku publicznego.

Karol IV wkrótce po objęciu władzy w Czechach wybrany został także królem niemieckim, a od 1355 r. piastował godność cesarską. W 1348 r. trwale wcielił on Górne Łużyce do królestwa Czech. Zarówno on, jak i jego syn Wacław IV ściśle współpracowali z miastami górnołużyckimi, oficjalnie przekazując im uprawnienia związane z utrzymaniem porządku i karaniem winnych naruszania pokoju w kraju. Związek Sześciu Miast wykorzystał sprzyjającą sytuację by wzmocnić własną pozycję polityczną i ekonomiczną, a przy okazji osłabić potencjalnych konkurentów – stan rycerski i inne ośrodki miejskie w regionie. Stworzyło to bardzo rzadką sytuację w ówczesnej Europie, gdzie stan mieszczański stał się realną siłą polityczną na której wspierała się władza monarsza. W tym czasie powoli formował się autonomiczny system zarządu Górnych Łużyc z przedstawicielstwem stanowym podejmującym kluczowe decyzje w wielu kwestiach – Sejmem Krajowym (Stanami Górnych Łużyc).

Wacław IV zmarł w 1419 r., a po jego śmierci w Czechach rozlał się konflikt na tle religijnym i narodowościowym związany z wydarzeniami z 1415 r. W roku tym na soborze powszechnym w Konstancji skazano na spalenie na stosie czeskiego myśliciela i teologa Jana Husa, który nieopatrznie nawoływał do głębokiej reformy Kościoła. Śmierć Husa nie tylko nie ukróciła fermentu religijnego w Czechach, ale doprowadziła do wybuchu otwartego konfliktu zbrojnego. Brat i następca Wacława IV, Zygmunt Luksemburczyk, został zdetronizowany przez zwolenników Jana Husa zwanych husytami i w przeciągu kilkunastu następnych lat wojna doprowadziła do wielkich zniszczeń we wszystkich krajach Korony Św. Wacława, a także na ziemiach ościennych⁶³.

W narastającym konflikcie stany górnołużyckie zdecydowały się stanąć po stronie królewskiej i w 1420 r. złożyły Zygmuntowi hołd, co więcej w Żytawie schronili się zbiegli z Pragi czescy duchowni. Nowy monarcha zebrał siły i ogłosił krucjatę przeciwko husytom, którzy zdążyli opanować znaczną część Czech. W wyprawie wziął udział także kontyngent Związku Sześciu Miast, ale okazała się ona zupełna porażką. W latach następnych ruszyły husyckie wyprawy odwetowe zwane rejzami. Już w 1423 r. zaatakowana została Żytawa (Zit-

⁶² BENA 2003; s. 59-60.

⁶³ BENA 2003; s. 66-68, FOKT, TEKIELA, BENA, KOREŚ 2010; s.76-81.

tau), a w 1427 r. Górne Łużyce stały się celem rejsy pod dowództwem uzdolnionego przywódcy husyckiego Prokopa Wielkiego. Żytawa co prawda się obroniła, jednak zdobyty i całkowicie spłądrowany został Lubań. Źródła pisane wskazują także na spustoszenie wielu innych mniejszych miejscowości na całych Górnych Łużycach, a w rejonie Zgorzelca min. Jerzmanek, Jędrzychowic, Radomierzyc. Kolejne rejsy husyci przedsięwzięli już w 1430, 1431 i 1432 r. Ponownie spustoszyli okolice Żytawy, Zgorzelca i Lubania, oblegli Kamieniec (Kamenz) i Budziszyn (Bautzen). Zajęli Löbau, który przekształcili w bazę wypadową, z której płądrowali całą okolicę. Zdobyli ponownie Lubań, który został obrócony w perzynę, a ludność wyrżnięta. Ponownie ucierpiały Jerzmanki, gdzie husyci założyli na jakiś czas obóz, oraz Osiek Łużycki. Doszczętnie spalone zostały Koźlice, a w 1432 r. także Koźmin. Podkreślić należy, że jednym z celów rajdów husyckich było zniszczenie obszarów, które mogłyby stanowić ewentualnie podstawę do wyprowadzenia kolejnej wyprawy Zygmunta Luksemburczyka na Czechy. Stąd wynikał min. niszczycielski charakter ataków Husytów, dążących do ekonomicznego złamania i osłabienia militarnego przeciwników, poprzez zrównanie z ziemią zaplecza sił królewskich.

W latach kolejnych armie husyckie wielokrotnie przemieszczały się przez Górny Łużyce powodując kolejne straty, kierując się na Śląsk, do Brandenburgii lub na Pomorze. Pokój udało się zaprowadzić dopiero w 1436 r. na mocy tzw. kompaktatów praskich. Husyci uznali władzę Zygmunta Luksemburczyka, zachowali jednak wolność wyznania i majątki pokościelne. Wojny husyckie doprowadziły do zniszczenia wielu miast i wsi na terenie Górnych Łużyc, a także spowodowały ogólne rozprzężenie i ponownie dramatyczny spadek bezpieczeństwa, w tym na kluczowej Drodze Królewskiej. Odcinek pomiędzy Lubaniem a Zgorzelcem w czasie ich trwania i w latach kolejnych uchodził za jeden z najniebezpieczniejszych w całym kraju. Lukratywny handel dalekosiężny został sparaliżowany na wiele lat.⁶⁴

Koniec wojen husyckich nie zakończył okresu niestabilności politycznej w Krajach Korony Czeskiej. Kryzys gospodarczy w kolejnych dekadach narastał, a także konflikty wewnętrzne pomiędzy szlachtą i miastami. W samych Czechach, na Morawach i na Śląsku toczyły się wojny o panowanie w Pradze. Sytuacja unormowała się dopiero po pokoju w Ołomuńcu z 1479 r. Górne Łużyce dostały się we władanie króla węgierskiego i czeskiego Macieja Korwina i rozpoczął się proces gospodarczej odbudowy regionu⁶⁵. Czasy prosperity trwały także w latach panowania w Czechach dynastii Jagiellońskiej (1490-1526). Panowała ona wówczas także na Węgrzech i rzecz jasna w państwie polsko-litewskim. Dla kupców

⁶⁴ TEKIELA 2024; s. 16-17, BENA 2003; s. 68-69.

⁶⁵ W 1474 r. pojawiła się w źródłach po raz pierwszy nazwa Górne Łużyce, która szybko się rozpowszechniła. Poprzednio obszar ten nazywano najpierw Miłskiem, później ziemia budziszyską i zgorzelecką, a następnie Krajem Sześciu Miast.

górnolżyckich otwarła się droga do nowych rynków zbytu, pozycja patrycjatu miejskiego Związku Sześciu Miast wydawała się niezachwiana.

Od samego początku strefa oddziaływania każdego z tych miast była dużo szersza niż sam teren objęty urbanizacją. Oczywiście miasta były silnie ekonomicznie powiązane ze swoim wiejskim zapleczem. Dystrykty miejskie (tzw. Weichbild), w których Rada Miejska sprawowała władzę sądowniczą, oraz dysponowała przywilejami, przykładowo dochodowym prawem do warzenia piwa i monopolem na jego sprzedaż, rozciągały się na rozległy obszar w promieniu kilku- kilkunastu kilometrów od murów miejskich. Bogate miasto Zgorzelec stanowi tu przykład skuteczności i bezwzględności egzekwowania własnych praw oraz interesów, włącznie ze stałym monitorowaniem sytuacji w obrębie własnego, bardzo rozległego, bo obejmującego prawie 200 okolicznych wsi, dystryktu. Niekiedy prowadziło to do otwartych starć z miejscowymi przedstawicielami rodzin rycerskich parających się rabowaniem kupców na szlakach, a czasem nawet konfliktów w łonie samego Związku Sześciu Miast. Trudne relacje powstawały szczególnie pomiędzy dwoma z górnolżyckich miast królewskich – Zgorzelcem i Żytawą (Zittau). Po raz pierwszy miasta te weszły w ostry spór na tle przebiegu Drogi Królewskiej. W 1491 r. doszło z kolei do otwartego konfliktu zbrojnego zwanego tzw. wojną piwną, która nieomalże nie doprowadziła do rozpadu Związku Sześciu Miast. Kością niezgody okazał się wyszynk piwa w okolicznych wioskach – Zgorzelec rościł sobie prawo do sprzedaży piwa w niektórych miejscowościach dystryktu żytawskiego na podstawie przywileju króla Macieja Korwina. Po Zielonych Świątkach 1491 r. zgorzelecka młodzież napadła pod Ostritz na żytawski transport z piwem, porozbijała beczki i wylała piwo. W odpowiedzi wojska Żytawy najechały na jedną z wsi będących w posiadaniu Zgorzelca – Osiek Łużycki, łupiąc go doszczętnie, uprowadzając większość zwierząt gospodarskich i dopuszczając się chłosty miejscowych chłopów. W kilka dni później podobny los spotkał Włosień, przy czym tam padły także ofiary śmiertelne. Sytuacja zaogniała się coraz bardziej, Zgorzelec zebrał znaczne siły – 2000 zbrojnych, 400 wozów z zaopatrzeniem, a nawet armaty, zamierzając uderzyć na Żytawę. Interwencja najwyższego górnolżyckiego urzędnika – wójta krajowego - zapobiegła dalszej eskalacji. Sprawa została oddana pod sąd królewski. Władysław II stanął po stronie Zgorzelca, zgodnie z jego wyrokiem z 1497 r. Żytawa musiała pokryć straty przeciwników, a nawet zapłacić Zgorzelcowi 300 guldenów grzywny. Mieszczanie żytawscy stwierdzili, że wolą raczej wystąpić ze Związku Sześciu Miast niż uiścić nieszczęsne 300 guldenów. Chcąc załagodzić sytuację pozostałe miasta partnerskie związku złożyły się na ową kwotę i wypłaciły zadośćuczynienie Zgorzelcowi, ostatecznie zamykając sprawę.⁶⁶

⁶⁶ BENA 2003; s. 73-74.

Wydarzenia wojny piwnej dowodzą nie tylko samodzielności miast związkowych u schyłku średniowiecza, nie wahających się rozpętać wojny domowej w obronie własnych interesów, wskazują one także na ekonomiczną pozycję tych ośrodków. Wynikała ona z zysków pochodzących z handlu dalekosiężnego, przywilejów, praw składu, a także wielu innych źródeł. Zarówno przedstawiciele patrycjatu, jak i same miasta mogły posiadać różnego rodzaju dobra ziemskie w okolicy, z których czerpały dochody – od pojedynczych folwarków, po władanie całymi wsiami, lub obszarami leśnymi w ich obrębie. Zgorzelec wykupywał prawa do niektórych wsi lub ich części, otrzymywał lenna ziemskie od przychylnych miastu władców, wreszcie inwestował w opłacalne przedsięwzięcia różnego rodzaju – produkcję żelaza, działalność rolniczą, itp. Specjalny przypadek stanowiły wielkie kompleksy leśne, z czasem nazwane Puszcą Zgorzelecką, znajdujące się na północno-wschodnich peryferiach Górnych Łużyc pomiędzy Nysą Łużycką i Czarną Wielką. W wyniku zaciętej rywalizacji z możliwym rodem szlacheckim von Penzigów, trwającej od XIV po XV stulecie miasto Zgorzelec zdołało zapewnić sobie krok po kroku kontrolę nad tym cennym gospodarczo obszarem. Kompleks ów stanowił największy obszar leśny znajdujący w posiadaniu miasta w tej części Europy⁶⁷. Dochody ciągnięte z Puszczy stanowiły istotny wpływ do miejskiej kasy. Drugim, bliżej położonym i mniejszym kompleksem leśnym był Las Białogórski także będący własnością Zgorzelca. Drewno z tego lasu miasto ściągало na własne bieżące potrzeby – np. naprawy umocnień miejskich w dobie wojen husyckich, naprawy mostu na Nysie, regularnie niszczonego przez powodzie i wczesnowiosenną krę, lub odbudowę domów pogorzalców.

W przypadku miejscowości obecnie znajdujących się na terenie gminy Zgorzelec ich związek z miastem Zgorzelcem był często ścisły i długotrwały. W posiadaniu Rady Miasta znajdowały się Białogórze, Gozdanin, Jerzmanki, Jędrzychowice, Koźlice, Koźmin, Łagów, Osiek Łużycki, Pokrzywnik, Przesieczany, Sławnikowice, Trójca, Żarska Wieś. Należy przy tym zaznaczyć, że sytuacja własnościowa tych miejscowości bywała bardzo skomplikowana, często podzielone były pomiędzy kilku właścicieli, przykładowo przez długi okres czasu część wschodnia Żarskiej Wsi (Florsdorf) należała do miasta, ale zachodnia (Neudorf) do panów von Sohr rezydujących z sąsiednich Żarkach Średnich. Także Łagów i Ręczyn cechowały się znacznym stopniem rozdrobnienia własnościowego. Sytuacja poszczególnych wsi lub ich części mogła zmieniać się na skutek wszelkiego rodzaju transakcji, dziedziczenia, małżeństw, itp. Miasto niekiedy zbywało prawa do niektórych wsi (Koźmin), choć rzadko, lub odkupywało wieś należącą uprzednio do jednej z okolicznych rodzin rycerskich (Gozdanin, Białogórze, Łagów, Osiek Łużycki) lub przedstawicieli własnego patrycjatu (np. Koźlice). Dość częstą praktyką było puszczanie dóbr miejskich w lenno. Ciekawy casus stanowi wieś

⁶⁷ BENA 2012; s. 62-74.

magdeburskim szczególna więź bogatego miasta Zgorzelca i wsi leżących w jego sąsiedztwie.

Podsumowując wydarzenia doby średniowiecza na terenie gminy Zgorzelec należy podkreślić, że był to okres formacyjny dla obecnie istniejącego krajobrazu kulturowego tego obszaru. Zdecydowana większość miejscowości powstała w tym czasie i związała się w toku lokacji na prawie

5.3.1.3. Okres nowożytny

Pönfall. Okres nowożytny rozpoczął się na Górnych Łużycach hegemonią Związku Sześciu Miast. Kraina ta formalnie należała jako margrabstwo do krajów Korony Czeskiej wraz z Dolnymi Łużycami, Hrabstwem Kłodzkim, Morawami, Śląskiem i rzecz jasna Czechami. Godność margrabiego piastował władca zwierzchni – król czeski. Po bezpotomnej śmierci króla Ludwika Jagiellończyka w bitwie pod Mohaczem w 1526 r. czeski tron przypadł siostrze Ludwika, Annie Jagiellonce, i jej mężowi Ferdynandowi I Habsburgowi, młodszemu bratu cesarza Karola V. Odtąd godność króla Czech pozostawała trwale w rękach dynastii Habsburgów, a Czechy i Morawy wraz z dziedzicznymi ziemiami habsburskimi w Dolnej i Górnej Austrii stały się trzonem Rzeszy Niemieckiej, umożliwiając konsolidację dużego obszaru i tworząc rdzeń terytorialny władztwa wspomnianej dynastii w tej części Europy⁶⁸. Do pozostałych Krajów Korony Czeskiej, w tym Górnych i Dolnych Łużyc nie podchodzono już tak zasadniczo, dopuszczając możliwość przekazania tych prowincji przedstawicielom młodszych linii dynastii habsburskiej, a nawet władcom ościennym, jeśli interes cesarstwa wymagałby podobnych cesji terytorialnych. Otwierało to w dalszej perspektywie drogę do scedowana władzy nad tymi krainami na kogo innego.

Za stolicę polityczną Górnych Łużyc nadal uznawano Budziszyn (Bautzen), natomiast pod względem gospodarczym wyróżniał się zdecydowanie Zgorzelec. Na drugi pod względem zamożności ośrodek wyrosła Żytawa (Zittau). W początku XVI w. pojawiły się nowe prądy w duchu renesansu oraz humanizmu. Po katastrofalnym w skutkach pożarze z 1525 r. Zgorzelec odbudował się wedle najświeższej mody w renesansowym stylu, nie szczędząc sił i środków, by podkreślić swoją dominującą pod względem ekonomicznym pozycję. Najbogatsi przedstawiciele klasy kupieckiej mogli pozwolić sobie nie tylko na wystawne kamienice w samym mieście, ale także zakup wielu majątków ziemskich w okolicy.

W tym czasie miały miejsce także inne brzemienne w skutki wydarzenia. Pod koniec października 1517 r. Marcin Luter, mnich z Wittenbergi, ogłosił 95 tez nawołujących do dyskusji nad nadużyciami w łonie Kościoła katolickiego. Dzięki rozwojowi sztuki drukarskiej myśli i pisma Lutra rozprzestrzeniały się w krajach niemieckojęzycznych bardzo szybko, doprowadzając do coraz poważniejszych zatargów na tle religijnym. Liczebność jego zwolenników gwałtownie rosła, zwłaszcza w środowiskach miejskich. Na terenie Górnych Łużyc, gdzie żywioł mieszczański odgrywał tak ważną rolę, reformacja postępowała błyskawicznie, a biskupstwo miśnieńskie pozostawało bezradne wobec narastającego kryzysu katolicyzmu. Już w 1525 r. parafie w Zgorzelcu i Sulikowie przekształcone zostały w gminy ewangelickie, a

⁶⁸ PÁNEK 2014, s. 374-375.

wkrótce po tym także parafia w Łagowie. Do połowy XVI stulecia proces ten rozlał się szeroko w regionie, dotycząc niedawnych kościołów katolickich użytkowanych przez społeczności wiejskie w Białogórze, Gronowie, Jerzmankach, Jędrzychowicach, Niedowie, Osieku Łużyckim, Przesieczanach, Radomierzycach, Sławnikowicach, Trójcy. Katolickie pozostały włości zgromadzeń klasztornych w Marienthalu, Mariensternie i Magdalenek w Lubaniu, a także nieliczne inne parafie. Luteranizm w przeciągu zaledwie dwóch dekad odniósł zdumiewający sukces⁶⁹.

Sytuacja w krajach niemieckich pozostawała jednak bardzo skomplikowana i nieuchronny konflikt pomiędzy zwolennikami a przeciwnikami reformacji narastał. Cesarz Karol V należał wraz z innymi przedstawicielami dynastii Habsburgów do zagorzałych orędowników katolicyzmu. Jego młodszy brat, Ferdynand I, piastował godność króla Czech i Węgier, będąc tym samym zwierzchnim władcą margrabstwa Górnych Łużyc. Obydwaj dążyli do wyeliminowania z dyskusji publicznej przedstawicieli reformacji i przywrócenia jedności religijnej w ramach Kościoła katolickiego. Mieli jednakże bardzo potężnych przeciwników w postaci licznych możnych i książąt niemieckich, którzy pod wodzą elektora saskiego Jana Fryderyka Wettyna zawiązali tzw. Związek Szmalkaldzki w celu obrony interesów wyznawców luteranizmu. Nieuchronna wojna domowa, nazywana I-szą wojną szmalkaldzką, wybuchła w 1546 r. i zakończyła się klęską protestantów w bitwie pod Mühlbergiem wiosną 1547 r. Przewaga strony katolickiej w ostatecznym rozrachunku okazała się jednak nietrwała. Wpływy reformacji były już tak silne, że powrót do sytuacji sprzed 1517 r. okazał się zupełnie niemożliwy. Moźni protektorowie nowej wiary w ciągu następnych lat ponownie wzniecali bunty, a sytuacja unormowała się dopiero po pokoju w Augsburgu z 1555 r., który wprowadził słynną zasadę *Cuius regio, eius religio* (czyja władza, tego religia). W praktyce oznaczała ona uznanie istnienia księstw protestanckich i tym samym klęskę kontrreformacyjnej polityki habsburskiej.

Konflikty na tle religijnym w pierwszej połowie XVI stulecia na terenie krajów niemieckich i królestwa czeskiego odcisnęły poważne piętno na sytuacji na Górnych Łużycach. W 1546 r. król czeski Ferdynand I zgodnie z przysługującymi mu uprawnieniami zażądał od stanów górnołużyckich wsparcia militarnego i finansowego w konflikcie ze Związkiem Szmalkaldzkim. Zostało mu ono niechętnie udzielone, zarówno przez stan szlachecki, jak i Związek Sześciu Miast; prowincja w tym czasie była już w większości opanowana przez luteranizm i oznaczało to, zwłaszcza dla przedstawicieli górnołużyckich miast, wystąpienie przeciwko współwyznawcom. Po upływie 2 miesięcy Związek Sześciu Miast zgodnie z przyjętym zwyczajem odwołał wysłanych na pomoc królowi 500 piechurów, twierdząc, że są oni potrzebni do obrony własnego terytorium. Ferdynand jednakże wcześniej zażądał przedłużenia służby

⁶⁹ KERSKEN 2007; s. 150-155.

oddziałów przysłanych z Górnych Łużyc, o czym przedstawiciele lokalnej szlachty nie poinformowali mieszczan. Siły wystawione przez szlachtę pozostały przy królu, piechota wydelegowana przez miasta - wycofała się. Zwycięstwo sił katolickich pod Mühlbergiem pozwoliło królowi Ferdynandowi I ukarać niewierne miasta z całą surowością i złamać ich potęgę polityczną. We wrześniu 1547 r. w Pradze zebrał się sąd pod monarszym przewodnictwem, na którym przedstawiciele Związku Sześciu Miast okrzyknięto zdrajcami i nałożono na miasta dotkliwe kary określone jako tzw. Pönfall⁷⁰. Odebrano im wszystkie przywileje, majątki ziemskie i prawa. Nałożono też na nie potężne kary finansowe i dodatkowy podatek od piwa, a król zażądał dodatkowo wydania armat, prochu, amunicji, a nawet klejnotów kościelnych pozostających w dyspozycji miast.

Proporcjonalnie do posiadanego majątku najwięcej utracił i musiał jednocześnie zapłacić Zgorzelec. Z grzywny wynoszącej 100 tysięcy guldenów, aż 40 tysięcy mieli dostarczyć w przeciągu 2 miesięcy mieszczanie zgorzeleccy. Miasto utraciło wówczas prawie 20 wsi rozsianych w swoim sąsiedztwie, a także prawdziwą perłę w koronie – Puszcę, nazywaną już wtedy Zgorzelecką, wraz z wszystkimi znajdującymi się na jej obszarze przedsiębiorstwami i osadami. Podobnie stało się z lukratywnym przywilejem warzenia i wyszynku piwa w odległości mili od murów miejskich, prawem składu, przywilejem drogowym i wszystkimi innymi uzyskanymi do feralnego 1547 r. przywilejami i prawami.

Król dopiero po terminowej wpłacie astronomicznej grzywny kazał zwolnić z więzienia wysłanych do Pragi miejskich przedstawicieli – burmistrzów, rajców i mistrzów cechowych. Niektóre przywileje udało się miastom dość szybko wykupić, jednak najważniejsze – dotyczące samorządu i sądownictwa pozostały w gestii królewskiej. Mozolnie górnołużyckie miasta odkupywały lub odzyskiwały aż do końca lat 1560-tych utracone majątki i przywileje, jednak niektóre dobra Ferdynand I zdążył uprzednio przekazać komu innemu, lub spieniężyć i te już nie powróciły do orbity wpływów miast. W przypadku włości zgorzeleckich sytuacja taka miała miejsce chociażby w Koźlicach, Osieku Łużyckim, części Jerzmanek i Żarskiej Wsi.

Podsumowując wydarzenia z lat 1546-47 należy stwierdzić, że Pönfall w rzeczywistości stanowił kolejną odsłonę zażartego konfliktu o władzę i wpływy, jaki toczył się od samego początku pomiędzy szlachtą aspirującą do dominującej pozycji na Górnych Łużycach, a uprzywilejowanymi jak dotąd, zwłaszcza w czasach luksemburskich i jagiellońskich, miastami. Znaczenie i wpływy miast królewskich zostały poważnie ograniczone, a szlachta osiągnęła tym samym swój długoterminowy cel i przejęła polityczną inicjatywę w kraju. Szczególnie dotkliwe skutki Pönfallu odczuły słabsze ekonomicznie ośrodki – Kamieniec (Kamenz), Lu-

⁷⁰ BENA 2003, s. 79-82.

bań i Lubij (Löbau). Nałożone na nie kary były wprawdzie mniejsze niż te z jakimi zmierzyć musiały się Budziszyn (Bautzen), Żytawa (Zittau), a zwłaszcza Zgorzelec, jednakże nie miały one takiego potencjału, by wyjść z podobnej opresji bez szwanku. Niesubordynacja Związku Sześciu Miast okazała się ponadto idealnym pretekstem dla samego Ferdynanda I, który przez całe swoje panowanie szukał możliwości wzmocnienia pozycji monarchy kosztem autonomii stanów krajowych w podległych mu władztwach⁷¹.

Katastrofa wojny trzydziestoletniej. Kontrreformacyjna i centralizacyjna polityka Ferdynanda I była kontynuowana przez jego następców – Maksymiliana II (1564-1576) i Rudolfa II (1576-1612). Zwiększał się także nacisk fiskalny w związku z narastającym zagrożeniem ze strony tureckiej i koniecznością ponoszenia kosztów wojskowych. Wprawdzie w kwestiach religijnych Górnym Łużycom nie udało się katolickim władcom narzucić restrykcji podobnych jak w innych krajach Korony Czeskiej i na Śląsku, jednakże ferment na tym tle pod koniec XVI w. i w początkach XVII w. narastał, podobnie jak niezadowolenie z absolutystycznych tendencji Habsburgów i rosnących obciążeń podatkowych.

Wiosną 1618 r. w Pradze doszło do dramatycznych wydarzeń znanych w historii jako defenestracja praska – rozwścieczeni czescy protestanci wyrzucili wówczas przez okno dwóch cesarskich urzędników. Spór bardzo szybko przeszedł do otwartego antyhabsburskiego buntu w Krajach Korony Czeskiej. Niepopularny król Ferdynand II Habsburg został zdetronizowany. Rozpoczął się jeden z najgorszych okresów w dziejach cesarstwa – seria konfliktów wojennych znana szerzej jako wojna trzydziestoletnia, zakończona dopiero pokojem westfalskim w 1648 r. W przeciągu trzech dekad wewnętrzna konfrontacja na terenie Czech przeistoczyła się w wyniszczającą wojnę o zasięgu europejskim, w której aktywny udział wzięły liczne państwa – po stronie protestanckiej walczyły kraje wchodzące w skład Rzeszy - Czechy, Śląsk, Palatynat, Brandenburgia, Saksonia, Meklemburgia, ale także Dania, Siedmiogród, Szwecja, Niderlandy, Szkocja, Anglia, Prusy, a nawet katolicka Francja. Z kolei po drugiej stronie opowiedziały się związane z Habsburgami Austria, Hiszpania, Bawaria, a po 1635 r. także przeciągnięte do obozu katolickiego Saksonia i Prusy. Nie wszyscy adversarze zaangażowani byli w pełni przez cały czas, sytuacja zmieniała się wielokrotnie, dochodziło nawet do odwrócenia sojuszy.

W przypadku Górnych Łużyc sytuacja okazała się katastrofalna, gdyż obszar ten wielokrotnie stał się teatrem działań wojennych, przemarszów wojsk i kwaterunków. Już w 1619 r. stany górnołużyckie opowiedziały się po stronie czeskiej, w wyniku czego już w 1620 r. borykały się z najazdem saskim, Budziszyn został po krótkim oblężeniu zdobyty. Wkrótce siły czeskie poniosły sromotną klęskę w bitwie pod Białą Górą, antyhabsburskie powstanie został

⁷¹ PÁNEK 2014, s. 376-382.

stłumione, społeczeństwo czeskie spacyfikowane, a Ferdynand II odzyskał koronę. Górne i Dolne Łużyce dostały się w zastaw elektora saskiego, któremu w ten sposób cesarz Ferdynand II zagwarantował zwrot kosztów poniesionych przez stronę saską w trakcie interwencji na Łużycach. Po tym epizodzie główny ciężar wojny spoczął na innych terytoriach, jednakże powróciła ona z całą mocą po 1630 r. Wciąż kontrolujący margrabstwo elektor saski Jan Jerzy I jawnie opowiedział się wówczas po stronie operujących na terenie Rzeszy sił szwedzkich, stając się na pewien czas najzagorzalszym wrogiem cesarza Ferdynanda II. Górne Łużyce w najbliższych latach przechodziły z rąk do rąk, stając się przedmiotem targów, ataków, terenem przemarszów wojsk i obiektem maksymalnego wyzyskania ekonomicznego przez wszystkie z walczących stron. Zdemoralizowane oddziały żołnierzy łupiły bezwzględnie ludność cywilną, miasta, wsie, a nawet kościoły. W 1633 r. wojska cesarskie zdobyły szturmem Zgorzelec, plądrując następnie bezlitośnie miasto i okolice. W roku kolejnym to Sasi pokonali załogę cesarską broniącą twierdzy w Żytawie i poczynali sobie podobnie jak żołdacy rok wcześniej w Zgorzelcu.

Chwila oddechu przyszła w latach 1635-1639. W wyniku kolejnej zmiany układu sił wiosną 1635 r. elektor saski Jan Jerzy I i cesarz Ferdynand II doszli do porozumienia. Ceną na wciągnięcie Saksonii do obozu katolickiego stało się przekazanie Wettynom w dziedziczne władanie margrabstw Dolnych i Górnych Łużyc. Formalnie krainy te pozostały Krajami Korony Czeskiej i nie zostały wcielone do Saksonii, zachowały swoją autonomię i specyfikę. Z Saksonią łączyła je odtąd unia personalna, a godność margrabiego piastował odtąd każdorazowo elektor saski.

Wojna ponownie rozgorzała na Górnych Łużycach już 1639 r., kiedy to obszar ten błyskawicznie został opanowany przez siły szwedzkie dążące do zajęcia terenu Czech i Śląska. Ciężkie walki o dominację nad Śląskiem i Łużycami ciągnęły się aż do 1641 r. W lipcu 1641 r. sprzymierzone wojska sasko-cesarskie nadciągnęły pod zajęty przez Szwedów Zgorzelec. Ci ostatni, pozbawieni artylerii, chcieli utrudnić odstęp do miasta wrogim oddziałom i podpalili całe prawobrzeżne Przedmieście Nyskie (dzisiejszy polski Zgorzelec). Szwedzka załoga broniła się do końca września, a stały i długotrwały ostrzał artyleryjski dokonał w trakcie oblężenia w samym mieście i w obrębie jego murów obronnych poważnych zniszczeń. Ostatecznie w 1641 r. Szwedzi zostali wyparci z Górnych Łużyc, jednakże powrócili ponownie w roku kolejnym i znów wojna rozlała się na wielokrotnie już zrujnowanym obszarze Łużyc. Dopiero w 1645 r. Saksonia i Szwecja zawarły rozejm w Kötschenbroda, kończąc udział strony saskiej w tym krwawym i długotrwałym konflikcie. Wojna zakończyła się w roku 1648, a jej skutki były, zwłaszcza dla Rzeszy Niemieckiej, prawdziwie oplakane.

Wielkie obszary na terenie krajów niemieckich zostały dosłownie spustoszone, straty ludzkie, zwłaszcza wśród ludności cywilnej, sięgały nawet do 33-50 %. Jako potęgi z tego starcia wyszły Francja, która zyskała min. Alzację, a także Szwecja, która nigdy wcześniej nie odgrywała tak ważnej roli w skali europejskiej i zabezpieczyła sobie nabytki terytorialne w postaci ziem na południowych wybrzeżach Bałtyku. Saksonia, jak już wspomniano, zyskała Górne i Dolne Łużyce, Brandenburgia część Pomorza z Kołobrzegiem. Uznano na arenie międzynarodowej niepodległość Szwajcarii i Niderlandów. Habsburgowie ponieśli dotkliwą klęskę na terenie państw niemieckich, ich wpływy uległy tam zdecydowanemu pomniejszeniu, jednakże zacieśnili swoją kontrolę nad królestwami Czech i Węgier. Jako wielkich przegranych wojny trzydziestoletniej można wskazać z jednej strony cywilów w krajach niemieckich, gdzie toczyła się większość walk zbrojnych, a z drugiej strony Czechów – rozwój ich państwowości został zahamowany, a potężne represje i zniszczenia wojenne odebrały im na długo odrębność kulturową i tożsamość narodową.

W przypadku Górnych Łużyc wojna trzydziestoletnia przyniosła wielką zmianę polityczną – margrabstwo przekazane dostało saskiej dynastii Wettynów i pozostało w ich domenie aż do wojen napoleońskich. Pod względem ekonomicznym, społecznym, kulturalnym, demograficznym konflikt ten okazał się doświadczeniem traumatycznym. Spośród głównych miast tylko Kamieniec (Kamenz) uniknął walk, szturmów, splądrowania. Budziszyn (Bautzen) oraz Żytawa (Zittau) były oblegane trzykrotnie, Zgorzelec i Lubań dwukrotnie. Najbardziej drastyczne wydarzenia miały miejsce w trakcie oblężeń Żytawy i Zgorzelca. Za najgorsze można uznać niekoniecznie same walki, a ciągle rekwizycje, kontrybucje, rabunki i długotrwałe kwaterunki doprowadzające ludność cywilną do ruiny, a na kraj sprowadzające głód, zarazy i niebotyczny wzrost śmiertelności. Z wojny Zgorzelec wyszedł ze zmniejszoną o połowę liczbą mieszkańców i przychodami zmniejszonym ponad dziesięciokrotnie. W momencie wybuchu wojny w 1618/19 roku do kasy miejskiej wpłynęło 60254 talarów, natomiast w roku 1643/44, kiedy to Saksonia, a wraz z nią Górne Łużyce wycofały się z konfliktu, zaledwie 3853 talarów. W roku 1647/48 dochód miasta wyniósł 6334 talarów⁷². W feralnym 1632 r. miasto przeszło z rąk do rąk kilkukrotnie, z powodu zarazy zmarło 6000 osób, połowa populacji miasta⁷³. Sytuacja ta powtarzała się jeszcze kilkukrotnie.

Lustracja margrabstwa po 1645 r. wykazała, że ubytek ludności sięgnął ogółem ponad 30%, zginęła ponad połowa populacji Serbołużyczan. Wiele miast leżało w ruinie. To jeszcze dodatkowo wzmocniło pozycję szlachty w rywalizacji o dominację polityczną w regionie, niezależnie od kryzysu wynikłego z *Pönfallu* z 1547 r. Dawna pozycja miast pozostawała

⁷² FOKT, TEKIELA, BENA, KOREŚ 2010; s. 124-125.

⁷³ BENA 2003; s. 85

odległym wspomnieniem. Bardzo mocno ucierpiały tereny wiejskie, w tym obszary dzisiejszej gminy Zgorzelec. Zniszczeniu uległy liczne zabudowania z powodu pożarów, zniszczeń wojennych, inne popadły w ruinę na skutek wyludnienia. Wiele gospodarstw stało zupełnie opuszczonych – ich mieszkańcy uciekli przed wojną, lub zmarli wskutek głodu, czy chorób. Pola często leżały odłogiem, bo mieszkańcy nawet jeśli jeszcze zasiedlali swoje gospodarstwa, nie mieli zboża na wysiew. Częstą sytuacją był też niezwykle dotkliwy brak zwierząt gospodarskich, które albo zostały zarekwirowane, zjedzone przez kwaterujące wojska, względnie wyginęły na skutek głodu i zarazy⁷⁴. Szczególnie ciężką sytuację odnotowano w **Jerzmankach**, **Radomierzycach** oraz **Jędrzychowicach**, gdzie oprócz wymienionych powyżej okoliczności doszła jeszcze epidemia dżumy, która zdziesiątkowała ludność. **Łagów** ze względu na bliskość Zgorzelca był szczególnie narażony na kwaterunki wojska, a także rabunki wszelkiego rodzaju. W trakcie oblężenia miasta w 1633 r. w tamtejszym dworze stacjonował dowódca cesarski Albrecht von Wallenstein. Pobliska **Trójca** także kilkakrotnie została doszczętnie złupiona, dokonały tego jak to często bywało w czasie wojny trzydziestoletniej obie strony konfliktu - zarówno wojska cesarskie, jak i szwedzkie. Rabunki nie ominęły także innych wsi, przykładowo **Ręczyna**, **Niedowa**, czy **Łomnicy**, ta ostatnia pozostawała w końcowym okresie wojny niemal całkowicie wyludniona. Dramatyczna sytuacja panowała także w **Sławnikowicach** i **Spytkowie**. Wsie te uległy częściowemu zniszczeniu i wyludnieniu. Z kolei 1639 r. w **Kunowie** podczas uroczystości chrzcin dziecka lokalnego dziedzica, Jana von Warnsdorfa, do dworu wtargnęli żołnierze cesarscy i obrabowali obecnych gości. Sam von Warnsdorf zginął zresztą kilka lat później z rąk żołdaków szwedzkich, zastrzelony na rynku w Sulikowie w biały dzień.

Na zrujnowanych społecznościach wielokrotnie w latach wojennych spoczywał ciężar kolejnych danin i kontrybucji, pod względem finansowym były one całkowicie wydrenowane. Jednocześnie narastały zaległości podatkowe, których po prostu nie byli w stanie zapłacić. Zadłużenie z różnych tytułów ciągnęło się za właścicielami ziemskimi, samorządami miejskimi i ludnością chłopską przez całe dziesięciolecie⁷⁵. W konsekwencji wyludnienia spowodowanego wojną szlachta przyłączała opuszczone gospodarstwa chłopskie do dworskiego arealu, tworząc liczne nowe folwarki, potrzebowała jednak rąk do pracy. Zwiększył się zatem ucisk pańszczyźniany i wymiar obowiązkowych prac wymuszany na zdziesiątkowanym stanie chłopskim⁷⁶.

Częściowo problem spadku liczby ludności załagodziło na Górnym Łużycach przyjęcie wielu uciekinierów z Czech i Śląska. W krajach tych bezpardonowa polityka kontrreformacji

⁷⁴ TEKIELA 2010; s. 198-202.

⁷⁵ LESZCZYŃSKI 1963; s. 161-166.

⁷⁶ SCHUNKA 2007; s. 165-170.

cyjna Habsburgów doprowadziła w drugiej połowie XVII w. wielu protestantów, często wybitnych rzemieślników i specjalistów, do poszukiwania nowego miejsca do życia. Wybierali oni bardziej tolerancyjne kraje, takie jak Rzeczpospolita Obojga Narodów, lub pozostające w rękach władców protestanckich, takie jak władztwa Wettynów. Południowo-wschodnie partie Górnych Łużyc odpowiadały im z wielu względów. Dzięki ich obecności rozwinęło się chałupnicze rzemiosło tkackie, tak charakterystyczne dla regionu w następnych wiekach. Czesi pojawili się bardzo licznie w miastach, przykładowo w Zgorzelcu, Leśnej, Sulikowie, ale także na terenach wiejskich, chętnie wybierając tereny Pogórza Izerskiego, sprzyjające procesowi bielenia płótna dzięki odpowiednio nasłonecznionym stokom i bystrym potokom. Ciekawym przykładem tego procesu jest **Kunów**. Na początku XVII stulecia wybudowano tam okazały, zachowany do dziś późnorenansowy dwór dla potężnego lokalnego arystokraty Hansa von Warnsdorfa. W latach 1662-1665 Hans Ernst von Warnsdorf, prawnuk fundatora wspomnianej rezydencji, zaprosił grupę czeskich emigrantów do swoich włości. W sąsiedztwie swojego folwarku wyznaczył dla nich obszar na nową miejscowość, którą rozplanowano jako miasteczko z rynkiem i nazwano Nowym Kunowem. Starania o uzyskanie przywilejów miejskich spotkały się jednak z ostrym sprzeciwem okolicznych miast, w tym Zgorzelca i w związku z tym nowej osadzie zagwarantowano tylko prawo do targu, jednak układ przestrzenny Kunowa zachował się do dziś i wyróżnia zdecydowanie na tle innych wsi, głównie łańcuchówek. W przeciągu dwóch lat liczba domów w Kunowie wzrosła z 7 do 43, a liczba mieszkańców przekroczyła 400.

Panowanie Wettynów. Pokój cesarsko-saski w Pradze z 1635 r. gwarantował zachowanie autonomii Górnych Łużyc, które były zarządzane i administrowane oddzielnie od reszty Saksonii. Kolejni władcy sascy próbowali ograniczać rolę stanów, jednak ostatecznie zdolały one obronić większość swoich uprawnień⁷⁷. Solą w oku elektorów było zwłaszcza prawo stanów do wyrażenia zgody lub sprzeciwu wobec finansowych postulatów Drezna. Stany zebrane na górnołużyckim sejmie krajowym mogły odrzucić proponowaną na dany rok wysokość podatków, lub ją pomniejszyć do kwoty akceptowalnej przez obecnych na sejmie przedstawicieli szlachty i miejskiego patrycjatu. Kluczem do zachowania autonomii margrabstwa była z jednej strony nieugięta postawa w kwestii obrony nawet drobnych przywilejów, by nie dawać precedensu do dalszych ograniczeń uprawnień stanów, a z drugiej postawa koncyliacyjna wobec kurfirsta, którego posłowie prawie nigdy nie wyjeżdżali z Budziszyna z pustymi rękami. Zgoda na przynajmniej część żądań pozwalała zwykle zachować jego przychyłność, ponieważ Wettynowie prowadząc dwór na wysokim poziomie i angażując się w kosztowną politykę międzynarodową wciąż potrzebowali dopływu gotówki.

⁷⁷ LESZCZYŃSKI 1963; s. 272-278.

Przez całą drugą połowę XVII stulecia Górne Łużyce mozolnie odbudowywały się po katastrofie wojny trzydziestoletniej, jednak nakłady na politykę saską stały się nieodzownym elementem corocznego budżetu. Pogorszyła się sytuacja prawna i ekonomiczna chłopów. Mimo, że musieli wypracować większą część dochodów margrabstwa byli całkowicie pozbawieni przedstawicielstwa w systemie władzy i prawodawczym. Szlachta na coraz większą skalę stosowała wyzysk swoich poddanych, wymiar obciążeń na rzecz dworu narastał, gospodarka rolna opierała się na poddaństwie osobistym, gruntowym i sądowym stanu chłopskiego. Do powinności wobec pana gruntowego dochodziły oczywiście obciążenia podatkowe na rzecz państwa oraz kościoła. W okresie tym coraz mniej funkcjonowało zamożnych gospodarstw kmiecych, a coraz większą rolę zaczynało odgrywać chałupnictwo. Z kolei miasta, dysponujące dużo większym potencjałem, szybciej podniosły się z kryzysu. Pod względem ekonomicznym straciły niektóre ze źródeł swojego dochodu, przykładowo lukratywny przemysł kuźniczy działający na terenie Puszczy Zgorzeleckiej podupadł całkowicie, z jednej strony ze względu na zniszczenia wojenne, z drugiej na postęp technologiczny i nierentowność tradycyjnych kuźnic tracących znaczenie na rzecz hut. Coraz częściej dochodowym interesem stawały się różnego rodzaju manufaktury, utrzymało się także znaczenie sukiennictwa i płóciennictwa, a także monopol mieszczański na zyski z handlu. Obronną ręką z zapaści powojennej wyszła szlachta, która kosztem opuszczonych gospodarstw kmiecych na gminie powiększała areał własnych majątków, a brak rąk do pracy zrekompensowała sobie nałożeniem większych obciążeń na ludność wiejską, której udało się przeżyć wojnę. Jej pozycja polityczna w okresie saskim stawała się coraz silniejsza, tylko w niektórych sprawach miastom udawało się skutecznie bronić swoich interesów.

W 1694 r. tron elektorski przypadł w udziale Fryderykowi Augustowi I. Młody władca słynący z siły i zbytkownego stylu życia w roku 1697 odniósł wielki sukces na arenie europejskiej sięgając po polską koronę królewską. Mimo sukcesu na polu elekcyjnym jego przeciwnika, francuskiego księcia de Conti, Fryderyk August I błyskawicznie wkroczył do Polski na czele kilku tysięcy wojska i pomaszerował wprost do Krakowa na koronację. Opieszałość zwolenników jego adwersarza, przejście na katolicyzm, a przede wszystkim szerokie zastoso-
sowanie przekupstwa wobec polskiej szlachty i decydentów zdecydowały o finalnym utrzymaniu się elektora saskiego na polskim tronie, jako Augusta II Mocnego.

Polsko-saska unia personalna, która z przerwami trwała aż do 1763 r. wciągnęła Saksonię w wir wydarzeń politycznych związanych z rywalizacją mocarstw o panowanie w Europie Środkowej i nad Bałtykiem. Otwarty konflikt, nazywany później wojną północną, wybuchł już w 1700 r. Z jednej strony stała tzw. Liga Północna reprezentowana przez Saksonię, Danię, Brandenburgię i Rosję, z drugiej osamotniona, lecz niezwykle militarnie sprawna Szwecja.

cja pod wodzą wybitnego króla Karola XII. Szwedzi szybko zdobyli przewagę, pokonując najpierw Duńczyków, a następnie zadając sromotną klęskę armii rosyjskiej pod Narwą. Wkroczyli do Rzeczypospolitej i po serii zwycięstw doprowadzili do detronizacji Augusta II w 1704 r. W 1706 r. Karol XII podjął decyzję o przeniesieniu działań wojennych bezpośrednio na obszar władztwa Wettynów w Saksonii. Wkroczył wraz z armią do Górnych Łużyc, zajął je bez walki, a następnie bez większego oporu wkroczył do Saksonii. We wrześniu 1706 r. w Altranstädt pod Dreznem August II Mocny został zmuszony do zrzeczenia się polskiej korony na rzecz popiecznika szwedzkiego Stanisława Leszczyńskiego i zerwania sojuszu z carem. Szwedzi wycofali się dopiero w 1707 r., zdążając na wschód, by ponownie zmierzyć się z carem Piotrem I. Po ich klęsce pod Połtawą w 1709 r. sytuacja się odwróciła i elektor ponownie zaangażował się w długoletnią walkę o polską koronę.

Wojna północna dla margrabstwa Górnych Łużyc oznaczała przede wszystkim ogromne wydatki na armię saską, a następnie na pokrycie kosztów okupacji szwedzkiej w latach 1706-1707. Społeczeństwo zostało też przez obie strony konfliktu potraktowane jako źródło rekruta. Ucisk fiskalny w kolejnych latach nadal utrzymywał się na bardzo wysokim poziomie, ponieważ mocarstwowe, ale niefortunne ambicje Augusta II i jego rozrzutność generowały astronomiczne koszty.

Po śmierci Augusta II w 1733 r. unia polsko-saska została na kolejne trzy dekady utrzymana przez jego syna i następcę, Fryderyka Augusta II, panującego w Rzeczypospolitej jako August III Sas. Był to okres wyjątkowo niefortunny w dziejach obu krajów. W latach 1740-1745 władca ten zaangażował się w prusko-austriackie wojny śląskie. Korzyści politycznych nie odniósł żadnych, a przez Górne Łużyce znów przetaczały się armie wszystkich walczących stron. 23 listopada 1745 r. pod Henrykowem Lubańskim siły saskie poniosły sromotną klęskę z rąk Prusaków, co zmusiło dowodzącego siłami austriacko-saskimi księcia Karola Lotaryńskiego do chaotycznego wycofania się do Czech i porzucenia zgromadzonych zapasów. Prusacy po bitwie ruszyli w kierunku Zgorzelca, rabując po drodze okoliczne miejscowości, np. **Jerzmanki**. 25 listopada zajęli Zgorzelec i na kraj spadły ciężkie kontrybucje, oraz akcja poszukiwania rekrutów. Część oddziałów pruskich rozlokowano w **Łagowie**, innych w **Radomierzycach**, w tamtejszym pałacu na kwaterze stanął nawet sam król Fryderyk II. Pod sam koniec 1745 r. Sasi ponieśli kolejną klęskę, a wojna zakończyła się pokojem drezdeńskim w wyniku którego Prusacy utrzymali swoje wcześniejsze nabytki na Śląsku, Fryderyk II uznał Franciszka I Lotaryńskiego, męża cesarzowej Marii Teresy za cesarza, natomiast Saksonia miała wypłacić Prusom milion talarów tytułem reparacji wojennych.

Kolejna odsłona konfliktu (III wojna śląska) rozpoczęła się w 1756 r. niespodziewanym atakiem pruskim na Saksonię. Miał on trwać do 1763 r., uznawany jest za jeden z epizo-

dów wojny siedmioletniej, która toczyła się nie tylko na kontynencie europejskim, ale także w koloniach, przy udziale nie tylko Prus i Austrii, ale też Wielkiej Brytanii, Francji i Rosji. W przypadku Saksonii, a zwłaszcza Górnych Łużyc był to okres wyjątkowo krwawy i trudny. Kraina ta przez króla pruskiego Fryderyka II uznana została jako kluczowa baza operacyjna i zaplecze aprowizacyjne dla armii. Ucisk gospodarczy, rekwizycje, kontrybucje, kwaterunki, a zwłaszcza przymusowy pobór rekruta miał katastrofalny wpływ na stosunki społeczne i ekonomiczne w całym władztwie Wettynów. Już na początku wojny słabe siły saskie zostały okrążone pod Pirną i zmuszone do kapitulacji. Elektor musiał wycofać się do Rzeczypospolitej, jego armię siłą wcielono do armii pruskiej, kraj dostał się pod okupację pruską, której ciężar, oraz bezwzględność przypominały czarne lata wojny trzydziestoletniej.

Zmienne koleje wojny doprowadziły latem 1757 r. do zrujnowania Żytawy przez siły austriackie - wielkich strat w substancji miejskiej, a także wśród ludności cywilnej. W kilka miesięcy później, 7 września 1757 r. doszło do jednej z największych bitew, jakie miały miejsce w okolicach Zgorzelca. Austriacki generał Franz Nádasdy zaatakował pod wsią **Ujazd** pruskie oddziały generała Karla von Winterfeldta, inicjując atak od strony Studnisk Dolnych, **Tylic** i **Łagowa**. Prusacy ponieśli klęskę i zostali zmuszeni do odwrotu z Górnych Łużyc w kierunku Dolnego Śląska, a ulubieniec Fryderyka II, generał von Winterfeldt odniósł śmiertelną ranę i zmarł w kilka godzin po bitwie. Pociski armatnie docierały nawet do **Łagowa**, a jeden z nich uszkodził wieżę kościelną.

W połowie października 1758 r. rozegrała się kolejna znacząca bitwa, tym razem pod wsią Hochkirch niedaleko Budziszyna. Mimo klęski Prusacy w sposób uporządkowany wycofali się i przez Zgorzelec rozpoczęli odwrót na Śląsk. Król Fryderyk II podjął decyzję o pozostawianiu za sobą „spalonej ziemi”, co oznaczało doszczętnie ogołocenie miejscowości na trasie przemarszu i podpalenie wielu z nich. Spłonęły min. Studniska, Rudzica, Siekierczyn. Lubań został zrabowany i ostrzelany przez artylerię, na szczęście nie z tak fatalnym skutkiem jak rok wcześniej Żytawa.

Wojna siedmioletnia tocząca się w wielu miejscach na całym świecie zakończyła się w Europie w lutym 1763 r. pokojem w Hubertusburgu. Cesarzowa Maria Teresa zrzekła się praw do Śląska i ziemi kłodzkiej, a z kolei Fryderyk II poparł pretensje syna cesarzowej, Józefa II, do tronu. Traktat podpisany kilka dni wcześniej w Paryżu uregulował kwestie sporne pomiędzy Francją, Hiszpanią i Wielką Brytanią. Krwawy konflikt nie doprowadził do znaczącej zmiany terytorialnej w Europie Środkowej – w zasadzie usankcjonował sytuację istniejącą przed wybuchem wojny, jednak środek ciężkości coraz bardziej przesunął się w kierunku dominującej pozycji Prus w krajach niemieckojęzycznych i Wielkiej Brytanii w polityce kolonialnej.

Saksonia w wyniku wojny siedmioletniej została bardzo poważnie politycznie osłabiona, gospodarczo wyczerpana, poniosła też duże straty w ludności, zarówno na skutek nagminnych przymusowych branek do wojska tysiacy młodych mężczyzn, jak i przywleczonych przez wojsko chorób. Żytawa, bogate miasto będące chlubą Górnych Łużyc leżała w ruinie. Król polski i elektor saski, August III (Fryderyk August II) po zawarciu pokoju w Hubertusburgu mógł po kilku latach przebywania w Rzeczypospolitej powrócić do Drezna. Jednak już w kilka miesięcy później, jesienią 1763 r. zmarł, a wkrótce po nim jego syn i następca, Fryderyk Krystian. Tytuł elektorski przypadł zaledwie 13-letniemu wnukowi Augusta III, Fryderykowi Augustowi III. W jego imieniu w latach małoletniości krajem zarządzał młodszy brat jego ojca, książę Franciszek Ksawery. Od 1768 r. Fryderyk August III ogłoszony został pełnoletnim i objął samodzielne rządy. Zarówno Franciszek Ksawery, jak i Fryderyk August III w ostatnich dziesięcioleciach XVIII w. położyli zasługi w odbudowie kraju po zniszczeniach wojennych.

Kolejne epizody wojen śląskich hamowały rozwój gospodarczy Górnych Łużyc, doprowadzały też do odpływu wielkiej liczby spośród najproduktywniejszej grupy społecznej – młodych mężczyzn, tysiącami wcielanych siłą do armii. W wieku XVIII nadal utrzymywało się niemal całkowite poddaństwo chłopów w stosunku do pana i system pańszczyźniany. Na wsiach będących własnością miasta lub częścią większych majątków szlacheckich oprócz folwarków prowadzących tradycyjną gospodarkę rolną coraz częściej można było spotkać także inne przedsięwzięcia, takie jak gorzelnie, browary, cegielnie, suszarnie lnu, kopalnie rud, huty żelaza, młyny itp. Dawały one dodatkowo właścicielom gruntowym możliwość dywersyfikacji źródeł dochodu, dlatego w krajobrazie wiejskim począwszy od tego okresu coraz częściej widywano manufaktury i przedsiębiorstwa, często o nierolniczym charakterze. Szczególną rolę zaczęło wówczas odgrywać chałupnicze tkactwo. Impulsem do rozwoju tej branży wytwórczej stał się napływ czeskich uchodźców religijnych z poprzedniego stulecia, posiadających duże doświadczenie w tego rodzaju produkcji. W wieku XVIII na Górnych Łużycach tkactwo stało się jednym z głównych źródeł utrzymania ludności, krosna działały w większości domów wiejskich. Przypuszcza się, że obok wylesienia i ogólnego problemu z dostępem do wysokojakościowego budulca drewnianego także rozwój tkactwa miał niejakię znaczenie w upowszechnieniu się w tym czasie architektury przysłupowej. Konstrukcje tego rodzaju znane były już wcześniej⁷⁸, jednak to w XVIII i XIX stuleciu na terenie Górnych Łużyc i w północnych Czechach powstało ich najwięcej, a wiele z nich zachowało się do czasów

⁷⁸ Najstarsze przedstawienia ikonograficzne budowli przysłupowych pochodzą z lat 1501-1507, choć przypuszcza się, że podobne budynki powstawały jeszcze w okresie późnego średniowiecza. Rozwiniętą formę tej konstrukcji znamy z panoramy wsi Großrückerswalde w 1583 r. Najstarszy istniejący przykład takiej architektury stanowi tzw. Dom Hugenocki (Hugenottenhaus) z Ebersbach, datowany na lata 1602-1603 – zob. KONVALINKOVÁ 2010; s. 18-21; ORGAS 2006; s. 38-40.

dzisiejszych, kształtując charakterystyczny krajobraz osiedli wiejskich. Stanowią one w naszym regionie przykłady najstarszej zachowanej architektury wernakularnej, w obecnych granicach polskich najliczniejsze i najcelniejsze obiekty tego typu znane są z Bogatyni i okolic⁷⁹. Na terenie dzisiejszej gminy Zgorzelec istnieją lub niegdyś istniały nieliczne budowle w tej konstrukcji (**Spytków, Ręczyn, Żarska Wieś, Sławnikowice**), jest ona typowa raczej dla podgórskiego krajobrazu rozciągającego się dalej na południe.

Wśród obiektów powstałych w czasach wettyńskich przed wojnami napoleońskimi, a zachowanymi do naszych czasów i wciąż stanowiących charakterystyczny element krajobrazu gminy, wyróżnić należy dwie siedziby szlacheckie. Szczególną rangę słusznie przypisuje się zespołowi pałacowemu wraz z przylegającym do niego folwarkiem, młynem, kościołem i mauzoleum w **Radomierzycach**. Obiekty ze stanowią pozostałość po szeroko zakrojonej działalności Joachima Siegmunda von Ziegler und Klippenhausena, który od końca XVII w. aż do lat 20-tych XVIII w. inwestował w rozbudowę i unowocześnienie swoich dóbr w Radomierzycach. Min. zlecił on budowę okazałego pałacu wraz zabudowaniami towarzyszącymi (oficynami, pawilonami), oraz zielenią komponowaną na wyspie umiejscowionej w widłach rzek Witki i Nysy Łużyckiej. Kompleks ten wraz z założeniami ogrodowymi stanowił jeden z najcenniejszych zespołów rezydencjonalnych późnego baroku na terenie nie tylko Górnych Łużyc, ale w całej ówczesnej Saksonii.

W połowie omawianego stulecia wybudowano także pałac w **Kostrzynie** w stylu klasycyzującego saskiego baroku. Spośród mniej okazałych zabytków warto także pamiętać o zabudowie rynku w **Kunowie**, gdzie prawdopodobnie aż do początków XIX w. dokonywano przebudowy pierwotnych budynków na obiekty murowane w części parterowej i szkieletowych piętrach (zob. przypadek posesji nr 19 datowanej na 1754 r.). Wyróżnia się także przebudowa kościoła w **Niedowie** z lat 1715-1721, wraz z budową zagrody i plebanii ewangelickiej, a także rozległy folwark w **Ręczynie** (nr 35-36), którego obecna forma powstała w latach 90-tych XVIII w.

5.3.1.4. Wiek XIX i pierwsza połowa XX w.

Wojny napoleońskie. Wraz ze śmiercią Augusta III Wettyna zakończył się okres unii polsko-saskiej. Sprawa korony polskiej była obecna w polityce saskiej za panowania Fryderyka Augusta III, jednak starania te z wielu względów okazały się nieskuteczne. Po 1789 r. sytuacja w Europie ponownie mocno się skomplikowała na skutek Wielkiej Rewolucji Francuskiej i łańcucha wydarzeń, które uruchomiła bezprecedensowa jak na ówczesne czasy sytuacja we Francji. W przeciągu kilku lat kontynent znów pogrążył się na długi okres w ciągu

⁷⁹ RDZAWSKA 2006; s. 157-158, TROCKA-LESZCZYŃSKA 2006; s. 148-156.

wyniszczających wojen okresu napoleońskiego. Początkowo Saksonia znajdowała się w koalicji antyfrancuskiej wraz z Prusami i Austrią, jednak wielkie sukcesy Napoleona Bonaparte w kolejnych starciach doprowadziły do odwrócenia sojuszy. Po rozgromieniu sił pruskich i saskich pod Jeną i Auerstädt w październiku 1806 r. cesarz Francuzów okazał łaskawość pokonanym oddziałom saskim, a także wywarł odpowiednią presję na elektora Fryderyka Augusta III, który ostatecznie zdecydował się dołączyć do montowanego przez Bonapartego w krajach niemieckich Związku Reńskiego. W grudniu 1806 r. elektor pod patronatem francuskim koronował się jako Fryderyk August I na pierwszego króla Saksonii. W roku następnym ustalenia pokoju w Tylży przyznały mu ponadto Księstwo Warszawskie, co na kilka lat ponownie podniosło kwestię unii polsko-saskiej.

Toczące się w różnych punktach Europy walki w pierwszych latach nie docierały w większym stopniu na teren Górnych Łużyc, za wyjątkiem epizodu z 1809 r., kiedy to pruskie oddziały pod wodzą księcia Fryderyka Wilhelma Brunszwik-Oels zdobyły Żytawę, a następnie przemaszerowały przez Łużyce i Saksonię i zajęły Drezno⁸⁰. Sytuacja stała się poważna dopiero w 1812 r., kiedy to w przeciągu kilku wiosennych miesięcy przez Górne Łużyce maszerowała Wielka Armia napoleońska kierująca się na Rosję. Kraj, jak zwykle w takich sytuacjach, został оголоcony z żywności, pojawiły się kłopoty aprowizacyjne. Kampania na bezkresnych obszarach rosyjskich nie mogła się dla Napoleona Bonapartego i jego sojuszników skończyć gorzej. Pokonane i zdziesiątkowane resztki armii „dwudziestu narodów” zaczęły wycofywać się na zachód. W początkach 1813 r. dotarli do granic margrabstwa przynosząc z sobą epidemię tyfusu. Straty 20-tysięcznego korpusu saskiego były katastrofalne – ponad 90% stanu z lata 1812 r. Na przełomie lutego i marca 1813 r. za ustępującymi niedobitkami armii napoleońskiej wkroczyły oddziały rosyjskie, szybko opanowujące kolejne obszary, w tym Lubań i Zgorzelec. Wiosną tego roku walki przeniosły się na Śląsk, Górne Łużyce i do Saksonii. W maju rozegrały się potyczki i bitwy min. pod Lützen i Budziszynem, oddziały francuskie z cesarzem na czele zajęły Zgorzelec 23 maja, ścigając wycofujących się spod Budziszyna Prusaków wspomaganych przez oddziały rosyjskie. Siły rosyjsko-pruskie zajęły w ciągu dnia pozycje na wschodnim brzegu Nysy Łużyckiej w rejonie **Jędrzychowic**, a także podmokłe łąki pomiędzy **Łagowem i Trójcą**, starając się opóźnić marsz sił napoleońskich w kierunku wschodnim na Śląsk⁸¹. W tym celu min. spuściły wodę z okolicznych stawów, zalewając okoliczny teren. Most staromiejski i większość kładek na okolicznych potokach zniszczono.

⁸⁰ FOKT, TEKIELA, BENA, KOREŚ 2010; s. 172.

⁸¹ OLCZAK 2004; s. 88-97.

Po przekroczeniu Nysy siły napoleońskie odepchnęły siły prusko-rosyjskie pod **Przesieczanym**, szybko zajęły **Żarską Wieś**. Pod Przesieczanami i **Łagowem** doszło do potyczek, w wyniku których siły sprzymierzonych na całej linii wycofywały się na wschód. Szczególnie ciężkie walki toczyły się w Łagowie, doprowadziły one do zniszczenia części wsi. Rosjanie przed wycofaniem podpalili 10 domów, a oddziały włoskie z armii napoleońskiej splądrowały zarówno wieś jak i folwark. W sąsiedniej **Trójcy** także spłonęło kilka domostw i powstały poważne straty materialne. Inny oddział francuski ruszył trasą bardziej na południe, ścierając się z przeciwnikiem w rejonie **Radomierzyc**. Kolejny przeprawił się na wysokości Rothenburga i Pieńska.

Wzmianki z tamtego czasu jasno wskazują, że w samym Zgorzelcu panował porządek i dyscyplina, jednak w podmiejskich wsiach sytuacja bywała dramatyczna – żołdacy plądrowali zabudowania, dopuszczając się aktów przemocy wobec mieszkańców, powstawały pożary, zboże zarekwirowano lub zniszczono. Przykładowo w **Jerzmankach** włoskie oddziały marszałka Marmonta doszczętnie ograbiły mieszkańców. **Jędrzychowice** częściowo spłonęły, okoliczni wygłodzeni mieszkańcy uciekali z domów, błakali się po okolicy, szabrując ciała zabitych na miejscach starć zbrojnych⁸².

Po wydarzeniach 23 maja 1813 r. sytuacja w okolicach Zgorzelca uspokoiła się, bo walczące strony 24 – 25 maja przesunęły się w kierunku Lubania i dalej na wschód za Kwisę. Szybko postępując naprzód siły napoleońskie zajęły 1 czerwca Wrocław. 4 czerwca wyczerpani przeciwnicy zawarli w Pieleszkowicach rozejm, który przerwał działania wojenne aż do sierpnia tego roku. Dla Górnych Łużyc nie oznaczało to jednak chwili oddechu. Zarówno we wsiach jak i miasteczkach stacjonowały od 12 czerwca siły francuskie VII Korpusu gen. Reyniera i ludność cywilna przypominała sobie koszmar kwaterunków wojskowych z poprzednich wojen. Rozbito dwa główne obozy – jeden pomiędzy **Jerzmankami**, **Łagowem** i Ujazdem, oraz drugi w Studniskach. Wojsko stało też w okolicznych miejscowościach, a dowódca zajął jedną z kamienic w Zgorzelcu⁸³.

Walki wznowiono w drugiej połowie sierpnia, Zgorzelec stał się główną bazą operacyjną sił francuskich i główną kwaterą cesarza. Po klęsce nad Kaczawą Francuzi wycofywali się w nieładzie. Sytuacja była zmienna, 5-8 września miasto i okolice ponownie stały się teatrem walk i rabunków. Płonęły budynki w Łagowie, Jędrzychowicach, mosty na Nysie Łużyckiej. Ostatecznie 8 września siły napoleońskie wycofały się na Drezno, ostatecznie opuszczając na zawsze obszar Górnych Łużyc, a trzydniowa wielka bitwa pod Lipskiem (16-19 października 1813 r.) przypieczętowała klęskę Bonapartego w wieloletnim cyklu zmagania.

⁸² OLCZAK 2004; s. 93-94.

⁸³ OLCZAK 2004; s. 242-243.

Okres wojen napoleońskich zakończył się ustaleniami wynegocjowanymi na Kongresie Wiedeńskim w 1815 r. Dla Górnych Łużyc brzemienno w skutki był traktat sasko-pruski, w którym Saksonia potraktowana została jako pokonany kraj nieprzyjacielski. Król Fryderyk August I, wierny sojusznik Napoleona Bonapartego od 1806 r., utracił ponad połowę swojego terytorium na rzecz pruskich Hohenzollernów, min. całe Dolne Łużycy i północne powiaty Górnych Łużyc. Podział Górnych Łużyc przeprowadzono bez oglądania się na istniejącą sieć komunikacyjną i osadniczą, historię, tradycje i kulturę tego terytorium. Bywało, że granicę prowadzono przez parafie, majątki, oddzielano od siebie części jednej miejscowości. Rozrywając ten od dawna ściśle ze sobą powiązany organizm doprowadzono nie tylko do rozłamu terytorialnego, ale położono także kres wielowiekowej autonomii, tak charakterystycznej dla tej krainy. Od tej pory obie części Górnych Łużyc wtapiały się coraz silniej w struktury krajów, do których zostały przydzielone.

Miasta Zgorzelec i Lubań wraz z okolicą znalazły się w państwie pruskim, przyporządkowane do dolnośląskiej rejencji legnickiej. Miejscowości dzisiejszej gminy Zgorzelec w większości podobnie. Wyjątek stanowią południowe krańce gminy – **Kostrzyna, Ręczyn i Spytków** pozostały w Saksonii; **Niedów** został podzielony – 5 gospodarstw zlokalizowanych na południe od Witki znalazło się po stronie saskiej i administracyjnie zostało włączonych do Ręczyna, ale północną część wsi wchłonęły Prusy. **Radomierz** podobnie – pałac i siedziba fundacji Joachimstein pozostały w Saksonii, ale przynależący do niej folwark oraz zabudowania wsi znalazły się po pruskiej stronie granicy.

Okres podziału (1815-1870). Wojny napoleońskie w 1806 r. nieomal doprowadziły Prusy do całkowitego upadku. Wstrząs związany z porażkami na polach bitew i w polityce międzynarodowej skłonił klasy rządzące do poważnej refleksji nad stanem państwa i przygotowania pakietu głębokich reform, nazywanych od nazwisk odpowiedzialnych za nie ministrów reformami Steina-Hardenberga⁸⁴. Modernizacja kraju zaplanowana została na całe dekady i obejmowała przeorganizowanie wszystkich kluczowych dla jego funkcjonowania obszarów – armii, administracji, edukacji, samorządów. Rozbito istniejące od wieków skostniałe układy społeczne – już w latach 1807-1811 wykonano pierwsze kroki w kierunku likwidacji poddaństwa osobistego chłopów i pańszczyzny, a w 1808 r. ogłoszono tzw. ordynację miejską wprowadzającą nowy ustrój w pruskich miastach, znoszący min. monopol cechów i kumulację władzy w rękach patrycjatu. Podstawowe bariery społeczne i podziały stanowe, istniejące od średniowiecza, zostały zdjęte. Sieć zależności feudalnych zdemontowano, inicjując zmiany prowadzące do kapitalistycznego porządku gospodarczego i społecznego.

⁸⁴ KUCHARCZYK; s. 357-373.

Po 1815 r. w nurt tych przemian włączone zostały także obszary Górnych Łużyc anektowane przez Prusy. Nowe zasady w połączeniu z postępem technologicznym rozpędzającej się w krajach niemieckich rewolucji przemysłowej spowodowały w przeciągu następnego półwiecza transformację tradycyjnego sposobu życia i przeobrażenie krajobrazu kulturowego. Do lat 30-tych XIX w. wsie dzisiejszej gminy Zgorzelec uległy uwłaszczeniu. Oznaczało to zniesienie poddaństwa i obciążeń feudalnych chłopstwa, ale też zwrot w sytuacji własnościowej. Gospodarze w zamian za odszkodowanie wypłacane dworowi zyskiwali prawo własności uprawianej przez siebie ziemi. W ślad za tymi regulacjami poszły kolejne – dotyczące bezpośrednio miast, ale wpływające także pośrednio na społeczności wiejskie. Mimo protestów stanu mieszczańskiego w 1810 r. ogłoszono edykt likwidujący wszelkie ograniczenia w zakresie działalności przemysłowej, rzemieślniczej i handlowej. Dawny ścisły podział na zajęcia wiejskie i te zarezerwowane dla klasy mieszczańskiej odszedł do lamusa. Oznaczało to, że na wsiach przedsiębiorczy przedstawiciele chłopstwa mogli realizować wszelkiego rodzaju inicjatywy gospodarcze, bez oglądania się na zgodę tej czy innej rady miasta.

Państwo pruskie stawiało sobie za cel uczynienie z dotychczasowych poddanych obywateli. Przejmując całkowitą kontrolę nad wymiarem sprawiedliwości i siłami porządkowymi oraz policją, wprowadzając równość wobec prawa, reorganizując stosunki własnościowe, nakładało jednocześnie liczne obowiązki w zakresie powszechnego obowiązku wojskowego, podatków, a udzielając rozszerzonego prawa wyborczego (wszystkim obywatelom płci męskiej) kładło podwaliny pod budowę zróżnicowanej sceny politycznej⁸⁵.

Okres pomiędzy 1815 r. a Wiosną Ludów w 1848 r. to czasy długotrwałego pokoju w Prusach, które zostały wykorzystane na gruntowną modernizację kraju i społeczeństwa, a także budowę podstaw potęgi gospodarczej. Uwłaszczenie oznaczało utratę części potencjału ludzkiego ze wsi, bo nie każdego było stać na wysokie rekompensaty dla dotychczasowego pana za grunty rolne. Ludzie ci, w większości w trudnej sytuacji materialnej, tłumnie zasiliли populację rozrastających się miast, np. Zgorzelca, stając się tanią siłą roboczą w szybko rozwijającym się przemyśle. Z drugiej strony reformy zniosły min. obostrzenia w procesie zakupu ziemi; odtąd to nie fakt przynależności do stanu szlacheckiego, a kapitał decydował o obrocie dobrami rycerskimi. Struktura właścicieli majątków ziemskich uległa zmianie na korzyść bogatego mieszczaństwa. Przykładem mogą posłużyć przypadki dóbr i siedzib szlacheckich z **Gronowa, Jerzmanek, Koźmina, Kunowa, Żarskiej Wsi, Łomnicy, Osieka Łużyckiego**, które w XIX w. trafiły jeśli nie na stałe, to przynajmniej czasowo, w ręce zamożnych przedstawicieli okolicznego mieszczaństwa lub przemysłowców. W stuleciach poprzed-

⁸⁵ KUCHARCZYK 2023; s. 364.

nich kupcy tacy musieliby zostać uprzednio nobilitowani przez władcę i tym samym dopuszczeni do stanu szlacheckiego.

W części Górnych Łużyc zachowanej przez Saksonię pierwsze lata po katastrofie 1815 r. upłynęły w stagnacji. Niewiele się zmieniło, region zachował skostniałe podziały społeczne i dawną strukturę zarządu, jednak sytuacja ta i autonomia górnołużycka w zaistniałej sytuacji były już nie do utrzymania na dłuższą metę. Na początku lat 30-tych nieuchronny postęp dotarł także i tu, kraj ulegał reorganizacji i reformom. W 1831 r. wprowadzono w Saksonii konstytucję, oraz uczyniono pierwsze kroki w kierunku całkowitej unifikacji terytorialnej kraju. Do 1835 r. większość różnic w administracji i prawodawstwie Górnych Łużyc zniwelowano, pozostawiając pojedyncze elementy dawnego systemu, które jednak nie odgrywały większej roli w administrowaniu krajem⁸⁶. W 1832 r. także w saskiej części Łużyc zniesiono dziedziczne poddaństwo chłopów i pańszczyznę.

Prawdziwy przełom w wieku XIX przyniosło rozpowszechnienie się maszyn parowych, które miały kluczowe znaczenie dla industrializacji i mechanizacji produkcji, a także budowa sieci kolejowej. Te wynalazki zrewolucjonizowały nie tylko transport i produkcję, ale oznaczały rozwój tych regionów, gdzie je wdrożono i stagnację dla tych, które zostały pominięte. Z tego względu decyzje o lokalizacji sieci kolejowych w latach 30-tych i 40-tych XIX w. rozpalały gorące dyskusje i zażartą rywalizację. W roku 1847 r. otwarto pierwszą linię kolejową przebiegającą przez Górne Łużyce - z Drezna poprzez Zgorzelec do Węglińca i dalej przez Legnicę do Wrocławia. Na trasie tej znalazły się zachowane do dziś arcydzieła sztuki inżynierskiej – wiadukty, jeden przerzucony nad Nysą Łużycką w Zgorzelcu i drugi w pobliskich **Jędrzychowicach**. Włączenie miasta z sieć kolejową oznaczało otwarcie wielkiego gospodarczego potencjału, który Zgorzelec oraz sąsiednie miejscowości w pełni wykorzystały.

Górne Łużyce, zarówno saska, jak i pruska część, nadal pozostawały krainą słynącą z produkcji tkanin wysokiej jakości. Uwolnienie działalności przemysłowej i rzemieślniczej pozwoliło na pojawienie także na wsiach przedsiębiorstw różnego rodzaju. Najczęściej były to zakłady w jakiś sposób powiązane z tradycyjną działalnością rolniczą, przykładowo browary, cegielnie, młyny, mleczarnie, gorzelnie, itp. Nadal kwitło chałupnicze tkactwo. Młyny i gospody należy zaliczyć do przedsiębiorstw szczególnie rozpowszechnionych, niemal w każdej podzgorzeleckiej wsi można było natrafić na taką działalność, a bardzo często kilka tego typu obiektów. W okolicy zbudowano także kilka cegielni, np. w **Jerzmankach** i **Trójcy** funkcjonowały po 2, kolejne w **Jędrzychowicach**, **Tylicach** i **Osieku Łużyckim**. Już w 1840 r. w **Gozdaninie** funkcjonował kamieniołom bazaltu, drugi odnotowano nieco później w **Jerzmankach** i jeszcze jeden w **Tylicach**. W **Jędrzychowicach** działały kamieniołomy wapienia, ale

⁸⁶ BELZYT, RAUTENBERG 2007; s. 208-214.

też gorzelnia, tartak, piec wapienniczy. Druga gorzelnia istniała w **Sławnikowicach**, a kolejny kamieniołom wapienia w **Przesieczanach**. W **Gronowie**, **Łagowie** i **Żarskiej Wsi** działały tartaki i torfiarnia. Torfiarnie odnotowano także w **Koźminie**, **Tylicach**, **Sławnikowicach**, **Żarskiej Wsi** oraz **Przesieczanach**. Z kolei w **Kunowie**, **Tylicach**, **Trójcy** i **Żarskiej Wsi** funkcjonowały olejarnie.

Specjalne relacje gospodarcze istniały w **Radomierzycach**. Tamtejsza fundacja Joachimstein finansowana była z działalności wielu miejscowych przedsiębiorstw należących do dóbr przekazanych przez hrabiego Joachima von Zieglera-Klipphausena – młyna, gospód, gorzelni, browaru, cegielni i zakładu włókienniczego, a nawet niewielkiej kopalni węgla brunatnego pracującej na potrzeby cegielni.

W połowie XIX w. na terenie dzisiejszej gminy Zgorzelec pojawiły się załężki przemysłu wydobywczego węgla brunatnego. Oprócz wspomnianej powyżej jednej z najstarszych kopalni, odnotowanej już w 1822 r. w Radomierzycach, następną uruchomiono w **Jerzmannkach**. Działała pod nazwą *Segen Gottes*. W 1862 r. otwarto też szyb wydobywczy *Braunes Gold* Abrahama Scholza w **Osieku Łużyckim**. W okresie tym takie niewielkie przedsięwzięcia, szukające zbytu na lokalnym rynku, pojawiały się i znikwały w wielu miejscach w regionie. Najwięcej było ich oczywiście na terenie Niecki Żytawskiej, ale podobne małe kopalnie funkcjonowały też Dłużynie Dolnej, Siekierczynie, Zarębie, Olszynie, Sulikowie, Studniskach Dolnych i Górnych. Najczęściej miały charakter półprofesjonalny i po jakimś czasie eksploatacja ze względu na brak opłacalności albo trudności techniczne była porzucana. *Segen Gottes* w Jerzmannkach działała do 1897 r., natomiast *Braunes Gold* z Osieka jeszcze krócej – w latach 70-tych zakład ten zakończył działalność.

Bardzo ważnym elementem reform w I połowie XIX w. była rozbudowa sieci szkół elementarnych, dostępnych dla jak najszerzego grona dzieci, także z terenów wiejskich, oraz obowiązek szkolny wprowadzony zarówno w Prusach, jak i Saksonii. Niemal w każdej z większych miejscowości dzisiejszej gminy Zgorzelec działały szkoły elementarne. Borykały się z rozmaitymi trudnościami, min. niedofinansowaniem i przepełnieniem klas, jednak po raz pierwszy szkolnictwo skierowane zostało do szerokich mas społecznych⁸⁷.

Zawierucha polityczna i społeczna Wiosny Ludów w 1848 i 1849 r. nie rozgorzała szczególnie gorąco na Górnych Łużycach. Kraj w obu, a zwłaszcza w pruskiej części, szybko rozwijał się gospodarczo. Mechanizacja produkcji, otwarcie na rynki zbytu w całych Prusach, a z czasem też w całym Związku Niemieckim, rozrost sieci dróg i kolei oraz regulacje sytuacji własnościowej na wsiach powodowały, że region szybko się rozwijał. Dwie pierwsze dekady

⁸⁷ FOKT, TEKIELA, BENA, KOREŚ 2010; s. 192-195.

po połowie XIX dla Prus były kluczowe, w okresie tym dynamicznie rosła gospodarka i przemysł, korzyści społeczne z reform zaczynały dawać o sobie znać, przyspieszał wzrost demograficzny. Pomiędzy 1816 a 1866 r. ludność państwa pruskiego podwoiła się, sięgając około 20 milionów osób⁸⁸. Miasta ulegały gwałtownym przeobrażeniom i rozrastały się. Przykładowo Zgorzelec, którego liczba mieszkańców przez wieki oscylowała w granicach 10 tysięcy mieszkańców, do lat 60-tych XIX przekroczył liczbę 31 tysięcy mieszkańców, przy czym w kolejnych dekadach proces ten jeszcze przyspieszył.

Wzrost potencjału demograficznego i gospodarczego szedł w Prusach z naciskiem na rozwój militarnej potęgi. W tym czasie Prusy już bardzo wyraźnie zaczynały dominować w krajach niemieckojęzycznych, spychając swoją tradycyjną rywalkę, Austrię, do pozycji drugiej siły. Stawało się jasne, zwłaszcza po objęciu urzędu premiera przez Otto von Bismarcka w 1862 r., że Prusy rozpoczynają wielką polityczną grę o zjednoczenie Niemiec pod swoją hegemonią. Skrupulatnie budowany potencjał gospodarczy i wojskowy został z sukcesem i w pełni wykorzystany w kilku kampaniach wojennych, podjętych przeciwko sąsiadom – Austrii i Danii. Ostateczne rozstrzygnięcie nastąpiło jednak nieco później, w trakcie zwycięskiej wojny przeciwko Francji w latach 1870-1871. Dążenia pruskie zostały zwieńczone błyskotliwym zwycięstwem nad odwiecznym rywalem, skutkiem czego pozyskano francuskie prowincje – Alzację i Lotaryngię, gigantyczną kontrybucję narzuconą przegranym, a co najważniejsze sfinalizowano prowadzone już od dawna z krajami niemieckimi negocjacje w sprawie zjednoczenia kraju pod berłem pruskich Hohenzollernów.

18 stycznia 1871 r. w Sali Lustrzanej Wersalu król pruski Wilhelm I proklamowany został cesarzem niemieckim.

W zjednoczonych Niemczech (1871-1918). Proklamowana w 1871 r., po błyskotliwym zwycięstwie nad Francją, Rzesza Niemiecka (*Deutsches Reich*) formalnie stanowiła państwo federacyjne, ze stolicą w Berlinie, składające się z czterech królestw (Prus, Bawarii, Saksonii i Wirtembergii), sześciu Wielkich Księstw, szeregu mniejszych księstw, wolnych miast i tzw. Terytorium Rzeszy (Alzacji i Lotaryngii). Pruska dominacja w tym układzie była przytłaczająca, nie tylko ze względu na objęcie godności cesarskiej przez pruski dom panujący. Terytorialnie Prusy stanowiły 2/3 obszaru Rzeszy, na którym mieszkało 60% populacji cesarstwa. Pod względem gospodarczym i militarnym także stanowiły największą siłę. Władcy państw związkowych zachowali swoją tytulaturę, jednak w kluczowych kwestiach – polityki międzynarodowej, armii i władzy wykonawczej decyzyjność przekazana została w ręce cesarza, oraz rządzącego w jego imieniu kanclerza Rzeszy. Urząd kanclerza nierozdzielnie zo-

⁸⁸ KUCHARCZYK 2023; s. 498-499.

stał powiązany z urzędem premiera pruskiego rządu, tak jak godność cesarska z dynastią Hohenzollernów.

Górne Łużyce znalazły się tym samym po dekadach podziału ponownie w granicach jednego kraju, jednakże nie oznaczało to pełnej unifikacji. Nadal południowa i zachodnia część stanowiła jedną z prowincji królestwa Saksonii, natomiast północna i wschodnia przyporządkowana była do rejencji legnickiej w królestwie Prus. Niezależnie od tego codzienne życie mieszkańców Górnych Łużyc stało się łatwiejsze. Przemieszczanie się bez zbędnych formalności, ujednolicenie systemów monetarnych, skarbowych, metrycznych, podatkowych, unia celna, ułatwienia administracyjne, składały się na otwarcie możliwości ekonomicznych i lepsze wykorzystanie potencjału. Nie bez znaczenia pozostawał zastrzyk pieniędzy z gigantycznych kontrybucji nałożonych na Francję w 1871 r. Rozwój gospodarczy zjednoczonych Niemiec w ostatniej ćwierci XIX w. i pierwszych latach wieku XX gwałtownie przyspieszył, wynosząc kraj do rangi potęgi europejskiej i kolonialnej, liczącego się gracza na arenie międzynarodowej⁸⁹.

Zauważalne już w poprzednich dekadach procesy polegające na wzroście demograficznym, industrializacji, innowacyjności, rozwoju ośrodków miejskich po 1871 r. jeszcze nabrały tempa. Wracając do przykładu Zgorzelca – populacja miasta około 1900 r. przekroczyła 90 tysięcy mieszkańców. Oznaczało to, że od 1815 r. wzrosła dziewięciokrotnie. Tendencje te można odnieść z powodzeniem do innych terytoriów Rzeszy. Rozrost aglomeracji miejskiej miał duże znaczenie dla okolicznych miejscowości. W nich także obserwowano wzrost liczby ludności, ale też dalszy odpływ części mieszkańców z rolnictwa do innych branż. Powstawały kolejne przedsiębiorstwa, a samo rolnictwo dzięki nowocześniejszym metodom i stopniowo wkraczającej do tej dziedziny gospodarki mechanizacji stawało się bardziej efektywne.

Do lat 90-tych XIX w. niemiecka wieś rozwijała się nieco słabiej niż przemysł, gdyż borykała się ze skutkami słabnącej koniunktury na płody rolne. Liczba ludności rosła, a co za tym idzie popyt na żywność, jednak w makroskali przegrywano konkurencję na rynkach międzynarodowych, a zwłaszcza brytyjskim, z tańszymi produktami amerykańskimi. Z czasem problemem, nawet na rynku wewnętrznym, stało się również tanie zboże z terenu imperium rosyjskiego. Państwo jednak starało się wspierać niemieckie rolnictwo poprzez zaporowe cła, przywileje finansowe, niższe taryfy przewozowe w kolejnictwie, itp. Ostatecznie w połowie lat 90-tych sytuacja znacząco się poprawiła, rozrastające się populacje miejskie i te skupione wokół ośrodków przemysłowych potrzebowały coraz więcej produktów rolnych. Protekcjonizm państwa, korzystne kredyty, rozwój technologiczny i większa podaż niż popyt pozwoliły

⁸⁹ ŁUCZAK 2004; s. 12-14.

gospodarstwu rolnym na osiągnięcie większych zysków, a co za tym idzie inwestycje. Wieś się modernizowała – budowano nowe, obszerne zabudowania mieszkalne i gospodarcze, bardzo szybko rosła liczba użytkowanych w rolnictwie maszyn – kosiarek, młockarni, siewników, pługów parowych. Zaczęto stosowanie na większą skalę środków chemicznych. Dokonało się także ostatecznie całkowite przejście od sięgającej czasów średniowiecza tradycji trójpolówki do płodozmianu⁹⁰. W stosunku do okresów poprzednich sytuacja ludności wiejskiej w wieku XIX, a zwłaszcza w jego drugiej połowie uległa zasadniczej poprawie. Zniesione osobiste powinności, uzyskanie aktów własności użytkowanej od pokoleń ziemi, dostęp do edukacji i lepszej opieki zdrowotnej, swoboda w wyborze ścieżki zawodowej, a po zjednoczeniu szybka modernizacja i realne wsparcie finansowe państwa oraz wzrost dochodów sprawiły, że społeczności wiejskie wspięły się na nieosiągalny dotąd poziom stopy życiowej.

Korzystne warunki dały się rzecz jasna odczuć na terenie Górnych Łużyc. Industrializacja wkraczała także tu. W większości był to drobny przemysł związany z produkcją tekstylną, rolnictwem, działały też huty szkła, a w miastach fabryki wagonów kolejowych i maszyn, zakłady chemiczne. W Zgorzelcu w 1910 r. funkcjonowało aż 20 fabryk różnej specjalizacji, ocenia się, że w przededniu I wojny światowej w granicach całych Górnych Łużyc działało nawet 700 przedsiębiorstw różnych branż i skal⁹¹. Po koniec XIX stulecia nadszedł kolejny z wielkich przełomów technologicznych o znaczeniu porównywalnym do wynalezienia maszyny parowej czy wprowadzenia kolei. Jak grzyby po deszczu zaczynały się pojawiać zakłady produkujące energię elektryczną, której wszechstronne wykorzystanie błyskawicznie rozposzechniło się, sięgając do wszystkich aspektów życia – od wielkiego przemysłu po pojedyncze gospodarstwa domowe.

Jeśli spojrzeć bardziej szczegółowo na obszar dzisiejszej gminy Zgorzelec to podkreślić należy, że wspomniane powyżej procesy działały w tym przypadku podobnie jak w innych regionach Rzeszy. Rozwój rolnictwa także tu pozostawił po sobie trwały ślad w postaci zabytkowej zabudowy folwarcznej, tak charakterystycznej dla omawianego terenu. Zdecydowana większość obiektów ujętych w GEZ stanowią budynki powstałe w drugiej połowie XIX w. lub w początkach XX w. dzięki korzystnej koniunkturze tamtych czasów. Zachowane niezbyt liczne przykłady architektury wernakularnej sprzed 1850 r. stanowią budynki w konstrukcji szachulcowej, lub mieszanej, z murowanym parterem i ramowym piętrem. Zmiana wielkościowa, jakościowa i ilościowa budynków powstałych po 1871 r. jest uderzająca. Stare gospodarstwa rozbudowywano w nowym duchu, powstawały obszerne, murowane z kamienia bądź cegły budynki o szerokiej gamie zastosowań, kryte dachówką ceramiczną lub łupkiem.

⁹⁰ ŁUCZAK 2004; 32-38.

⁹¹ BEŁZYT, RAUTENBERG 2007; s. 233-239.

Zabudowa wsi uległa zdecydowanemu zagęszczeniu i w krajobrazie coraz częściej pojawiały się odróżniające się wyraźnie zabudowania nowoczesnych przedsiębiorstw. Nadal funkcjonowały liczne młyny, tartaki, cegielnie, torfiarnie. W **Jerzmankach** kontynuowano eksploatację węgla brunatnego i bazaltu, istniały także 2 cegielnie i stawy rybne. Mocno rozwinęła się **Trójca** – działały w niej nie tylko tartak, 2 młyny, 2 olejarnie, ale też aż 4 cegielnie i od 1885 r. kopalnia węgla brunatnego. W tym samym roku uruchomiono też kamieniołom bazaltu na Winnej Górze w **Tylicach**, który zniszczył pozostałości istniejącego w tym miejscu wczesno-średniowiecznego grodziska. W niektórych miejscowościach pojawiły się też fabryki i zakłady wytwórcze. W latach 1861-1863 w dawnych młynach w **Koźlicach** i **Niedowie** powstały fabryki sukna zgorzeleckiego przemysłowca Ernesta Geisslera, a w Koźlicach jeszcze wytwórnia waty i bielarnia. W **Kunowie** w 1895 r. otworzono zakład produkujący siodła i powozy, a dla osób podupadłych na zdrowiu nawet sanatorium.

Ostatnie dekady XIX w. i początek wieku XX to też okres rozbudowy lub powstania kilka przykładów lokalnej architektury rezydencjalnej. W **Gozdaninie** zainwestowano w budowę dworu, nowej siedziby dla dzierżawcy tamtejszego majątku. Z kolei w **Jerzmankach** do połowy lat 80-tych XIX w. gruntownie zmodernizowano pałac, nadając mu nową neogotycką formę. Obecnie obiekt ten już nie istnieje. Znaczące prace na przełomie XIX i XX w. wykonano także w pałacu w **Żarskiej Wsi**.

Wiek XIX całkowicie zmienił oblicze Górnych Łużyc. Przeobrażenia sięgnęły niezwykle głęboko, dotykając wszystkich aspektów życia. Z krainy rolniczej region przekształcił się w obszar rolniczo-przemysłowy, z przedsiębiorstwami produkcyjnymi rozproszonymi na znacznym terenie i kilkoma skupiskami większych zakładów w miastach i w wybranych miejscowościach, takich jak Bogatynia czy Pieńsk. Sieć nowoczesnych dróg i torów kolejowych ułatwiała transport, komunikację i podróżowanie na wielkie odległości jak nigdy wcześniej. Optymizm, korzystna koniunktura gospodarcza, postęp technologiczny w wielu dziedzinach i wzrost znaczenia kraju po zjednoczeniu w 1871 r. pozwolił na unowocześnienie oraz rozbudowę sięgającą od miast po najmniejsze wioski. Nadwyżki ekonomiczne można było spożytkować na śmiałe inwestycje, takie jak przykładowo budowę nowej siedziby muzeum w Zgorzelcu, która jednocześnie zaprojektowana została jako pomnik ku czci pierwszych cesarzy i niemieckiego imperializmu. Ten imponujący budynek, w którym obecnie mieści się Miejski Do Kultury nazwano Halą Chwały. Ukończono go w 1902 r. i stanowi żywy przykład atmosfery tamtych czasów, pełnej arogancji, nacjonalizmu i typowej dla pruskiego państwa pochwały siły militarnej.

Dobre czasy zakończyły się bezpowrotnie w 1914 r. Rywalizujące mocarstwa stanęły do bezpośredniej walki o dominację w świecie. Niemcy znalazły się wśród państw central-

nych wraz z Austro-Węgrami, Imperium Osmańskim oraz Bułgarią. Po przeciwnej stronie znalazła się Ententa (Wielka Brytania, Rosja, Francja, USA, Japonia). W przeciągu kilku kolejnych lat krwawe walki przetoczyły się przez kontynent europejski i w posiadłościach kolonialnych, pozostawiając ogromne obszary w ruinie i miliony ofiar. Do 1918 r. istniejący układ, w którym utrzymywała się hegemonia krajów i kultury europejskiej reprezentowanych przez kilka imperiów (Wielką Brytanię, Rosję, Austro-Węgry, Niemcy) ciągnących korzyści w terytoriów rozrzuconych na całym świecie upadł. Zmiany polityczne w Europie sięgnęły bardzo daleko – kontynentalne cesarstwa zakończyły swoją historię, inne monarchie przeżywały głęboki kryzys, rozpoczął się okres zdecydowanej transformacji ustrojowej. Doszło także do ogromnych zmian terytorialnych w Środkowej i Południowej części kontynentu oraz na Bliskim Wschodzie, skutkiem czego powstały lub odrodziły się liczne państwa narodowe do tej pory wchodzące w skład któregoś z dawnych mocarstw. Rosja osunęła się w otchłań anarchii, z której zamiast caratu wyłoniło się nieprzewidywalne państwo sowieckie. Nawet Wielka Brytania, mimo, że odegrała kluczową rolę wśród zwycięskich państw ententy, wyszła z tego konfliktu na skraju ruiny. I wojna światowa oznaczała zubożenie Europy na niespotykaną skalę i wielką zmianę w geopolityce – od tej pory dominująca pozycja Stanów Zjednoczonych jawiła się jako oczywistość.

Niemcy znalazły się w gronie przegranych, twarde warunki traktatu wersalskiego z 1918 r. miały na celu ostateczne złamanie ich potęgi wojskowej, ekonomicznej i politycznej. Musiały uznać niepodległość Belgii, Polski, Austrii, Czechosłowacji oraz pogodzić się ze stratami terytorialnymi, głównie poniesionymi na rzecz Polski. Kolonie niemieckie podzieliły między siebie Francja i Wielka Brytania. Zdobycze z 1871 r., Alzacja i Lotaryngia, wróciły do Francji. Kontrybucje nałożone na gospodarki przegranych miały zrekompensować gigantyczne koszty wojenne wygranym. Cesarstwo zlikwidowano, a sam Wilhelm II musiał szukać azylu za granicą. Powstało nowe, borykające się z rozlicznymi problemami państwo – Republika Weimarska.

Górne Łużyce w tym przypadku mogły mówić w pewnym sensie o szczęściu – na obszarze tym nie toczyły się wyniszczające wszystko walki, jednak po początkowym okresie pełnym patriotycznych uniesień i entuzjazmu przepełnionego pewnością siebie, nieuchronnie nadeszła szara wojenna rzeczywistość. Straty ludzkie były zatrważające, a także szybko pojawiły się problemy z aprowizacją, pogłębiające się w miarę postępu konfliktu. Reglamentacja podstawowych produktów stała się faktem już w 1915 r., w latach kolejnych coraz częściej pojawiało się widmo głodu, zwłaszcza po fatalnych dla rolnictwa latach 1916-1917. Społeczeństwo drenowano z potrzebnych na froncie materiałów. Konfiskowano wszelkie wyroby z metali kolorowych, np. kotły centralnego ogrzewania, kadzie z browarów, a nawet dzwony

kościelne. Z czasem żądano nawet ogumienia rowerowego, ciepłej odzieży, nie było mowy o zdobyciu cukru, masła czy mięsa. Całe Niemcy, podobnie jak wszystkie strony w tej wojnie, znalazły się na skraju wyczerpania⁹². O tych ciężkich czasach przypominają do dziś zachowane w niektórych miejscowościach gminy Zgorzelec pomniki poległych w I wojnie światowej. Stawiano je w centralnych punktach wsi, z reguły w sąsiedztwie kościoła i obowiązkowo zamieszczano na nich nazwiska poległych mieszkańców z danej miejscowości, wraz z datami śmierci. Przykładowo w **Białogórze** pomnik taki stoi w stanie nienaruszonym, natomiast w **Trójcy** został przywrócony i umiejscowiony obok wejścia na teren przykościelny.

5.3.1.5. Historia najnowsza

Okres międzywojenny i lata II wojny światowej. Koniec I wojny światowej w 1918 r. oznaczał ostateczny koniec pewnej epoki. Istniejąca od wieków dominacja kilku europejskich imperiów nad rozległymi obszarami globu zakończyła się. System władzy opierający się na monarchiach erodował. Zmiany terytorialne w Europie, kryzys gospodarczy, zniszczenia wojenne i straty ludzkie na niespotykaną dotąd skalę, oraz zmiany społeczne związane min. z emancypacją kobiet, tworzyły zupełnie nową rzeczywistość. Niemieckie państwo – Republika Weimarska, borykało się z gigantycznymi problemami, które w toku kilku lat doprowadziły je na skraj przepaści. Konsekwencje przegranej wojny ciążyły na gospodarce, upokorzenie, rozkręcająca się inflacja i kolejne kryzysy polityczne powodowały, że w kraju na początku lat 20-tych rozlewały się chaos i niepokoje społeczne. W najgorszym, 1923 r., hiperinflacja osiągnęła szczytowy, wręcz absurdalny poziom. Przykładowo w listopadzie 1923 r. za kg chleba płacono 520 miliardów marek, za kg cukru 500 miliardów marek, a za kg mięsa 6,4 bilionów (!) marek⁹³. Siła nabywcza konsumentów dramatycznie spadła, szalało bezrobocie, wiele biednych rodzin głodowało. Nastroje radykalizowały się, pojawiały się organizacje i ruchy, które w przeciągu kilkunastu lat miały doprowadzić do przejęcia władzy w Niemczech przez skrajnych nacjonalistów. W tym kryzysowym momencie, by zażegnać poważne ryzyko rewolucji w Niemczech, przeorganizowano sposób obciążenia kraju kontrybucjami wojennymi i dokonano głębokiej reformy finansów państwa połączonej z denominacją waluty. Od 1924 r. sytuacja stopniowo zaczęła się poprawiać. Do 1929 r. trwała dobra passa, powiązana głównie z napływem amerykańskiego kapitału i miliardowymi pożyczkami zagranicznymi. Lata 1924-1929 nazywane są czasem „połączanym wiekiem”. Krach na nowojorskiej giełdzie z października 1929 r. i początek wielkiego kryzysu o globalnej skali ponownie pociągnął jednakże niemiecką gospodarkę na dno. Ceny i stopa bezrobocia szybowały w górę. Kilkuletnia

⁹² FOKT, TEKIELA, BENA, KOREŚ 2010; s. 207-211.

⁹³ ŁUCZAK 2004; s. 106.

recesja spowodowała silne niezadowolenie społeczne i wzrost poparcia dla populistycznych partii, głównie dla notującego w dobie kryzysu coraz lepsze wyniki NSDAP Adolfa Hitlera. Na fali coraz silniejszych nastrojów profaszystowskich i nacjonalistycznych w styczniu 1933 r. partia ta doszła do władzy i utrzymała ją aż do bezwarunkowej kapitulacji Niemiec w II wojnie światowej w 1945 r.

Czasy Republiki Weimarskiej podobnie jak w innych regionach także na Górnych Łużycach stały pod znakiem głębokiego kryzysu po zakończeniu I wojny światowej. Coraz silniej zaznaczała się różnica pomiędzy bardziej zindustrializowaną południową częścią i rolniczą północą. W przemyśle dominowała branża tekstylna, na większą skalę rozwijała się też eksploatacja węgla brunatnego powiązana z sektorem energetycznym. Recesja dotknęła w większym stopniu przedsiębiorstwa produkcyjne, niż tereny wiejskie. Wiele z firm zmuszonych zostało do zakończenia działalności, co rzecz jasna przekładało się na rosnące bezrobocie⁹⁴. Rolnictwo dawało przynajmniej zabezpieczenie przed głodem, a ceny żywności rosnące szybciej, niż innych towarów, powodowały, że gospodarstwa wiejskie znajdowały się w nieco lepszej sytuacji⁹⁵. Lepsza koniunktura drugiej połowy lat 20-tych dała chwilę oddechu, jednak kolejny kryzys i w konsekwencji przejęcie władzy w kraju przez nazistów doprowadziły do ostatecznego podporządkowania dotychczasowych krajów związkowych Rzeszy w 1934 r. Samodzielność regionalna przestała istnieć w dobie ścisłej centralizacji. Od 1939 r. wszelkie organy samorządowe, zarówno w pruskiej, jak i saskiej części Górnych Łużyc zlikwidowano.

Pod względem politycznym na Górnych Łużycach przed 1933 r. dały się zaobserwować dwie tendencje - silnie zindustrializowane południowe powiaty popierały raczej socjaldemokratów, natomiast rolnicze północne partie omawianego obszaru, w tym teren dzisiejszej gminy Zgorzelec, w większym stopniu popierało NSDAP. Po przejęciu władzy przez nazistów dyskurs polityczny został ograniczony, a przeciwnicy polityczni spotkali się z represjami, wielu zamordowano. Niemcy znalazły się na ostatniej prostej do stworzenia totalitarnego reżimu, jak się okazało jednego z najgorszych w dziejach. Od września 1933 r. państwo niemieckie zyskało nową nazwę – III Rzesza. Przepelniona antysemityzmem, rasizmem i nacjonalizmem agresywna doktryna nazistowska szybko dotarła do wszystkich aspektów życia mieszkańców. Rozpoczęły się zbrojenia na wielką skalę, interwencyonistyczna polityka gospodarcza, rozciąganie kontroli nad społeczeństwem. W stosunku do państw sąsiednich reżim narodowosocjalistyczny wysuwał coraz dalej idące roszczenia terytorialne. Prześladowania społeczności żydowskiej w całym kraju, nie wyłączając Zgorzelca, stały się faktem. Przykła-

⁹⁴ BEDNAREK, FLÖTER, SAMERSKI 2007; s. 254.

⁹⁵ ŁUCZAK 2004; s.108-109.

dowo zgorzelecka gmina żydowska była w regionie najsilniejsza i najzamożniejsza, systematyczne ataki wymierzone w jej przedstawicieli, narastające z czasem, doprowadziły do całkowitej likwidacji ludności pochodzenia żydowskiego w mieście i okolicach⁹⁶. Podobny los spotkał Żydów nie tylko w Niemczech, ale także na wszystkich terenach okupowanych lub kontrolowanych przez III Rzeszę.

Ostatecznie polityka Adolfa Hitlera doprowadziła do wybuchu II wojny światowej 1 września 1939 r., która podobnie jak przed zaledwie dwudziestu laty, pochłonęła miliony ofiar, doprowadziła do ludobójstwa na przemysłową skalę opracowanego i wdrożonego przez Niemców, a także zrujnowania znacznych części Europy. Skutkiem tej wojny ponownie układ sił na świecie uległ zmianie, a Niemcy musieli zmierzyć się nie tylko ze stratami zarówno materialnymi, ludnościowymi i terytorialnymi, ale też z odium zbrodniczego państwa.

Początkowo działania wojenne i koszmar konfliktu znajdowały się daleko od okolic Zgorzelca. Pierwszy namacalny dowód toczących się gdzieś daleko walk stanowili liczni polscy jeńcy wojenni, których umieszczono w tymczasowym obozie, tzw. DULAG-u, na pograniczu południowo-wschodnich dzielnic Zgorzelca i **Łagowa**. W płóciennych namiotach przetrzymywano tam około 10-ciu tysięcy żołnierzy Wojska Polskiego pojmanych w trakcie kampanii wrześniowej. Warunki bytowania były ciężkie, nawet zimą jeńcy kwaterowali w namiotach, zatrudniano ich do szeregu prac, w tym do budowy pod **Koźlicami** baraków stałego obozu jenieckiego STALAG VIIIA. Pod koniec grudnia 1939 r. zostali do nich przeniesieni, choć były one jeszcze niewykończone⁹⁷. STALAG VIIIA stanowił jeden z elementów całej sieci obozów różnego rodzaju, jakimi oplecione zostało terytorium Rzeszy i terenów okupowanych. Zaplanowano go na 3 tysiące więźniów, z maksymalnym obciążeniem 15 tys. przetrzymywanych, jednak w praktyce do 1945 r. przytrzymywano w nim wielokrotnie więcej jeńców pochodzących z państw walczących z III Rzeszą. Polaków przewieziono do innych obozów wiosną 1940 r. Na ich miejsce przybyli Belgowie i Francuzi, później więźniowie z Jugosławii i Brytyjczycy, a w końcu najgorzej traktowani jeńcy sowieccy i pod koniec wojny Włosi. Śmiertelność wśród przedstawicieli dwóch ostatnich grup była szczególnie wysoka, ze względu na nieludzkie warunki bytowania i braki racji żywnościowych. W 1944 r. obóz liczył ponad 44 tysiące jeńców, a przez całą wojnę mogło przewinąć się przez niego 100-120 tysięcy osób⁹⁸. Szacuje się, że co najmniej kilkanaście tysięcy osób przetrzymywanych w STALAG-u VIIIA zginęło, z czego większość stanowili bestialsko traktowani jeńcy sowieccy. Obóz funkcjonował aż do stycznia 1945 r., kiedy to zdolnych jeszcze do marszu jeńców wyprowa-

⁹⁶ BEDNAREK, FLÖTER, SAMERSKI 2007; s. 256-259.

⁹⁷ ZUBRZYCKI 2009; s. 2-3.

⁹⁸ ZGŁOBICKI 1995; s. 10-16.

dzono. Infrastruktura obozowa nie zachowała się do dzisiejszych czasów, jednak przyziemia baraków i inne pozostałości są odnajdywane w badaniach archeologicznych.

Zgorzelec i okolice ciężar działań wojennych odczuły dopiero pod sam koniec konfliktu. Już zimą 1944/45 do miasta przybywały tysiące uciekinierów ze wschodnich obszarów Rzeszy, opowiadających o okropnościach, jakich dopuszczała się Armia Czerwona. W lutym front zbliżył się, pobliski Bolesławiec został obrócony w perzynę. Odgłosy walk dobiegające od strony Lubania stały się bardzo wyraźne, docierały wieści o ciężkich starciach na ulicach. Narastał chaos i panika. Zgorzelec przygotowywał się do obrony - zaminowano mosty, stawiano zapory przeciwczołgowe. Wydano decyzję o ewakuacji cywilów, głównie kobiet i dzieci, jednak trudno było myśleć o ucieczce, transport było w dużej części sparaliżowany, wojna rozlewała się z każdej strony. 21. lutego Sowieci przystąpili do ataku na Pieńsk, 23. opanowali **Gronów**, ale próby przełamania sił niemieckich pod **Trójcą** i **Pokrzywnikiem** skończyły się fiaskiem. 24 lutego Pieńsk znalazł się pod silnym ostrzałem, jednak miejscowości tej nie zdobyto. Na początku marca niemieckie kontrnatarcie zatrzymało ofensywę Armii Czerwonej, obie strony były skrajnie wyczerpane. 8 marca na wiele tygodni front ustabilizował się na linii Nysy Łużyckiej, na północ od Pieńska skręcając na Dłużynę, Godziszów, Nawojów Łużycki, w bliskiej odległości od obszaru dzisiejszej gminy Zgorzelec. W nocy z 10 na 11 kwietnia 1945 r. część oddziałów sowieckich w rejonie Puszczy Zgorzeleckiej zluźniały oddział II Armii WP pod dowództwem Karola Świerczewskiego. 16 kwietnia rozpoczęły forsowanie Nysy, zajmując miasteczko Rothenburg i wieś Nieder Neundorf leżącą naprzeciw dzisiejszej Biela-wy Dolnej. Walki stopniowo przenosiły się w głąb Górnych Łużyc, jednak sytuacja polskich oddziałów stała się bardzo trudna po 22 kwietnia, kiedy to niespodziewanie niemieckie jednostki pancerne zaatakowały II Armię WP w rejonie Budziszyna. W początkach maja wykrwawione polskie oddziały skierowały się w kierunku granicy czeskiej.

Tymczasem w ostatnich godzinach wojny 8 i 9 maja Zgorzelec, Lubań, Pieńsk, Zawidów, Bogatynia zostały bez większego wysiłku zajęte przez Armię Czerwoną. W wyniku zaangażowania sił radzieckich w rejonie Lubania i Pieńska przed wiele tygodni Zgorzelec ostatecznie uniknął szturm generalnego i nie został w większym stopniu zniszczony, walki o miasto toczyły się krótko, w sytuacji dla niemieckich obrońców beznadziejnej. Wycofując się saperzy SS późnym wieczorem 7 maja wysadzili wszystkie mosty i kładki na Nysie Łużyckiej⁹⁹.

Okres powojenny. W maju 1945 r. obraz powojennej Europy pozostawał niepewny. Odradzającemu się po latach okupacji hitlerowskiej państwu polskiemu obiecano na konferencjach teherańskiej i jałtańskiej przejęcie części terytorium III Rzeszy. Obszary te miały

⁹⁹ Szerzej o tej tematyce PIETRYK 2024; s. 21-54.

stanowić rekompensatę za zniszczenia wojenne, oraz utracone jeszcze w 1939 r. na rzecz Związku Radzieckiego Kresy Wschodnie. Dla wyniszczonego wojną kraju, okrojonego ze znacznej części terytorium, z milionami obywateli wysiedlanymi z dawnych wschodnich województw, lub powracającymi z wojennej tułaczki, włączenie rozwiniętych i zamożnych ziem stanowiło sprawę o pierwszorzędym znaczeniu. W marcu 1945 r. Rząd Tymczasowy RP mocą uchwały dokonał wstępnego podziału administracyjnego nowych terenów na tzw. okręgi. Ogólnie przejmowane terytorium nazywano dla potrzeb propagandowych i politycznych Ziemią Odzyskaną, odwołując się do zasięgu pierwszego państwa Piastów, w którym Dolny Śląsk oraz Pomorze Zachodnie znajdowało się w granicach ich domeny. Na czele każdego z obwodów postawiono okręgowych Pełnomocników Rządu, urzędników o szerokich kompetencjach¹⁰⁰. Do ich zadań należało przejęcie powierzonych terenów z rąk radzieckich komendantów wojennych, zorganizowanie urzędów, zabezpieczenie mienia, oraz kierowanie polskim osadnictwem. Od samego początku zamysłem polskich władz była jak najszybsza integracja administracyjna przejmowanego terytorium zresztą kraju – okręgi w możliwie krótkim czasie miały zostać przekształcone w województwa, a wcześniejszego, niemieckiego podziału administracyjnego nie zamierzano w pełni zachować.

Na Pełnomocnika odpowiedzialnego za Okręg II (Dolny Śląsk) wyznaczono Stanisława Piaskowskiego, działacza PPS i wicewojewodę kieleckiego. Jeszcze w kwietniu 1945 r. przybył on na Dolny Śląsk z grupą współpracowników i zainstalował się w Trzebnicy. Walki we Wrocławiu wciąż trwały, a zniszczenie dolnośląskiej stolicy spowodowało, że dopiero od września 1945 r. polska administracja mogła przenieść się do Wrocławia, wcześniej rezydując czasowo także w Legnicy¹⁰¹. Obszar Dolnego Śląska podzielono na obwody (z czasem przemianowane na powiaty); po pewnych korektach granic z Wielkopolską ostatecznie wyznaczono ich 41, w tym 8 miejskich. Na ich czele stać mieli urzędnicy średniego szczebla – Pełnomocnicy obwodowi.

W ostatnich dniach maja 1945 r. wyklarowała się w także sytuacja w kwestii przejęcia obszarów na wschód od Nysy Łużyckiej i Odry. Zbliżała się konferencja w Poczdamie; Stalin, wiedząc, że państwo polskie pozostanie w orbicie wpływów Związku Radzieckiego, miał zamiar doprowadzić do korzystnych dla Polski rozstrzygnięć. Dlatego też strona radziecka zdecydowała się poprzeć roszczenia Polaków, dążących do zajęcia obszarów aż po Nysę Łużycką. Wydane zostały stosowne rozkazy nakazujące komendantom wojennym przekazanie władzy w ręce polskiej administracji cywilnej, a pomocnicza administracja niemiecka i milicja, podporządkowane komendanturom sowieckim, zostały rozwiązane. Na obszarze późniejsze-

¹⁰⁰ MAJER 2018; s. 392-395.

¹⁰¹ ŁACH 1997; s. 154-156.

go powiatu zgorzeleckiego wyznaczono Obwód nr 35, który obejmował wschodnie dzielnice miasta Görlitz przemianowane na Zgorzelice oraz tereny sąsiednie¹⁰². Nazwa Zgorzelice została zmieniona na Zgorzelec w 1946 r., wtedy też Okręgi przekształcono w województwa, a obwody w powiaty.

Pierwszy pełnomocnik, potocznie nazywany starostą, Witold Janiszewski, urządowanie rozpoczynał, podobnie jak inni przedstawiciele polskiej administracji na Dolnym Śląsku, dosłownie w próżni. Polacy nie znali terenu, miejscowych stosunków, w większości przypadków nie mówili po niemiecku. Sytuacja w mieście i okolicy była niezwykle skomplikowana, krok po kroku załatwiano najpilniejsze problemy. W pierwszym powojennym okresie panował chaos, głód, choroby zakaźne, wielkie przemieszczenia ludzi różnej narodowości, którzy po zakończeniu walk chcieli wrócić do domów. Apropozycja kulała, teren był odcięty komunikacyjnie od reszty kraju.

Polacy napływali bardzo powoli, w pierwszych latach stanowili mniejszość w stosunku do dotychczasowych mieszkańców niemieckich. Wśród pierwszych stałych polskich mieszkańców Zgorzelic znajdowali się dawni jeńcy obozu Stalag VIIIA, okoliczni robotnicy przymusowi, oraz Polacy wracający z Niemiec, z których część zdecydowała się pozostać w mieście. Wkrótce dołączyli do nich ludzie z wielu innych regionów Polski, szukający dla siebie szansy w nowej rzeczywistości, zachęceni szeroko zakrojoną akcją propagandową polskich władz, agitujących do zasiedlania ziem poniemieckich. Począwszy od jesieni przybywały ponadto liczne transporty mieszkańców dawnych Kresów Wschodnich. Znajdowali się oni w najcięższej sytuacji, szczególnie ci, którzy przybyli w sezonie zimowym. Wysiedlano ich z miejscowości, gdzie żyli od pokoleń, zmuszając, by z resztką dobytku udawali się w nieznaną. Po wielu tygodniach podróży w wagonach bydłowych, w strasznych warunkach, niektórzy z nich kończyli swoją drogę w okolicach Zgorzelca. Nazywano ich repatriantami, choć bardziej adekwatne byłoby określenie ich ekspatriantami. Wśród nich wiele rodzin przeszło dodatkowo przez gehennę wywózki na Sybir. Znajdowali się w stanie skrajnego ubóstwa, w większości w fatalnej kondycji fizycznej i psychicznej.

Bardzo ważną i uprzywilejowaną grupę stanowili osadnicy wojskowi. Żołnierzom Wojska Polskiego po zdemobilizowaniu przysługiwało prawo do osiedlenia się w pasie przygranicznym; stanowiliby w razie ewentualnego przyszłego konfliktu wyszkoloną, gotową do użycia siłę, stojącą na straży nowego porządku. Pochodzili w większości z utraconych na rzecz sowietów Kresów Wschodnich – tam byliby solą w oku władz. Oferowano im zatem najlepsze gospodarstwa rolne, zakłady rzemieślnicze i mieszkania na terenach poniemieckich. W Zgorzelcu i okolicy osiedliło się ich bardzo wielu, w większości z oddziałów II Armii Wojska Pol-

¹⁰² PIETRYK 2024; s. 73-75.

skiego, zaangażowanych w walki na Łużycach – 35. i 37. pułków piechoty należących do 7. Dywizji Piechoty¹⁰³.

Polacy w Zgorzelicach i miejscowościach sąsiednich bynajmniej nie tworzyli jednorodnej grupy. Pochodzili z różnych regionów, mówili z różnymi akcentami, bardzo często ciężko im się było porozumieć. Osadnicy przyjeżdżający z jednej okolicy zwykle zamieszkiwali blisko siebie, raz - ze względów bezpieczeństwa, a dwa - czuli się pewniej wśród swoich. W nowym miejscu otaczało ich całkowicie obce środowisko. Krajobraz, architektura, kultura materialna stwarzały wszechobecne wrażenie obcości. Do tego była to obcość wroga, reprezentowana przez społeczność niemiecką, kojarzącą się z wojną, znienawidzonym reżimem hitlerowskim i niedawną okupacją. Przez wiele lat, nie tylko w 1945 r., panowało poczucie tymczasowości. Oswojenie tej obcej przestrzeni nie było łatwe. Rozpoczęto oczywiście od nadawania polskich nazw miejscowościom, ulicom, ciekom wodnym, itd. Nazwy te nadawano tłumacząc oryginalne nazwy niemieckie, przykładowo Rothwasser przemianowano na Czerwoną Wodę. Inne nazwy spolszczano, zwłaszcza jeśli doszukano się słowiańskiego źródłosłowu - Wendisch Ossig zmieniono na Osiek Wendyjski. Nierzadko lokalne społeczności przyjmowały nazewnictwo na podstawie innych, zróżnicowanych przyczyn. Przykładowo wieś Troitchendorf najpierw nazwano Trocianowem, jednak po jakimś czasie nazwę tą zmieniono na Trójcę, z tego względu, że duża część osadników przyjechała ze wsi zlokalizowanej blisko polsko-rumuńskiej przedwojennej granicy, o tej właśnie nazwie. Większość pierwotnych nazw powojennych wsi z terenu gminy Zgorzelec zostało zmienionych, w niektórych przypadkach kilkukrotnie¹⁰⁴. Jak wszystko w ówczesnej rzeczywistości także toponimia ulegała ciągłym zmianom i przekształceniom, co rzecz jasna wzmagało panujący chaos. Sprawy te uporządkowała do 1948 r. Komisja Ustalania Nazw Miejscowych przy Ministerstwie Administracji Publicznej. W wyniku ustaleń specjalistów setki dolnośląskich nazw zmieniono, w tym wiele w powiecie zgorzeleckim. Min. pierwsza nazwa miasta powiatowego - Zgorzelice - została zastąpiona przez nazwę Zgorzelec wiosną 1946 r.¹⁰⁵

Potwierdzeniem efektywności polskiej administracji była rozbudowa aparatu urzędniczego, a także organizacja administracji w terenie. Jak wynika ze sprawozdania Pełnomocnika za sierpień 1945 r. teren obwodu podzielono na 7 gmin, wybrano kandydatów na sołtysów, wójtów, burmistrzów (27 sierpnia urządowanie rozpoczął oficjalnie pierwszy polski burmistrz Zgorzelic – Czesław Domicz). W tym okresie sprawy personalne załatwiano na zasa-

¹⁰³ O organizacji osadnictwa cywilnego i wojskowego w powiecie zgorzeleckim zob. ZUBRZYCKI, ZYSNARSKA 2012, s. 40-56.

¹⁰⁴ FOKT 2001; s. 20-26.

¹⁰⁵ Zarządzenie Ministrów: Administracji Publicznej i Ziem Odzyskanych z dnia 7 maja 1946 r. o przywróceniu i ustaleniu urzędowych nazw miejscowości, Monitor Polski 1946 nr 44 z dnia 19 maja 1946 r., poz. 85.

dzie nominacji, bo o organizacji wyborów nie było mowy¹⁰⁶. Prace postępowały powoli, głównie ze względu na kłopoty z doбором odpowiednich ludzi. Brakowało osób znających się na pracy samorządowej i administracyjnej, a uposażenia dla personelu urzędów znajdowały się na żenująco niskim poziomie, zresztą początkowo pensji nie wypłacano, bo nie było z czego. W niektórych miejscowościach, takich jak Ruszów czy Dłużyna, jeszcze w grudniu 1945 r. nie zorganizowano gmin ze względu na słabe zasiedlenie przez polskich mieszkańców.

Drażliwą kwestią były w tym czasie relacje Polaków i Niemców. Już w czerwcu 1945 r. w powiatach przygranicznych doszło do tzw. „dzikich” wysiedleń Niemców, których bez uprzedzenia bezpardonowo wyrzucano z domów i odstawiano na drugą stronę granicy pozostawiając ich samym sobie. Ta fatalnie zorganizowana akcja okazała się nie tylko nieskuteczna, ale też bardzo nadszarpnęła wizerunek Polski na arenie międzynarodowej. Za zgodą Aliantów miliony Niemców z terenów przekazanych po II wojnie światowej ostatecznie wysiedlono, jednak w ówczesnych realiach i przy gigantycznej skali tego przedsięwzięcia musiał być to proces rozłożony na lata. Na terenie gminy Zgorzelec najwięcej dawnych mieszkańców wysiedlono w latach 1946-1947¹⁰⁷, choć niektóre rodziny pozostały w swoich domach do końca lat 40-tych. Całkowita, sztuczna wymiana ludności dokonana w relatywnie bardzo krótkim czasie z przyczyn politycznych to zjawisko, które miało daleko idące konsekwencje dla krajobrazu kulturowego. Od lat 50-tych można mówić o pełnej transformacji politycznej, ustrojowej i etnicznej dzisiejszej gminy Zgorzelec, dokonała się bezprecedensowa zmiana, która ukształtowała obraz omawianego obszaru w teraźniejszości.

5.3.2. CHARAKTERYSTYKA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO

Pojęcie krajobrazu kulturowego jest skomplikowane, w przypadku różnych badań lub zadań inaczej się je definiuje. Na potrzeby niniejszego opracowania przyjęto definicję zawartą w ustawie o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym z dnia 27 marca 2003 r., która pojęcie krajobrazu określa w następujący sposób: postrzegana przez ludzi przestrzeń, zawierająca elementy przyrodnicze lub wytwory cywilizacji, ukształtowana w wyniku działania czynników naturalnych lub działalności człowieka. Podkreślenie aspektu działalności ludzkiej definiuje również szczególny typ krajobrazu, jakim jest krajobraz kulturowy. Podejście to jest zgodne z Europejską Konwencją Krajobrazową (EKK), według której krajobraz znaczy obszar, postrzegany przez ludzi, którego charakter jest wynikiem działania i interakcji czynników przyrodniczych i/lub ludzkich.

¹⁰⁶ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, Oddział w Bolesławcu, 86/29/3, Starostwo powiatowe w Zgorzelcu, Zarządzenia i protokoły. Rok 1945, nr 49.

¹⁰⁷ ZUBRZYCKI, ZYSNARSKA 2012; s. 59-72.

Gmina Zgorzelec w całości leży na obszarze Pogórza Izerskiego¹⁰⁸. Zgodnie z obowiązującym od 2018 roku regionalizacją fizycznogeograficzną Polski, podział ten wygląda następująco:

Tabela 3: Przyporządkowanie fizycznogeograficzne obszaru gminy Zgorzelec.

Prowincja	Podprowincja	Makroregion	Mezoregion
(33) Masyw Czeski	(332) Sudety z Przedgórzem Sudeckim	(332.2) Pogórze Zachodniosudeckie	(332.26) Pogórze Izerskie

Panujące na tym obszarze warunki środowiskowe, w tym geologiczne, klimatyczne i ekologiczne, silnie determinowały kulturę materialną zamieszkujących go ludzi. Tym samym krajobraz kulturowy gminy Zgorzelec jest podobny do krajobrazu kulturowego innych obszarów leżących na obszarze Masywu Czeskiego. Najważniejszym czynnikiem różnicującym jest w omawianym przypadku silny polityczny i ekonomiczny wpływ dużych górnołużyckich miast, przede wszystkim Zgorzelca i Lubania.

Na terenie gminy Zgorzelec leżą 24 wsie. Dla 22 miejscowości wydzielono sołectwa, 2 kolejne zostały włączone do sąsiednich wsi (Lasowice do Koźlic oraz Rachnów do Sławnikowic). Dominującym typem ruralistycznym jest układ łańcuchowy. Wsie te powstawały od początku XII wieku w wyniku intensywnej kolonizacji dokonywanej przez osadników niemieckich (głównie z obszarów Frankonii), pod patronatem królów czeskich. Układy przestrzenne, które stosowali w budowanych przez siebie miejscowościach były zdeterminowane strukturą społeczną kolonistów, metodami uprawy roli, jakie ze sobą przynosili, oraz ukształtowaniem powierzchni. Lokując nową wieś, poszczególnym osadnikom wyznaczano wąskie parcele, które ciągnęły się od dna doliny w górę, w poprzek wzniesienia. Gospodarstwo starano się lokować jak najniżej, choć już nie na terenie zalewowym. Łany pól rozciągały się powyżej i na samym grzbiecie wyniesienia kończyły się terenem zalesionym. Układ ten pozwalał na sprawiedliwy podział ziemi pomiędzy gospodarzy - od gleb o potencjalnie najlepszej bonitacji, po te najmniej atrakcyjne. Zalesione krańce łąnów stanowiły także rozgraniczenie pomiędzy poszczególnymi miejscowościami. Centrum wsi, tzw. nawsie, tworzyły wydłużone przestrzenie, wyznaczone drogami wzdłuż strumienia, gdzie lokowano budynki użyteczności społecznej, jak kościoły i karczmy sądowe. Wraz z rozwojem wsi w nawsiach umiejscawiano też zabudowania rzemieślników wiejskich, oraz mniej zamożnych chłopów, żyjących z pracy najemnej u lepiej sytuowanych gospodarzy.

Charakterystycznym elementem krajobrazu kulturowego całych Górnych Łużyc są zespoły osadnicze tworzące wijące się wzdłuż dolin, strumieni i dróg duże, wielokilometrowe

¹⁰⁸ Regionalna geografia fizyczna Polski; s.332.

układy. Głównym składnikiem tych zespołów są wsie łańcuchowe, ale bywają one także uzupełnione innymi, mniejszymi układami innego rodzaju. Przykładami takich masywnych zespołów osadniczych na terenie gminy Zgorzelec są (kursywą zaznaczone miejscowości na obszarze sąsiednich gmin):

- Lasów – Żarki Średnie – Żarska Wieś – Gronów – Rachnów – Sławnikowice – Wyręba wzdłuż Żareckiego Potoku,
- Trójca – Białogórze wzdłuż potoku Trójnicy,
- Ujazd - Tylice – Kunów – Mała Wieś Dolna – Sulików – Mała Wieś Górna – Radzimów – Nowoszyce – Bierna - Miedziana wzdłuż rzeki Czerwona Woda,
- Jędrzychowice – Łągów – Jerzmanki wzdłuż Jędrzychowickiego Potoku.

Układy wsi łańcuchowych na terenie gminy Zgorzelec pomimo podmiejskiej presji osadniczej, tzw. suburbanizacji, są nadal czytelne. Drogi, wzdłuż których powstawały wsie, nadal stanowią główne osie komunikacji lokalnej. Czyni je to widocznym gołym okiem i wciąż żywym zabytkiem historycznych procesów.

Wyjątkiem od układów łańcuchowych są wsie reprezentujące starszy typ osady, tzw. owalnice lub okolnice. W tym typie wsi gospodarstwa skupiały się wokół owalnego lub wrzecionowatego nawsia, najczęściej zamykanego bramami przy drogach dojazdowych. Ten typ układu ruralistycznego jest starszy niż łańcuchowy i najczęściej bywa kojarzony z wczesno-średniowiecznym osadnictwem słowiańskim. W miejscowościach takich jak Przesieczany, Osiek Łużycki, Koźmin, czy Radomierzyce dostrzec można relikty takiego układu, ale jego wykazanie w tych przypadkach należy traktować jako poszlakowe. Najlepiej zachowanym układem owalnicy jest wieś Kostrzyna, która nawet po wybudowaniu tam zespołu pałacowo-folwarcznego zachowała koncentryczny układ dróg i niw.

Głównym składnikiem architektonicznym wsi łańcuchowych są duże, zamożne gospodarstwa kmiecie. Zagrody te przyjmowały, w zależności od warunków terenowych i finansowych możliwości właścicieli, układy w kształcie litery L, U, bądź powstawały na planie czworoboku. Intensywny rozwój takich gospodarstw nastąpił w związku z procesem uwłaszczeń oraz dostępnością kredytów od poł. XIX w.

Bardzo ważnym elementem krajobrazu kulturowego gminy Zgorzelec oraz regionu jest budownictwo przysłupowe. Choć jest ono charakterystyczne dla całego Masywu Czeskiego największe skupisko tego typu architektury, znajduje się właśnie na Górnych Łużycach. Architekturę tę cechuje specyficzna konstrukcja (najczęściej) ryglowego piętra osadzonego na słupach przystawionych do ścian konstrukcji parteru. Na terenie gminy Zgorzelec znajduje się pełne spektrum tego typu architektury: od niewielkich, prostych budynków wiej-

skich komorników i czeladzi folwarcznej, przez średniej wielkości budynki mieszkalno-gospodarcze zagrodników i wiejskich rzemieślników po domy w dużych, zamożnych zagrodach kmiecych.

Typem budynków o zbliżonej konstrukcji, często mylonymi z obiektami przysłupowymi, są tzw. domy frankońskie. W tym przypadku ryglowa konstrukcja piętra nie jest osadzona na słupach, tylko na wymurowanej z kamienia konstrukcji parteru. Nazwa tego typu budynków mieszkalno-gospodarczych nawiązuje do ich pochodzenia, pojawiły się one na Górnych Łużycach wraz z niemieckimi kolonistami w średniowieczu.

Kolejnym istotnym składnikiem krajobrazu kulturowego gminy Zgorzelec są zespoły dworskie, rezydencjonalne, oraz folwarczne, z towarzyszącymi im założeniami ogrodowymi. Są to zespoły małej lub średniej wielkości, często powiązane historycznie ze Zgorzelcem (jako bezpośrednia własność rady miejskiej, miejskich instytucji kościelnych albo jako własność prywatna patrycjatu). Często powstawały one w oparciu o starsze założenia rezydencjonalne lub obronne. Wśród majątków związanych bezpośrednio z miastem wymienić należy te z Gozdanina, Koźmina, Pokrzywnika, Jędrzychowic oraz zespół pałacowo-folwarczny oraz Dolny Folwark z Żarskiej Wsi. Majątkami związanymi z lokalnymi, śląsko-łużyckimi rodami szlacheckimi były m.in. majątki w Sławnikowicach, Łomnicy, czy Kunowie.

Na tym tle wyróżniającym się skalą oraz kontekstem powstania jest zespół pałacowy w Radomierzycach. Monumentalne założenie składające z się z pałacu, oficyn i pawilonów ogrodowych na wyspie powstało na pocz. XVIII w. dla szambelana dworu Augusta II Mocnego Joachima von Ziegler-Klipphausena.

Inne godne uwagi założenie znajduje się w Kunowie. Składa się ono z pałacu (pierwotnie w ramach ufortyfikowanego zespołu folwarcznego), ogrodu formalnego i krajobrazowego, oraz niewielkiego układu urbanistycznego osady, która w zamyśle właścicieli majątku, rodziny Warnsdorfów, miała przekształcić się w miasto. Miejscowość pomimo przemian wciąż charakteryzuje się bardzo wyraźnym układem przestrzennym.

Do najciekawszych zespołów pałacowo-folwarcznych pod względem historycznym i kulturowym, należy majątek w Gronowie. Pierwotna siedziba szlachecka mogła powstać tam już w średniowieczu. Według jednej z teorii pozostałością po niej są ruiny dworskiego browaru, jaki znajduje się w parku pałacowym. Po poważnym pożarze zniszczoną wieś wykupiła pod koniec XVIII w. rodzina Tępskich. Był to pomorski ród szlachecki, którego jedna z gałęzi osiadła na Dolnym Śląsku i znana była pod nazwiskiem von Tempsky. Dokonała ona w Gronowie szeregu inwestycji - zreformowała dobra, wybudowała nowy, istniejący do czasów współczesnych pałac, ufundowała kościół, oraz dwa kolejne folwarki.

Krajobraz kulturowy Górnych Łużyc wyróżnia się na tle ziem ościennych obecnością wielu karczm, w tym przede wszystkim tzw. karczm sądowych. Budynki te pełniły nie tylko funkcje rekreacyjne i służyły jako miejsca spotkań, ale równocześnie były też lokalnymi centrami administracji i jurysdykcji. W karczmach organizowano spotkania sołtysów, rady wiejskiej, odbywały się w nich sądy, pośredniczyły one w procesie zbierania podatków i komunikacji z feudałem. Właściciele karczm, często wójtowie lub sołtysi, otrzymywali w związku ze swoją funkcją przywileje takie jak prawo do warzenia czy sprzedaży piwa, oraz zabezpieczenie w postaci większego przydziału ziemi. Często przywilej prowadzenia karczmy otrzymywał zasadzca. Karczmy sądowe funkcjonowały w swej formie do połowy XIX w. i są charakterystyczną dla Śląska i Łużyc pozostałością feudalnej administracji, jaką tworzone w trakcie tzw. kolonizacji wschodniej, prowadzonej przez czeskich królów. Po utracie funkcji administracyjnej karczmy odgrywały rolę typowych gospód, ale często ze względów prestiżowych zachowały swoje nazwy. Po 1945 roku część z karczm przekształcono na świetlice wiejskie, dzięki czemu utrzymano ich rolę w życiu wiejskich społeczności. Na terenie gminy Zgorzelec budynki karczm sądowych istnieją obecnie w kilku miejscowościach: Białogórze, Gronowie, Koźlicach, Jerzmankach (znacząco przekształcona), Rachnowie (obecnie część Sławnikowic) i Radomierzycach. Prawdopodobnie zachowały się także karczmy w Kostrzynie i Łomnicy, jednak do potwierdzenia funkcji tych budynków konieczne byłyby dodatkowe badania.

Krajobraz kulturowy gminy Zgorzelec wzbogacają charakterystyczne addycyjne bryły wiejskich kościołów. Powstawały one poprzez rozbudowę pierwotnej kaplicy-prezbiterium o kolejne elementy, takie jak nawa, kruchta czy wieża. Kościoły wraz z przylegającym cmentarzem niejednokrotnie otaczano murem wyposażonym w budynki bramne z samborzami, co nadawało im pozornie obronny charakter. Tego typu zespoły mogły stanowić refugia, jednak z całą pewnością nie należy ich traktować jako kościołów obronnych. Świątynie takie zachowały się m.in. w Osieku Łużyckim, Trójcy, Białogórze, Łagowie, Jędrzychowicach, Jerzmankach. Z pewnością można także potwierdzić istnienie takich zespołów w Gronowie oraz Przesieczanach, jednakże te założenia zostały przebudowane znacząco w XIX w. Jedynym zespołem kościelnym na terenie gminy, który faktycznie pełnił funkcję obronną, jest kościół w Jędrzychowicach. Został on wtórnie umocniony w XVII w. i wykorzystywano go jako dzieło fortyfikacyjne na przedpolu Zgorzelca.

Na terenie gminy Zgorzelec nie zachowała się w pełni żadna budowla czy zespół o charakterze obronnym. Jednak relikty tego typu obiektów nadal można wskazać w terenie. Na szczególną uwagę zasługują wczesnośredniowieczne grodziska m.in. w Białogórze, Niedowie, Koźlicach, Tylicach i Ręczynie. W okresie średniowiecza i renesansu na Górnych Łużycach popularne były niewielkie dwory, czy wieże obronne lokalizowane na sztucznych

wzniesieniach otoczonych fosą, tzw. motte. Relikty dwóch takich obiektów znane są z Gozdanina i Gronowa. Na wspomnienie zasługują ponadto szaniec usypany w Białogórze w celu kontroli Wysokiej Drogi oraz pozostałości ufortyfikowanego folwarku w zespole pałacowym w Kunowie.

Widocznym, częściowo zachowanym elementem krajobrazotwórczym są alejowe zadrzewienia. Charakterystyczne zwłaszcza dla terenów historycznie związanych z radą miasta Zgorzelca, aleje stanowiły nie tylko część zespołów pałacowo-parkowych, ale także dróg prowadzących z miasta do majątków, znajdujących się w miejskim posiadaniu. Proces uzupełniania ciągów komunikacyjnych alejowymi zadrzewieniami nasilił się zwłaszcza w XIX w. wraz z pojawieniem się mody na ogrody krajobrazowe. Niezależnie jednak od tego same ciągi drożne mogą mieć nawet genezę późnośredniowieczną. Do takich starych dróg należą m.in. Droga Drzewna z Jędrzychowic do Starego Węglińca, czy Droga Kuźnicza z Żarskiej Wsi do Czerwonej Wody. Na terenie gminy Zgorzelec najlepiej zachowanymi zadrzewieniami alejowymi tego typu są śródpolne fragmenty siatki dróg pomiędzy Koźlicami, Osiekiem Łużyckim oraz Kunowem.

5.3.3. DZIEDZICTWO NIEMATERIALNE

W rozumieniu Konwencji UNESCO, której tekst został przyjęty na 32 sesji Konferencji Generalnej UNESCO w październiku 2003 r. (Dz.U. z 2003 r., nr 172, poz. 1018,) dziedzictwo niematerialne to zwyczaje, przekaz ustny, wiedza i umiejętności oraz związane z nimi przedmioty i przestrzeń kulturowa, które są uznane za część własnego dziedzictwa przez daną wspólnotę, grupę lub jednostki. Dziedzictwo niematerialne jest przekazywane z pokolenia na pokolenie i ustawicznie odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich środowiskiem, historią i stosunkiem do przyrody. Dla danej społeczności dziedzictwo niematerialne jest źródłem poczucia tożsamości i ciągłości¹⁰⁹.

Dziedzictwo niematerialne obejmuje:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
- sztuki widowiskowe;
- zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;
- wiedzę i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
- umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

¹⁰⁹ zob. <https://www.unesco.pl/kultura/dziedzictwo-kulturowe/dziedzictwo-niematerialne/>; tekst dostępny pod adresem: https://www.unesco.pl/fileadmin/user_upload/pdf/Konwencja_o_ochronie_dz._niemater_2003.pdf; dostęp dnia 01.12.2023 r.

Na obszarze gminy Zgorzelec w latach 1945-49 doszło do całkowitej wymiany ludności. Spowodowało to niemal całkowitą utratę dziedzictwa niematerialnego, kumulowanego przez dawnych mieszkańców regionu. Wytworzenie się nowego dziedzictwa niematerialnego wymaga czasu i sprzyjających warunków kulturowych. Procesy te były znacząco utrudnione w latach 1945-1989 przez migracje ludności, a także brak przychylności władz PRL-u wobec regionalnych odmienności i promowanie jednego, wspólnego wzorca kultury polskiej. Dotyczyło to przede wszystkim sfery językowej i obrzędowości.

Do 1945 roku obszar obecnej gminy Zgorzelec zamieszkały był przede wszystkim przez ludność niemiecką, która osiedlała się tu od XII w. W wyniku intensywnej kolonizacji i procesu akulturacji na Górnym Łużycach, na wschód od Nysy Łużyckiej w XX w. nie istniały już zwarte skupiska ludności serbołużyckiej lub czeskiej. Zdarzały się pojedyncze przypadki czeskich lub serbołużyckich gospodarzy, czy pracowników rolnych, ale ich tożsamość etniczna jest trudna do ustalenia i trudno oszacować ich liczbę. Serbołużycanie na tym obszarze, nawet jeśli identyfikowali się jako Serbowie, często używali niemieckich nazwisk i wyznawali luteranizm, co jeszcze zaburza perspektywę badawczą.

Od początku XIX w. w efekcie przyłączenia zachodnich ziem Królestwa Polskiego i Górnym Łużyc do państwa pruskiego, w regionie pojawiali się polscy migranci. Początkowo byli to ludzie związani przede wszystkim z handlem, zwłaszcza produktami rolnymi oraz zwierzętami. Wraz z intensyfikacją rozwoju przemysłu drzewnego, hutniczego i kopalnianego na Górnym Łużycy zaczęli napływać kolejni Polacy. Dominowali wśród nich przede wszystkim Poznaniacy oraz w mniejszej mierze Ślązacy. Ludność polskojęzyczna stworzyła zwarte społeczności w ośrodkach przemysłowych i handlowych. Według spisu powszechnego z 1900 r. w powiecie zgorzeleckim mieszkało 1070 Polaków, ale miejscowy działacz społeczny Franciszek Kaźmierczak 5 lat wcześniej ocenił liczbę Polaków w okolicach Zgorzelca na ponad trzy tysiące¹¹⁰. Ludność ta po 1945 roku wróciła do rodzinnych stron, lub uciekła na zachód wraz z Niemcami.

Jedynym przejawem kultury niematerialnej Górnym Łużyc, który przetrwał powojenne przesiedlenia są lokalne legendy. Miejskowe baśnie i podania były zbierane przez badaczy związanych z Górnołużyckim Towarzystwem Naukowym od XVIII w. Jako ciekawy przykład synkretyzmów słowiańsko-germańskich były one przedmiotem badań serbołużyckich działaczy narodowych i polskich etnografów od XIX w. do współczesności. Przykładem tego rodzaju kultury niematerialnej są podania o chochlikach ze Sławnikowic i Niedowa, o źródleku nowożeńców w Białogórze, o związku Tschirnhausów z księciem Krokiem, diabelskim kamieniu

¹¹⁰ ORZECZOWSKI 2023; s.149

z Gronowa czy o lipie z Jerzmanek. Legendy te stanowią doskonały przyczynek do zajęć z edukacji regionalnej z młodzieżą oraz mogą zostać wykorzystane w turystyce.

Pośród ludności polskiej, która przybyła po 1945 roku na obszar gminy Zgorzelec nie ma dominującej grupy pochodzącej z jednego regionu. Był to czynnik utrudniający spontaniczną transmisję kultury ludowej. Ponadto przeszkodę stanowił wspomniany powyżej sceptyczny stosunek władz komunistycznych wobec obrzędowości ludowej (widzianej jako zabobon) czy regionalnej różnorodności (uznawanej za czynnik dezintegrujący), a także dynamiczna modernizacja powojennego społeczeństwa. Pomostem pomiędzy kulturą ludową a oczekiwaniami min. grupowej przynależności stały się zespoły folklorystyczne. To, co odróżnia zjawisko folkloryzmu od folkloru, to użycie motywów ludowych w oderwaniu od pierwotnego kontekstu. Zespoły te, także nie wnikając w rzeczywiste elementy kultury ludowej przyniesionej tu przez osadników po 1945 roku, prezentują wizję uniwersalnej i jak najbardziej potocznie rozumianej kultury polskiej ludowej. Jednakże duży udział ludności przesiedlonej z tzw. kresów wschodnich i mocny kresowiacki resentyment historiografii i kultury popularnej w Polsce spowodował, że te motywy kresowiackie są wśród lokalnych zespołów folklorystycznych szczególnie obecne. Zespołami folklorystycznymi działającymi na obszarze gminy Zgorzelec są:

- Dziecięcy zespół Pieśni i Tańca „Lusatia” działający przy GOKiS
- Górnołużyckie Błękitne Kamizelki z Łagowa
- Kwiatowianki z Żarskiej Wsi.

Instytucją odpowiedzialną za działalność kulturalną na terenie gminy Zgorzelec jest w pierwszej kolejności Gminny Ośrodek Kultury i Sportu w Zgorzelcu, z siedzibą w Radomierzycach. Ponadto wymienić należy jeszcze Gminną Bibliotekę Publiczną w Łagowie, wraz z filiami w Jerzmankach, Jędrzychowicach, Trójcy, Radomierzycach i Żarskiej Wsi. Społeczności lokalne mają możliwość wykorzystania do celów kulturalnych świetlic wiejskich znajdujących się w większości miejscowości gminy.

W tym kontekście warto wspomnieć jeszcze o powstałym w 2016 r. w Spytkowie w budynku zabytkowej remizy strażackiej Muzeum Rolniczym Wsi, które jest prowadzone przez lokalne Stowarzyszenie Pracy Samarytańskiej dla Mieszkańców Wsi Ręczyn, Spytków, Kostrzyna, Niedów.

W Koźlicach, na terenie gminy Zgorzelec, znajdują się ponadto pozostałości po obozie jenieckim STALAG VIIIA. W miejscu tym kilka lat temu powstało Europejskie Centrum Pamięć, Edukacja, Kultura, prowadzone przez Fundację Pamięć, Edukacja, Kultura. Zadaniem

tej placówki jest upamiętnienie dziejów obozu i losów jeńców, przetrzymywanych w czasie II wojny światowej w Koźlicach.

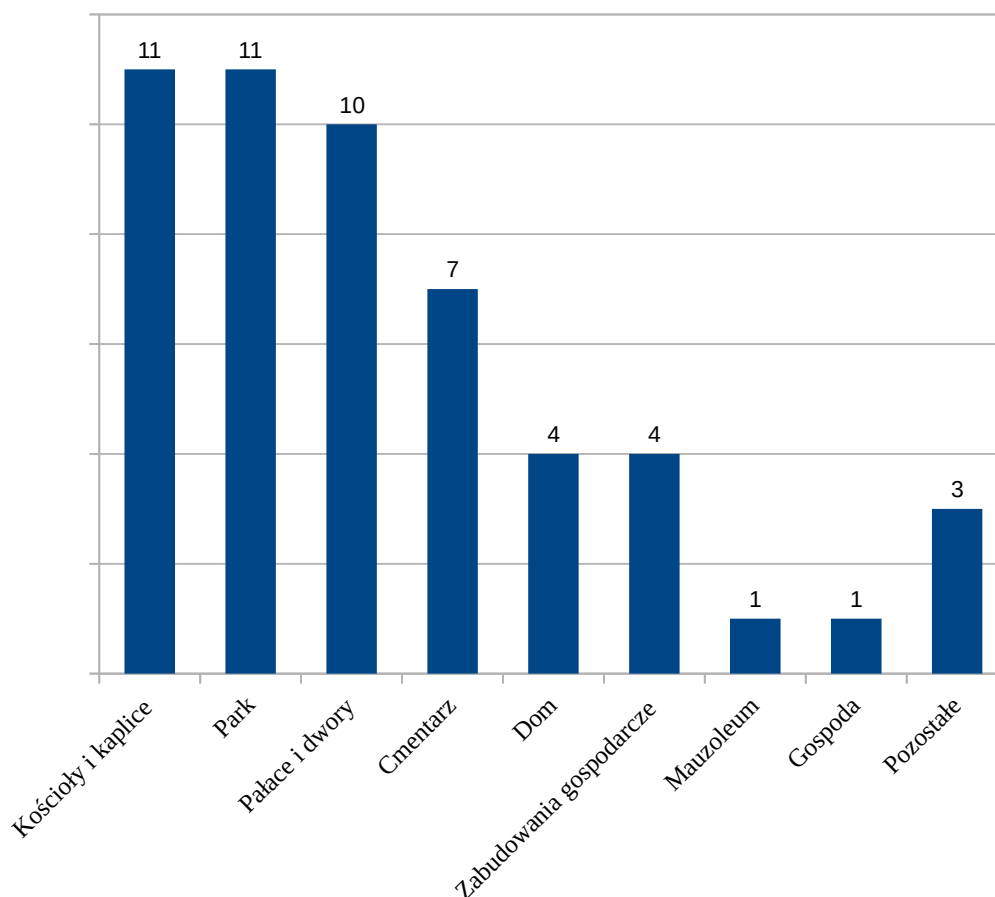
5.4. ZABYTKI NIERUCHOME OBJĘTE PRAWNYMI FORMAMI OCHRONY

5.4.1. ZABYTKI WPISANE DO REJESTRU ZABYTKÓW

Rejestr zabytków jest obecnie podstawową formą ochrony zabytków i prowadzony jest na podstawie Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. (Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568), Rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 2011 roku w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem (Dz. U. z 2011 r. nr 113, poz. 661). Wpis do rejestru zabytków dokonywany jest na wniosek właściciela, bądź z urzędu.

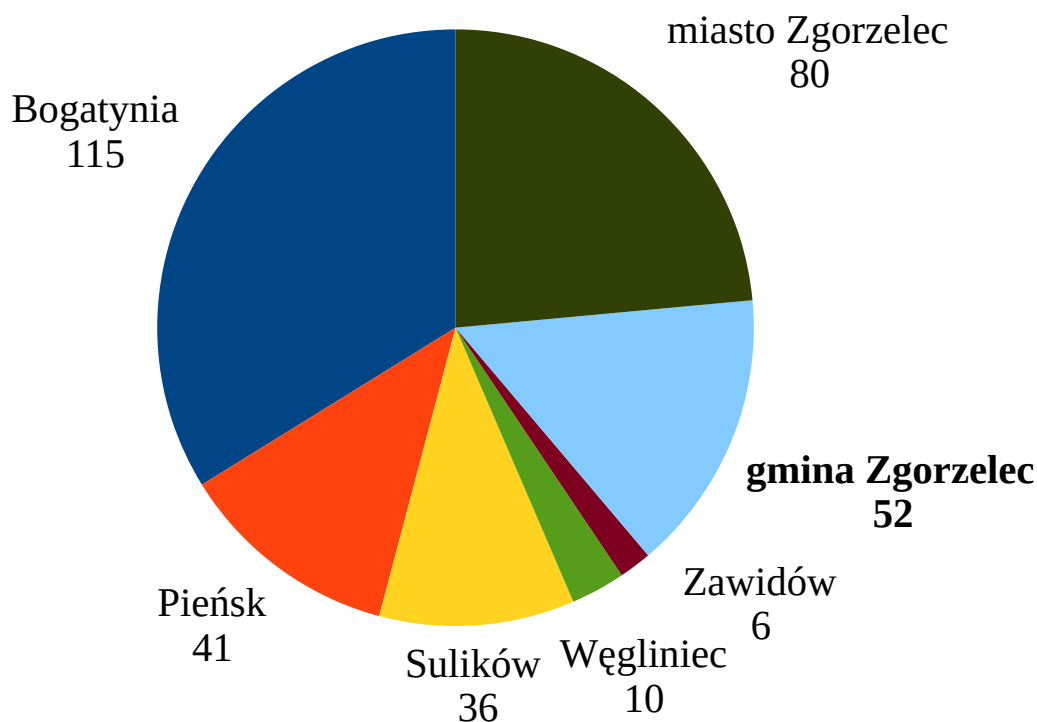
W rejestrze zabytków znajdują się 52 obiekty zlokalizowane na terenie gminy Zgorzelec. Znajdują się w większości z miejscowości gminy, z wyjątkiem Koźlic, Koźmina, Pokrzywnika, Przesieczan, Tylic. Typy obiektów wpisanych do rejestru zostały przedstawione na poniższym diagramie.

Obiekty z obszaru gminy Zgorzelec wpisane do rejestru zabytków

Ryc. 3: Obiekty z terenu gminy Zgorzelec wpisane do rejestru zabytków.

Na obszarze gminy Zgorzelec do rejestru zabytków wpisano 15% zabytków nieruchomych. Pod względem zasobności gmina ustępuje gminie Bogatynia (115 zabytków) oraz miastu Zgorzelec (80).

Ryc. 4: Ilościowe rozlokowanie zabytków na terenie powiatu zgorzeleckiego.

Jako pierwszy wpisano do rejestru zabytków pałac w Radomierzycach decyzją z dnia 2 sierpnia 1959 r. W ostatnim wpisie w 2021 r. znalazły się trzy obiekty wchodzące w skład zagrody w Osieku Łużyckim nr 16. Warto zauważyć, że największej liczby wpisów dokonano w latach 1964-67 (19 wpisów) oraz 1984-89 (23 wpisy).

5.4.2. OCHRONA ZABYTKÓW W MIEJSCOWYCH PLANACH ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

Na obszarze gminy Zgorzelec znajdują się 22 miejscowości. Dla części z nich wykonano miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego (MPZP). W 2025 roku stan opracowania planów wygląda następująco:

- w pełni opracowany MPZP – Jerzmanki, Jędrzychowice, Kunów, Koźlice, Łągów, Radomierzycy, Trójca, Tylice, Żarska Wieś,

- częściowo opracowany MPZP – Gozdanin, Gronów, Kostrzyna, Koźmin, Osiek Łużycki, Sławnikowice, Spytków, Pokrzywnik, Ręczyn,
- brak MPZP – Białogórze, Łomnica, Niedów, Przesieczany.

W przyjmowanych uchwałach o przyjęciu miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego wyszczególnia się w formie spisu lub oznaczenia na planie zabytki należące do rejestru bądź ewidencji, a także stosuje się szereg zasad ochrony i kształtowania ładu przestrzennego. Zgodnie z praktyką przyjętą w gminie Zgorzelec zasady te zebrane są w artykule „Zasady ochrony środowiska kulturowego” zawartym w każdej przyjętej uchwale dotyczącej miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego dla całości wsi. Dotyczą one przede wszystkim:

- ścisłych ograniczeń w obrębie stref konserwatorskich, zwłaszcza „A” i „K” (np. zakaz wznoszenia pewnych typów budowli),
- zachowania, uczytelnienia historycznego układu ruralistycznego wsi i konserwacji rozplanowania, przebiegu głównych ciągów komunikacyjnych, kompozycji wewnątrz urbanistycznych, historycznych linii zabudowy i układów zieleni zabtkowej,
- wznoszenia nowych budynków i budowli w sposób nawiązujący do charakteru zabudowy istniejącej, gabarytów i kształtu, pokrycia dachów,
- stosowania oryginalnych materiałów budowlanych lub o zbliżonym wyrazie artystycznym,
- prowadzenia nadzoru archeologicznego w przypadku inwestycji.

Część miejscowości posiada nieco bardziej szczegółowe MPZP, gdzie ujęte są zasady dotyczące m.in. materiałów i rozwiązań budowy ganków. Mają one na celu utrzymanie charakterystycznych dla krajobrazu kulturowego Górnych Łużyc drewnianych ganków, które w ostatnich dwóch dekadach są wypierane przez prefabrykowane rozwiązania katalogowe.

Podsumowując, ochrona substancji zabytkowej zawarta w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego jest wystarczająca. Opracowane dla gminy MPZP dobrze odnoszą się do charakterystyki lokalnej architektury. Znaczącym problemem jest fakt, że mieszkańcy nie są zaznajomieni z treścią tych uchwał oraz nie rozumieją celowości stosowania się do nich, a także bierność nadzoru budowlanego w egzekwowaniu zapisów prawa lokalnego.

5.5. GMINNA EWIDENCJA ZABYTEKÓW

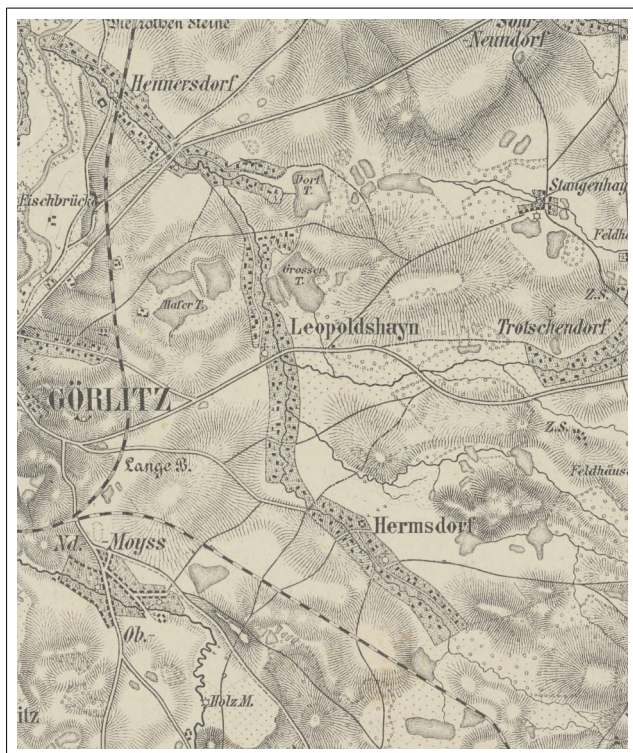
5.5.1. UKŁADY PRZESTRZENNE

Na obszarze gminy wiejskiej Zgorzelec znajdują się 22 sołectwa: Białogórze, Gozdamin, Gronów, Jędrzychowice, Jerzmanki, Kostrzyna, Koźlice, Koźmin, Kunów, Łagów, Łomnica, Niedów, Osiek Łużycki, Pokrzywnik, Przesieczany, Radomierzyce, Ręczyn, Sławnikowice, Spytków, Trójca, Tylice, Żarska Wieś.

W skład dwóch wsi wchodzi zespoły osadnicze historycznie stanowiące odrębne organizmy, ale przyłączone do tychże miejscowości. Rachnów, będący obecnie częścią Sławnikowic został do nich włączony jeszcze w XIX w. Lasowice, obecnie część Koźlic, do 1945 roku były przyfolwarczną osadą w graniach wsi *Posottendorf-Leschwitz*. Po ustaleniu granicy na Nysie Łużyckiej i zniszczeniu części zabudowań wsi jej pozostałości włączono do Koźlic.

Pośród układów ruralistycznych gminy Zgorzelec dominuje tzw. łańcuchówka. Układ ten jest ściśle związany z niemiecką kolonizacją Śląska i Łużyc, która trwała od XII wieku. Wsie starsze, prawdopodobnie o rodowodzie słowiańskim charakteryzują się układami owalnicowymi lub wielodrożnymi. Niewielkie wsie powstałe w pobliżu majątków szlacheckich często nie mają wykształconego układu ruralistycznego i określa się je mianem osad przyfolwarczych. Na terenie gminy znajduje się też wieś (Kunów) o układzie urbanistycznym, charakterystycznym dla założeń małomiasteczkowych.

Typowym elementem układów łańcuchowych jest ich grupowanie się wzdłuż cieków wodnych i tworzenie bardzo dużych zespołów osadniczych. Na terenie gminy Zgorzelec znajdują się dwa zespoły wsi łańcuchowych w całości zlokalizowane na obszarze gminy: wzdłuż Jędrzychowickiego Potoku (Jędrzychowice, Łagów, Jerzmanki) oraz Trójnicy (Trójca, Białogórze). Zespoły osadnicze wzdłuż Czerwonej Wody i Żareckiego Potoku wychodzą poza obszar nie tylko gminy, ale także powiatu zgorzeleckiego.

Ryc. 5: Zespół osadniczy wsi łańcuchowych wzdłuż Jędrzychowickiego Potoku od źródła (prawy dolny róg) po ujście do Nysy Łużyckiej (lewy górny róg) na mapie z 1901 r.1

Większość miejscowości charakteryzuje się układem o charakterze mieszanym. Jest to wynik przemian struktury osadniczej, własnościowej czy gospodarczej. Przykładowo osada przyfolwarczna mogła przekształcić się w rzędówkę, czy ulicówkę po uwłaszczeniu (Pokrzywnik, Gozdanin), albo łańcuchówka mogła ulec suburbanizacji (Łagów). Już samo odbicie przemian społecznych i gospodarczych w układach przestrzennych jest cennym elementem krajobrazu i dziedzictwa kulturowego.

Tabela 4: Typy układów ruralistycznych i urbanistycznych na obszarze gminy Zgorzelec.

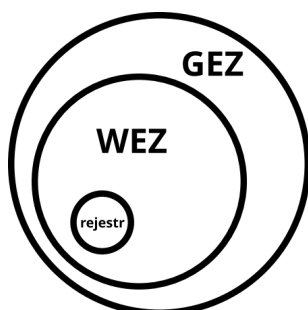
Miejscowość	Łańcuchówka	Owalnica	Wielodrożnica	Rzędówka	Osada przyfolwarczna	Układ urbanistyczny
Białogórze	x					
Gozdanin	x				x	
Gronów	x					

Jerzmanki	x					
Jędrzychowice	x					
Kostrzyna		x			x	
Koźlice	x					
Lasowice (Koźlice)					x	
Koźmin			x		x	
Kunów						x
Łagów	x					x
Łomnica				x	x	
Niedów			x			
Osiek Łużycki	x					
Pokrzywnik				x	x	
Przesieczany		x				
Radomierzyce	x		x			
Ręczyn	x					
Sławnikowice	x					
Rachnów (Sławnikowice)	x					

Spytków				x	x	
Trójca	x					
Tylice	x				x	
Żarska Wieś	x					

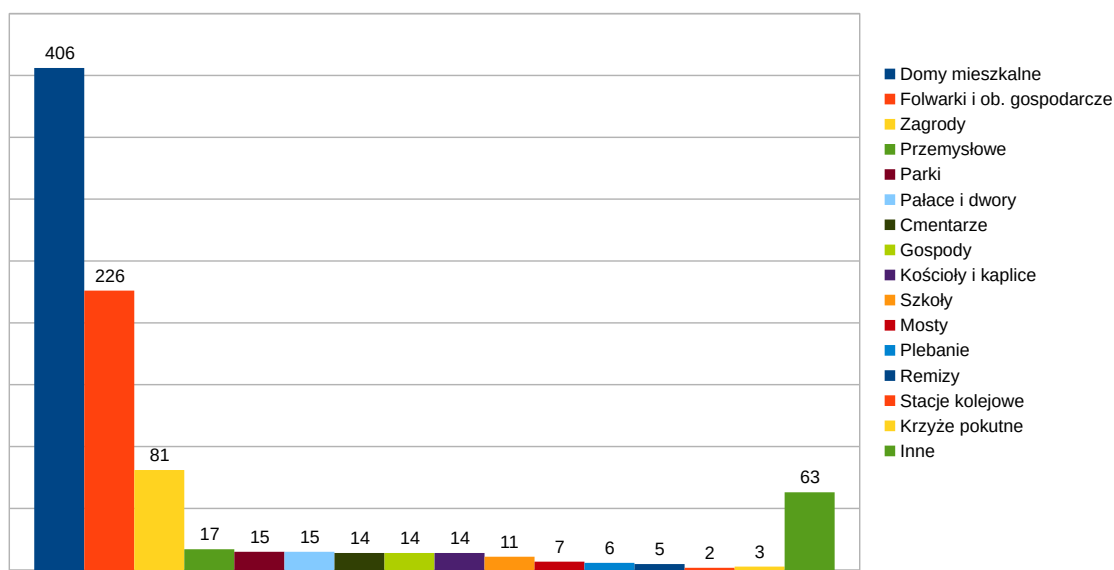
5.5.2. ZABYTKI ARCHITEKTURY

Gminna ewidencja zabytków stanowi najszerszy zbiór obiektów zabytkowych – obligatoryjnie zawiera obiekty wpisane do Wojewódzkiej Ewidencji Zabytków oraz rejestru zabytków. Ponadto mogą za zgodą służb konserwatorskich znaleźć się w niej także dodatkowe zabytki, jeśli wójt, burmistrz lub prezydent miasta stwierdzi, że na podległym mu terenie znajdują się cenne z punktu widzenia lokalnego dziedzictwa kulturowego obiekty, nieujęte w WEZ lub rejestrze zabytków. Gminna ewidencja zabytków ukazuje zatem najszerszy i najpełniejszy obraz architektonicznego dziedzictwa gminy.

Ryc. 6: Wzajemne relacje rejestru zabytków, GEZ i WEZ.

Gminna ewidencja zabytków gminy Zgorzelec składa się z 896 pozycji, odnoszących się do zabytków architektury (zabytków nieruchomych). Każda z tych pozycji może odpowiadać jednemu budynkowi lub zespołowi budynków (np. zagroda, folwark). Należy tu wspomnieć, że na obszarze gminy stosowano różne praktyki wpisywania obiektów do rejestru i ewidencji. Zdarza się, że duża zagroda jest uwzględniona jako pojedynczy wpis (tutaj: zagroda) lub kilka osobnych wpisów dla poszczególnych budynków w zagrodzie. Ponadto stosowano też różne metody mieszane (wpis dla zespołu i jednocześnie osobne wpisy dla poszczególnych jego elementów). Dlatego należy przyjąć, że liczba budynków i budowli o cechach zabytkowych jest znacząco wyższa.

Ryc. 7: Typy obiektów wpisanych do GEZ gminy Zgorzelec.

Zdecydowanie najliczniejszą grupę zabytków stanowią te związane z gospodarką rolną. Można je podzielić na dwa typy – gospodarstwa indywidualnych rolników, oraz obiekty związane z gospodarką folwarczną. Ogółem liczba tego typu zespołów i obiektów przekracza 700.

Gospodarstwa kmiecie (indywidualne) stanowią główny składnik wsi o układzie łańcuchowym. Powstawały one w wyniku kolonizacji niemieckiej od XIII wieku, natomiast okres ich szczególnego rozwoju przypada na wiek XIX-ty, kiedy to stopniowo zdjęte zostają z kmieci świadczenia feudalne i gospodarstwa ulegają uwłaszczeniu. Proces ten trwał do drugiej połowy XIX w. z różną dynamiką w poszczególnych wsiach. Rozwój gospodarstw kmiecych był wówczas wspierany przez państwo pruskie akcjami kredytowymi. Gospodarstwa kmiecie najczęściej gospodarowały na gruntach o powierzchni od kilkunastu do kilkudziesięciu hektarów.

Najczęściej występujący układ zagród kmiecych był odzwierciedleniem ich lokalizacji, specjalizacji i zasobności. Początkowy budynek mieszkalno-gospodarczy, w typie domu przysłupowego lub frankońskiego, ulegał stopniowej rozbudowie o kolejne budynki. Rozbudowa ta była prowadzona wokół majdanu, najczęściej na planie czworoboku. Dopiero po rozbudowie części gospodarczej modernizowano lub budowano od nowa budynek mieszkalny. Stąd częsta sytuacja, kiedy w obrębie zagrody budynek mieszkalny jest najstarszy. Proces ten był najintensywniejszy od lat 70-tych XIX wieku do I wojny światowej. Doprowadził on do powstania wielu bardzo dużych gospodarstw zamożnych rolników indywidualnych. Takie gospodarstwa zachowały się do dziś najlepiej m.in. we wsiach Trójca, Ręczyn, Jerzmanki czy Jędrzychowice.

Folwark z kolei był specyficznym rodzajem dużego gospodarstwa rolnego, niezobowiązany do świadczenia renty feudalnej i w którym właściciel nie pracował osobiście. Na obszarze gminy Zgorzelec folwarki mogły stanowić własność prywatną (szlachty lub patrycjatu) lub własność miejską. Folwarki powstawały na Górnych Łużycach od XII w., tak przy wsiach związanych z kolonizacją niemiecką, jak i we wsiach o rodowodzie serbołużyckim. Często miały one charakter efemeryczny – związane z kilku indywidualnych gospodarstw rolnych, po zakończeniu działalności znów na takie rozbite. Do XVII wieku gospodarstwa te nie wyróżniały się w krajobrazie wsi. Własność feudalną od kmieci odróżniał jedynie czynnik ilościowy (a nie jakościowy) i fakt świadczenia pracy przez chłopów na rzecz właściciela. Często, choć nie zawsze, elementem zespołów folwarcznych była siedziba właściciela. Mogła ona mieć charakter reprezentacyjno-mieszkalny (pałac), mieszkalny (dwór) lub mieszkalno-administracyjny (rządcówka). Niemal zawsze, nawet w przypadku rządcówek i kurii, budynkom o cechach reprezentacyjnych, mieszkalnych czy administracyjnych towarzyszyło założenie ogrodowe.

Kolejną liczną grupą budynków wpisanych do GEZ są gospody. Obiekty ujęte w ewidencji nie obejmują wszystkich budynków o tym charakterze, które historycznie funkcjonowały na terenie gminy. Najczęściej w ewidencji ujęto główne gospody we wsi, czyli tzw. karczmy sądowe, które pełniły nie tylko funkcje rekreacyjne, rozrywkowe, gościnne, ale także stanowiły przedstawicielstwa lokalnej administracji.

Na terenie gminy Zgorzelec znajduje się 14 kaplic i kościołów oraz 2 mauzolea. Najbardziej charakterystycznym i najczęściej powtarzającym się typem świątyń są kościoły o addacyjnych bryłach. Powstawały one w okresie dominacji architektury gotyckiej jako niewielkie kaplice, a następnie były przez setki lat rozbudowywane o kolejne komponenty, takie jak nawy czy wieże. Z kościołami sąsiadował cmentarz parafialny, a ten otoczony był murem, do którego wejście często prowadziło przez budynek bramny. Przykładami takich budowli mogą być kościoły w Osieku Łużyckim, Jerzmankach, Jędrzychowicach czy Trójcy.

Ciekawą grupą zabytków są stare remizy strażackie, które obecnie ze względu na niewielką kubaturę nie są używane przez jednostki Ochotniczych Straży Pożarnych. Jedynie w remizie w Spytkowie urządzono izbę pamięci. Budynki te, z racji na dobrą lokalizację oraz ciekawe walory architektoniczne, mogłyby zostać wykorzystane społecznie lub turystycznie.

Prócz wyżej wymienionych typów zabytków nieruchomości na obszarze gminy Zgorzelec znajduje się jeszcze kilkadziesiąt innych budowli i budynków wpisanych do ewidencji zabytków, które nie posiadają pewnego wspólnego kontekstu, takich jak szkoły czy plebanie.

Podsumowując: zachowana substancja zabytkowa gminy Zgorzelec nadal bardzo dobrze odzwierciedla jej nowożytną strukturę gospodarczą, społeczną i ekonomiczną. Dotyczy

to w dużej mierze wpływu politycznego rady miasta Zgorzelca na tę część Górnych Łużyc, jak i charakteru średniozamożnej lokalnej szlachty i zamożnych społeczności rolniczych. Tworzy to wyjątkowy dla Europy Środkowej, wciąż widoczny gołym okiem, krajobraz kulturowy.

5.5.3. ZABYTKI ARCHEOLOGICZNE

W chwili obecnej lista stanowisk archeologicznych ujętych w gminnej ewidencji zabytków obejmuje 154 pozycje. Są to bez wyjątku stanowiska archeologiczne o ustalonej lokalizacji. W każdej z wsi gminy Zgorzelec umiejscowione jest przynajmniej jedno stanowisko archeologiczne, a w przypadku niektórych miejscowości zagęszczenie pozostałości archeologicznych jest zdecydowanie większe i wynosi od kilkunastu do ponad 20-tu stanowisk w miejscowości. Pod względem zarówno liczby, jak i jakości zachowanych reliktyw wyróżniają się Białogórze, Gronów, Jędrzychowice, Koźlice, Osiek Łużycki, Przesieczany, Radomierzyce, Tylice. Niestety dane pochodzą w większości przypadków ze znalezisk powierzchniowych, bardzo rzadko na terenie gminy Zgorzelec prowadzone były badania archeologiczne w większym zakresie, pozwalające na wyciąganie dalej idących wniosków. Zły stan badań wpływa bez wątpienia na poziom naszej wiedzy, zwłaszcza w odniesieniu do starszych okresów, należy spodziewać się, że w przyszłości dzięki nowym odkryciom poniższe ustalenia zostaną zweryfikowane lub uzupełnione.

Zachowane stanowiska archeologiczne charakteryzują się różnorodnością form i dużym przekrojem chronologicznym. Szczególnie liczne i poznawczo cenne są pozostałości wczesnośredniowiecznych grodzisk. Kolejną wartą odnotowania grupą są cmentarzyska, głównie z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza. Dość licznie reprezentowane są też osiedla (osady). Wiele spośród stanowisk to tzw. ślady osadnicze – w ten sposób określane są pojedyncze przypadkowe znaleziska zgłoszone służbom ochrony zabytków, względnie odkrycia ograniczające się do bardzo niewielu zabytków ruchomych (przykładowo zebrane z powierzchni kilka fragmentów naczyń ceramicznych). W takich sytuacjach wskazanie, czy dane odkrycie to pozostałość osady, cmentarzyska, czy innego rodzaju stanowiska, jest niemożliwe do czasu uzyskania pełniejszych wyników w trakcie badań sondażowych lub wykopaliskowych.

Z terenu gminy Zgorzelec pochodzą odkrycia wskazujące na zamieszkiwanie tego obszaru przez bardzo długi czas. Dzięki analizie chronologicznej stanowisk można wskazać kiedy teren gminy został po raz pierwszy zasiedlony, a także w których okresach dochodziło do rozwoju sieci osadniczej, a w których wręcz do całkowitego, trwającego nawet całe stulecia hiatusu osadniczego (okresu, kiedy dany obszar nie był stale zamieszany, pozostawał

opuszczony przez dłuższy czas). Pozwala to na zrekonstruowanie najstarszej historii omawianego obszaru, biorąc pod uwagę, że zarówno odnotowane stanowiska, jak i brak śladów osadnictwa z niektórych okresów są równie wymowne¹¹¹.

Najstarsze, nieliczne znaleziska można wiązać z okresem paleolitu i mezolitu (starsza i środkowa epoka kamienia). Brak śladów obecności wczesnych rolników sugeruje, że w neolicie (młodszej epoce kamienia) teren dzisiejszej gminy Zgorzelec pozostawał poza obszarami objętymi nowymi prądami kulturowymi z południa. Przeżywały się tu bardzo długo starsze tradycje kultur łowców i zbieraczy wywodzących się z okresu mezolitycznego. Dopiero późniejsze fazy neolitu odzwierciedlone są we wciąż jednak skromnym materiale archeologicznym, wskazującym na obecność przedstawicieli kultur rolniczych, ale w niewielkim zakresie. Niesprzyjające warunki środowiska przyrodniczego uniemożliwiały trwałe i pełniejsze zasiedlenie omawianego terenu przez społeczności neolityczne, nie potrafiące jeszcze radzić sobie na słabszych glebach.

Sytuacja uległa zmianie dopiero w epoce brązu oraz wczesnej epoce żelaza, kiedy to liczne i różnorodne stanowiska archeologiczne związane z kulturą łużycką oraz jej kontynuacją – kulturą białowicką, wskazują na trwałe i stabilne zamieszkiwanie omawianego obszaru przez niemal tysiąc lat. Ok. 500-400 r. p.n.e. można zaobserwować zdecydowany regres – teren dotąd zasiedlony został opuszczony, a na zagospodarowane uprzednio terytoria powróciły środowiska leśne. Kolejne ślady bytności człowieka pochodzą z czasów dużo młodszych – z okresem wpływów rzymskich (epoka żelaza) wiąże się obecnie kilka śladów osadniczych datowanych na III i IV w. n.e., a więc 700-800 lat po upadku osadnictwa z wczesnej epoki żelaza. Wszystko wskazuje na to, że w okresie pomiędzy 200-400 r. n.e. teren dzisiejszej gminy Zgorzelec był zapewne rzadko wykorzystywanym obszarem pustki, rozdzielającym bogate centra osadnicze znajdujące się na zachód, wschód i północ od niego.

Zawierucha Okresu Wędrówek Ludów zamykająca czasy antyku i otwierająca wczesne średniowiecze doprowadziła do całkowitego wyludnienia znacznych obszarów Europy Środkowej. Ponowne zasiedlenie obszaru na wschód od górnej Nysy Łużyckiej, tym razem przez nasuwające się od wschodu grupy Słowian, nastąpiło w wieku VIII-IX. Z czasem liczba ludności na omawianym obszarze rosła, a sieć osadnicza rozwijała się w sąsiedztwie grodów, których obecność wskazuje dobitnie na istnienie politycznych zawirowań i poczucie zagrożenia. W wiekach późniejszych, po wielkiej akcji kolonizacyjnej na prawie niemieckim w XII-XIII w. utrwaliła się istniejąca obecnie sieć osadnicza, napłynęły także liczne grupy nowej ludności z zachodu, niemieckiego pochodzenia. Znajduje to odzwierciedlenie w liczbie stanowisk

¹¹¹ Szczegółowe omówienie tej tematyki zob. rozdz. 5.3.1.1. Najstarsze osadnictwo.

archeologicznych z późnego średniowiecza – jest ich zdecydowanie najwięcej w porównaniu z jakimkolwiek innym okresem.

W rekonstrukcji pradziejów i okresu wczesnego średniowiecza nieodzowne jest odwołanie się także do informacji dotyczących starszych odkryć, których lokalizacja pozostaje niepewna. Stanowisk takich na terenie gminy Zgorzelec odnotowano 32, i mimo, że nie można ich ująć w gminnej ewidencji zabytków ze względu na kłopoty z dokładnym wskazaniem obszaru, który miałby być w ich przypadku chroniony, to jednak wnoszą one bezcenne dane dotyczące zwłaszcza okresu pradziejowego.

Podsumowując można stwierdzić, że z epoką kamienia na dzień dzisiejszy możemy wiązać 15 stanowisk, z których 6 znalazło się poza gminną ewidencją zabytków ze względu na niepewną lokalizację. Są to bez wyjątku rozproszone, pojedyncze znaleziska wyrobów krzemiennych lub fragmentów ceramiki, zakwalifikowane jako ślady osadnictwa. Na epokę brązu-wczesną epokę żelaza datowanych jest 28 stanowisk (13 niestety bez pewnej lokalizacji), przy czym ciężar gatunkowy wielu z nich - cmentarzysk, czy osad, jest nieporównanie większy niż luźnych znalezisk z epoki kamienia. Ponadto można domniemywać, że wiele ze stanowisk o niejasnej chronologii, określonych jako pradziejowe, też należy tego okresu. Z epoki żelaza, zresztą wyłącznie z jej młodszej fazy, pochodzi 6 stanowisk (w tym 2 o nieznanej lokalizacji). Tylko w jednym przypadku potwierdzono na stanowisku obecność obiektów archeologicznych i w jednym działalność produkcyjną związaną z wytopem żelaza. 27 stanowisk (5 o nieznanej lokalizacji) datowanych jest na wczesne średniowiecze, w tym 6 grodzisk i 2 cmentarzyska kurhanowe. Znacząca zmiana zachodzi w przypadku stanowisk późnośredniowiecznych – na terenie gminy Zgorzelec odnotowano ich aż 89 (w tym 8 o nieznanej lokalizacji), a ponadto kilka dalszych datowanych jest na przełom wczesnego i późnego średniowiecza, a 21 kolejnych na późne średniowiecze i okres nowożytny.

5.6. ZABYTKI O NAJWYŻSZYM ZNACZENIU DLA GMINY

BIAŁOGÓRZE

Zdecydowanie najważniejszym zabytkiem Białogórze jest zespół kościelny. O powstaniu kościoła w Białogórze niewiele wiadomo. Prawdopodobnie wzniesiony został w XVI w. Reprezentuje on charakterystyczny dla regionu typ kościołów o addycyjnej bryle, otoczonych murem wyposażonym w budynek bramny.

W skład szerzej pojmowanego zespołu kościelnego wchodzi także budynki plebanii (nr 19) z końca XIX wieku oraz dawnej szkoły ewangelickiej (nr 18) pochodzące z 1845 r. Budynki szkoły są w trakcie rewitalizacji i stanowią dobry przykład adaptacji zaniedbanego

budynku, pomimo tego, że nie są prowadzone w pełni zgodnie z postulatami konserwatorskimi.

1910 r.

2011 r.

2024 r.

Ryc. 8: Przekształcenia budynku dawnej szkoły ewangelickiej w Białogórz na przestrzeni wieków XX i XXI.

W Białogórz zachował się także budynek karczmy sądowej (nr 16), który częściowo zachował swoje funkcje publiczne (świetlica wiejska).

Zagroda nr 41 stanowi świetny przykład dużej, zamożnej zagrody kmiecej. W zachowanej strukturze zespołu zabudowań świetnie widać przekształcenia własnościowe, jakie dokonywały się od poł. XIX w., oraz idący za tymi przekształceniami wzrost zamożności kmieci. Zagroda składa się domu w typie frankońskim z pocz. XIX w., domu wycuznego, oraz dwóch budynków gospodarczych. Zagroda dzięki lokalizacji na wzniesieniu pełni istotną funkcję w krajobrazie wsi.

GOZDANIN

Najciekawszym zabytkiem Gozdanina jest zespół folwarczny w skład którego wchodzi budynki gospodarcze, dwór dzierżawcy, oraz relikty dworu obronnego na wyspie. Wieś z folwarkiem od XV w. stanowiła własność rady miejskiej Zgorzelca. Stary dwór na wysepce otoczonej fosą wybudowano na przełomie XVI/XVII w. i rozebrano na pocz. XIX w. Nową siedzibę wzniesiono w końcu XIX w. Większość budynków gospodarczych pochodzi z przełomu XVIII i XIX wieku. Jest to jeden z najlepiej zachowanych folwarków miejskich na obszarze powiatu zgorzeleckiego. Po wybudowaniu nowego dworu dla dzierżawcy pozostałości starszego założenia zagospodarowano w charakterze niewielkiego ogrodu wokół stawu.

Ryc. 9: Dwór dzierżawcy w Gozdaninie.

Wartościowym zachowanym obiektem w krajobrazie wsi jest szkoła (nr 24) z 1901 r. Choć obiekt ten wybudowano według projektu katalogowego, typowego dla architektury edukacyjnej państwa pruskiego, ze względu na stan zachowania budynku zasługuje on na wyróżnienie.

GRONÓW

Gronów jest jedną ciekawszych wsi pod względem układu ruralistycznego. Pod koniec XVIII w. duża część wsi spłonęła w pożarze. Niedługo później wieś została wykupiona przez pochodzącą z Pomorza rodzinę Tępskich (w niemieckiej historiografii znanych jako von Tempisky). Wybudowali oni we wsi nowy zespół pałacowo-folwarczny, kościół, oraz dwa kolejne folwarki w północnej (nieistniejący Obergruna) i zachodniej (Łękocin/Karlsdorf) części wsi. W przypałacowym parku znajduje się ruina budynku nazywanego browarem, która prawdopodobnie stanowi przebudowany relikwiot pierwotnego dworu. Wspomniany pałac wzniósł w 1802 r. Karol Leopold Tępski. Skromny klasycystyczny budynek z elementami baroku przykryty został dachem mansardowym z naczółkami. Wydłużony ryzalit tylny pełni funkcję klatki schodowej. Przyziemie miało charakter reprezentacyjny, a piętro — mieszkalny. W osi elewacji frontowej herb rodziny Tępskich (półksiężyc na opak z twarzą).

Kościół stanowi ciekawe połączenie starszych elementów (wieża z XV w.) zachowanych po pożarze z XVIII w., oraz dobudowanego przez Tępskich, klasycystycznego korpusu.

W świątyni znajduje się wiele elementów pierwotnego wyposażenia oraz wystroju, w tym łoża patronacka z herbem fundatorów.

Ciekawym zabytkiem jest ponadto willa weterynarza Ericha Herschela (Gronów nr 6), a także budynek karczmy sądowej (nr 14). Pełni on nadal funkcję publiczną jako świetlica wiejska.

W Gronowie zachowała się też duża część zagrody młyńskiej (nr 52) oraz budynek dawnej szkoły (nr 60). Warto wspomnieć o zagrodzie składającej się z domu mieszkalno-gospodarczego i stodoły (nr 65), oraz przynależnego do niej pierwotnie domu wycuznego (65a). Dom, choć w stanie bardzo zaniedbanym, zachował wiele ze swojej oryginalnej substancji.

Ryc. 10: Pałac Tępskich w Gronowie.

JERZMANKI

Kościół pw. św. Franciszka z Asyżu w Jerzmankach jest jednym z najstarszych na Górnych Łużycach. Powstał prawdopodobnie ok. 1260 r. i łączy styl późnego romanizmu i wczesnego gotyku. Charakteryzuje się rzadkim rozwiązaniem formalnym polegającym na usytuowaniu wieży pomiędzy prezbiterium a nawą. Budynek w przeciągu wieków był wielokrotnie poddany przebudowom, z których te z drugiej poł. XX wieku zatarły część cech charakterystycznych.

Wieś początkowo związana z radą miasta Zgorzelca, lub miejskim patrycjatem w kolejnych stuleciach stała się prywatną własnością. Istnienie dworu odnotowano w XVI w., a w XVIII w. wzmiankowano otaczający go formalny ogród. W drugiej poł. XIX w. dwór uległ pożarowi, a w jego miejscu powstał neogotycki pałac (który wyburzono po II wojnie światowej). Ogród rozbudowano wówczas w stylu krajobrazowym, a pracami kierował Eduard Petzold, projektant m.in. Parku Mużakowskiego. Park, choć zaniedbany, nadal zachował czytelny układ i stanowi jeden z najważniejszych przykładów sztuki ogrodowej w regionie.

W Jerzmannach wykształcił się dwumajdanowy zespół folwarczny. Wspominano go już w XV wieku. Budynki starszej części folwarku pochodzą z okresu po 1794 r. i wiążą się z odbudową dóbr po pożarze. Młodsza część majątku, skupiona wokół drugiego majdanu, powstała w drugiej połowie XIX w. W obu częściach folwarku zachował się dom zarządcy. W zespole pałacowo-folwarczno-parkowym znajduje się także dom ogrodnika (nr 23) oraz dominialna leśniczówka (nr 9) w stylu neogotyckim, nawiązującym do architektury pałacu.

Bardzo ciekawą grupą zabytków jest zespół przemysłowy dawnej szwalni (nr 56) wraz z budynkami mieszkalnymi dla dyrekcji (nr 52) i pracowników (nr 53, 54, 55).

Charakterystycznym elementem wsi są dwie duże zamożne zagrody kmiece (nr 65 i 75) na południowy zachód od kościoła, w których doszło do rozbudowy budynków mieszkalnych do formy dużych, kubicznych brył. Budynki pomimo remontów prowadzonych w sposób dążący do zatarcia zabytkowego charakteru, stanowią cenny przykład architektury wiejskiej odzwierciedlający przemiany społeczne i gospodarcze na Górnym Łużycach.

Ryc. 11: „Willowe”, kubiczne formy budynków mieszkalnych w zagrodach nr 65 i 75.

JĘDRZYCHOWICE

Bez wątpienia najcenniejszym zabytkiem wsi i główną dominantą w krajobrazie jest zespół kościelny o charakterze obronnym. Sama świątynia powstała w 2. poł. XIII wieku w charakterystycznym dla regionu stylu późnoromańskim z elementami wczesnogotyckimi i systematycznie go rozbudowywano. Świątynia otoczona jest murem, w którym zachowały się pozostałości budynku bramnego. W obwód muru wkomponowany został dwuskrzydłowy budynek plebanii (nr 9) z XVIII wieku. Prawdopodobnie kościół został wtórnie ufortyfikowany w XVII w. i włączony do umocnień przedpoła miasta Zgorzelca. W pobliżu zespołu kościelnego znajduje się budynek kantoratu (nr 8) z początku XIX w.

Drugą dominującą w krajobrazie wsi budowlą są ruiny dworu (nr 54) w dawnym zespole dworsko-folwarcznym. Dwór wybudowano w latach 1611-1625 dla Heinricha von Henersdorfa w stylu renesansowym. Otoczono go wówczas niewielkim ogrodem formalnym, w XIX w. znacząco rozbudowanym o część krajobrazową. Dwór od końca XIX w. pełnił funkcję modnej podmiejskiej restauracji, a uległ dewastacji po II wojnie światowej.

Ryc. 12: Dwór w Jędrzychowicach w 1925 r. oraz 2025 r.

Ze względu na skalę założenia oraz stan zachowania wyróżnić należy dwie duże zagrody kmiece nr 10 i 82. Obie zagrody wzniesione zostały z kamienia w drugiej połowie XIX w. i składają się 4 budynków w czworobocznych zarodach¹¹². W przypadku obu zagród w jednym z budynków gospodarczych znajdują się kamienne arkady.

KOSTRZYNA

Kostrzyna to jedna z najstarszych miejscowości na terenie gminy Zgorzelec. Wskazuje na to serbołużycka nazwa (głuz. *Trapidlo*), zachowany owalnicowy układ ruralistyczny i

¹¹² W przypadku zagrody nr 10 jeden z budynków gosp. zastąpiony został szklarnią.

drożny, radialny charakter niw. W XV w. w północno-wschodniej części wsi powstał majątek rycerski. W XVIII w. lokalne łużyckie rody Kyaw i Uechtritz wzniosły pałac będący ciekawą mieszanką cech typowych dla klasycystycznego saskiego baroku oraz rozwiązań nietypowych. Na wschód od pałacu ulokowano ogród ozdobny i warzywny, sad oraz niewielką część krajobrazową. Drogi dojazdowe od tej strony obsadzono lipami. W otoczeniu pałacu rosną buki zwyczajnie w odmianie purpurowej. Prócz pałacu i parku w skład założenia wchodzi także rozbudowany zespół budynków gospodarczych, z których większość pochodzi z początków XX w. W pobliżu zespołu folwarcznego zachował się zespół budynków dominialnej leśniczówki (nr 7) oraz budynków mieszkalnych dla pracowników (nr 2, 8, 9). W części kmiecej wsi na wyróżnienie zasługuje budynek przysłupowy (nr 13) oraz ryglowy spichlerz (nr 20).

Kostrzyna pomimo złego stanu części budynków, jako wieś z zachowanym zespołem pałacowo-folwarcznym, częścią dominialną i kmiecią, oraz niezakłóconym przez współczesną zabudowę układem ruralistycznym reprezentuje wiele charakterystycznych dla Górnych Łużyc cech. Wieś wyróżnia się dużym potencjałem turystycznym i krajobrazowym.

Ryc. 13: Pałac (z lewej) i dom przysłupowy (z prawej) w Kostrzynie.

KOŹLICE

Najbardziej znanym zabytkiem w Koźlicach jest wczesnośredniowieczne grodzisko wraz z osadą podgrodową. Gród funkcjonował w trzech fazach od wieku VII po XI w. Pozostałości obwarowań są najlepiej widoczne w części południowo-wschodniej. Odnaleziona na terenie grodu i podgrodzia ceramika wykazuje cechy wspólne z podobnymi znaleziskami z grodów na Landeskrone i w Niedowie.

We wsi zachował się budynek karczny sądowej, który obecnie znajduje się w bardzo złym stanie. Ciekawym obiektem, mającym w razie ewentualnej rewitalizacji potencjał do wykorzystania w celach turystycznych lub społecznych jest remiza strażacka.

KOŹMIN

Koźmin od XV wieku stanowił własność rady miejskiej w Zgorzelcu. Miasto czerpało zyski z dzierżawy majątku znajdującego się w zachodniej części wsi. Folwark składał się pierwotnie z budynku dworu oraz budynków gospodarczych otaczających majdan z trzech stron. Obecny dwór powstał pod koniec XVIII w. o czym świadczy min. późnobarokowy portal wejściowy. W skład zespołu dworu z folwarkiem wchodził duży ogród kuchenny na północ od dworu oraz park krajobrazowy schodząc do doliny Nysy Łużyckiej w zachodniej części.

Ryc. 14: Budynek dworu w Koźminie oraz aleja prowadząca z doliny Nysy Łużyckiej przez park do folwarku.

KUNÓW

Wieś o bardzo ciekawym układzie mieszanym, ruralistyczno-urbanistycznym. Stary Kunów (część starsza, północna) była niewielką osadą przyfolwarczną. Nowy Kunów (część południowa, młodsza) ma charakter małego miasteczka. Osada ta powstała w wyniku osiedlenia przez rodzinę von Warnsdorf na gruntach na południe od istniejącej wsi emigrantów religijnych z Czech. Właściciele dóbr starali się dla nowego osiedla o prawa miejskie, których jednak nigdy nie uzyskało, posiadało natomiast prawa targowe. Założenie lokowano na dawnej wyspie pomiędzy Czerwoną Wodą a młynówką.

Pomiędzy Starym a Nowym Kunowem znajduje się zespół pałacowo-folwarczny. Późnorennesansowy dwór z XVI w., prawdopodobnie zbudowano na reliktach starszej budowli obronnej. W XVII w. dobudowano do niego kaplicę, a w 1824 r. nadbudowano kolejną kondygnację. Jeszcze w XVII w. dwór otoczony był fortyfikacjami. Folwark pałacowy, datowany na XVII w., w większości rozebrany. W otoczeniu zespołu zachowany został częściowo obrys

fortyfikacji. Obok ufortyfikowanego folwarku z pałacem ulokowano drugi, mniejszy folwark (nr 53).

W pobliżu pałacu w XVIII w. powstał ogród formalny. Pod koniec XIX w. na drugim brzegu Czerwonej Wody wytyczono rozległy park krajobrazowy. Charakterystycznym elementem założenia był pawilon na wzgórzu, z którego rozchodziły się promieniście aleje. Fragmenty tych alej, które pełniły także funkcje dojazdowe do majątku, zachowały się do dziś.

Specyficzny, urbanistyczny układ przestrzenny miejscowości oraz małomiasteczkowy charakter jest nadal widoczny w zabudowie miasta, nawet pomimo remontów prowadzonych niezgodnie ze sztuką konserwatorską. Tyczy się to budynków zwłaszcza wokół rynku (nr 1, 2, 3, 6, 7, 18, 19).

Ciekawymi i bardzo dobrze zachowanymi budynkami są dawna szkoła (nr 300 i świetlica (nr 24). Obydwa budynki prezentują styl architektoniczny typowy dla pruskiej architektury edukacyjnej z początku XX w. i obecnie pełnią funkcje mieszkalne.

Ryc. 15: Pałac w Kunowie (z lewej) oraz budynek dawnej świetlicy (z prawej).

ŁAGÓW

Najbardziej rozpoznawalnym zespołem zabytków jest barokowy dwór i zespół folwarku dolnego. Dwór wybudowano w 1581 r., prawdopodobnie z wykorzystaniem reliktów starszej budowli. Pierwotnie miał charakter obronny i wyposażony był w dwie basteje i fosę. Dwór znacząco przebudowano ok. 1780 r.; prawdopodobnie wówczas zniwelowano fortyfikacje.

Folwark dworski, tzw. „dolny”, pierwotnie o konstrukcji szkieletowej, spłonął w poł. XVIII w. Obecny pochodzi z czasów zbliżonych przebudowie dworu. Do założenia prowadzi przejazd przez budynek bramny z kamiennym mostem nad reliktami fosy. Folwark rozbudo-

wano w XIX w. Zabudowa jego pierzei wschodniej została w większości rozebrana, północną stronę zamykał mur.

W trakcie XVIII-wiecznej przebudowy dworu założono ogrody ozdobne, w XIX w. na południe od zespołu powstał park krajobrazowy ciągnący się do zabudowań drugiego folwarku. Do zespołu dworskiego prowadziły aleje lipowo-jesionowe. miejscowości zachował się także drugi folwark, tzw. „górny”, nieco na południe od zespołu folwarku „dolnego”. Istniał on już z pewnością przed rokiem 1822 r. i obecnie jest przebudowywany na cele mieszkaniowe. Kościół pw. św. Antoniego Padewskiego w Łagowie wzmiankowany jest po raz pierwszy w 1346 r. Wzniesiony został prawdopodobnie już w poł. XIII w. w stylu wczesnego gotyku i jak większość wiejskich kościołów na Górnych Łużycach ma addycyjną bryłę. Na pocz. XVI w. dodano do niej zakrystię i wieżową klatkę schodową. Pod koniec XVI wzniesiono przybudówkę z lożą patronacką. W XVIII wnętrza wyposażono w empory oraz dodano sygnaturkę. W 1880 r. dodano dwie wieżowe przybudówki do nawy i dokonano stylizacji kościoła w duchu historyzmu nawiązującego do stylu neoromańskiego, neogotyckiego i neorenesansowego.

W Łagowie zachowały się dwa budynki szkolne. Pierwszy, tzw. „stara szkoła” pochodzi z początku XIX w., a „nową szkołę” wzniesiono na pocz. XX w. Oba budynki wzniesione zostały w stylu budownictwa wernakularnego. Interesującą grupą obiektów wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków są domy położone w zachodniej części wsi, wzdłuż ul. Jeleniogórskiej (nr 5-45). Są to domy jedno- i dwurodzinne z pierwszej połowy XX w. reprezentujące styl charakterystyczny dla architektury podmiejskiej tego okresu.

Ryc. 16: Zespół folwarku „dolnego” z dworem (po prawej).

ŁOMNICA

Wieś wzmiankowana po raz pierwszy w 1391 r. stanowiła niewielką osadę przyfolwarczną. Zespół pałacowo-folwarczny (nr 40-41) powstał w wyniku systematycznej rozbudowy XVI-wiecznego dworu z folwarkiem. Największe przebudowy miały miejsce po pożarze w 1739 r. i w latach 40-tych XIX w. Druga rozbudowa utrzymana była w duchu wczesnego neogotyku i była to jedna z pierwszych tego typu realizacji w regionie. Pałac wraz z budynkami folwarcznymi tworzy zespół skupiony wokół trzech przestrzeni: głównego majdanu oraz otoczonych murem dziedzińca zewnętrznego od strony wsi i ogrodu kuchennego z domem ogrodnika. Na północ od pałacu rozciąga się ponad 11-hektarowy park krajobrazowy, na obszarze którego znajdują się ruiny mauzoleum rodowego rodziny Schimmelpennig von der Oye.

Ryc. 17: Pałac i ruiny mauzoleum w Łomnicy.

NIEDÓW

Najstarszym obiektem historycznym na terenie wsi jest grodzisko funkcjonujące od IX do XI w. i będące w tym okresie jednym ze znaczniejszych ośrodków. Składa się ono z członu głównego oraz podgrodzia i zlokalizowane jest na szczycie góry Paśnik. Na terenie grodziska znajduje się wykuta w skale cysterna, pierwotnie o wymiarach 4x5m.

Po upadku grodu w XI w. lokowano w miejscowości świątynię i parafię. Niedów jest jednym z najstarszych ośrodków religii chrześcijańskiej w regionie i był w przeszłości celem pielgrzymek. Kościół wzmiankowano po raz pierwszy w 1346 roku. Obecny budynek powstał w XVIII w. w wyniku przebudowy starszej świątyni (XV-XVI w.). Na południe od kościoła znajduje się częściowo zachowany zespół plebanii i dużego gospodarstwa. Skala założenia może sugerować, że pierwotnie był to folwark należący do właścicieli wsi (od XV w. wieś należała min. do Gersdorfów, Pentzigów, von Dohna), a plebania mieściła się w innym miejscu.

Ryc. 18: Panorama Niedowa z widocznym kościołem, budynkiem tzw. „nowej” szkoły oraz ruinami zabudowań plebanii i „starej” szkoły.

OSIEK ŁUŻYCKI

Kościół w Osieku Łużyckim wzmiankowany po raz pierwszy w 1346 r. Prawdopodobnie pierwotnie posiadał charakter obronny. Najstarszą częścią świątyni może być czworoboczna bryła wieży. Kościół przebudowany w latach 1532-36 w stylu późnego gotyku i z tego okresu pochodzą mury kościoła. Po pożarze w 1662/1663 gruntownie przebudowany. Ostateczną formę przybrał w XVIII w. Kościół wyróżnia się bardzo dobrze zachowanym i utrzymanym wyposażeniem.

Spośród budynków wpisanych do Gminnej Ewidencji Zabytków uwagę zwraca budynek nr 78 z poł. XIX w typie niewielkiego domu frankońskiego. Zachował on wiele elementów typowych dla architektury ludowej regionu.

Ryc. 19: Kościół w Osieku Łużyckim (z lewej) oraz dom nr 78 (z prawej).

POKRZYWNIK

Pokrzywnik to kolejna na terenie gminy niewielka miejscowość o charakterze osady przyfolwarczej. Majątek funkcjonował już w XV w. i związany był ze Zgorzelcem. Obecny układ folwarku i dworu ukształtowany został w XVIII w. przez Gehlerów. Dwór gruntownie przebudowano i rozbudowano w 2 poł. XIX w. Zespół folwarku składa się z dworu, oficyny mieszkalnej z oborą, stajni z chlewnią, ruin stodoły z wozownią, ruin kuźni, budynku mieszkalnego oraz niewielkiego parku.

Ryc. 20: Dwór w Pokrzywniku.

RADOMIERZYCE

Pałac w Radomierzycach jest jednym z najbardziej rozpoznawalnych zabytków w tej części województwa dolnośląskiego. W XVII w. wieś przeszła na własność rodziny Ziegler-Klipphausen. Jej przedstawiciel Joachim Zygmunt gruntownie przebudował część dominialną. W 1722 r. w południowo-zachodniej części wsi, w widłach Nysy i Witki zbudował na wyspie zespół pałacowy, który po jego śmierci ustanowił w testamencie siedzibą fundacji dla panien. Pałac lokowano obok nieco starszego budynku pałacowego, rozebranego wkrótce po ukończeniu nowego. Dziedziniec pałacu zamykają cztery oficyny i dwa pawilony. Zespół wybudowano w stylu klasycyzującego baroku. Prowadziła do niego aleja lipowa. Ogrodowo urządzono otoczenie pałacu oraz groble wokół fosy.

Folwark, być może w pierwotnej lokalizacji dworu, gruntownie przebudowano w XVIII w. w stylu typowym dla tego okresu i regionu. W skład zespołu folwarcznego wchodził ogród użytkowy, dom ogrodnika i oranżeria. Na północny-zachód od folwarku znajdują się zabudowania młyna, powstałego w wyniku XVIII-wiecznej przebudowy wsi.

Kościół św. Piotra i Pawła wzmiankowano w XIII w. Obecna świątynia pochodzi z pocz. XVIII w. i utrzymana jest w stylu nawiązującym do pałacu. W skład zespołu kościelnego wchodzi także cmentarz i mauzoleum dla panien z fundacji.

Ryc. 21: Pałac w Radomierzycach (z lewej) oraz most prowadzący na wyspę z bramą i oficynami (z prawej).

RĘCZYN

W Ręczynie zachowały się dwa zespoły folwarków. Tak zwany Ręczyn Dolny oraz Średni. Folwark Dolny (nr 35-36) założono w XVI-XVII w., wykorzystując istniejące gospodarstwa kmiecie. Obecny zespół folwarczny, na planie trapezu, wzniesiono w końcu XVIII wieku. Majątek Ręczyn Średni (nr 68) wydzielony został w 1418 r. przez Nostizów Kasparowi Liedlau. XVI-XVIII w. stanowił własność Pentzigów. Ukształtował się ostatecznie w 2. poł. XIX w. w okresie uwłaszczeń. Na majdanie gospodarstwa zachował się drewniany, wolnostojący gołębnik.

W okolicach centrum wsi znajduje się budynek dawnej świetlicy wiejskiej (nr 29). Jest to obiekt przysłupowy rozbudowany wszerek i przykryty dachem naczółkowym z lukarnami szczupakowymi.

Imponującym przykładem rozbudowy zamożnej zagrody kmiecej jest zagroda nr 60-60a, gdzie część mieszkalną w północnej pierzei zagrody przebudowano do formy dużej, klasycystycznej willi.

Ryc. 22: Kuria w zespole folwarku Ręczyn Dolny (z lewej) oraz gołębnik z majątku Ręczyn Średni (z prawej).

SŁAWNIKOWICE

Świątynia w Sławnikowicach wzmiankowana była już w XIV w. Obecny kościół powstał prawdopodobnie w XVI w. z wykorzystaniem murów starszej budowli. Rozbudowany o kaplicę grobową Frombergów w 1733 r., oraz sygnaturkę i emporę w 1776 r. W 1838 r. przebudowano i zmodernizowano wnętrza. W 1960 r. przebudowano i uproszczono sygnaturkę oraz przebudowano wnętrza. Kościół wraz z cmentarzem otoczony jest murem, w który wkomponowany został krzyż pokutny. Mur wyposażono w kamienno-ryglowy budynek bramny.

Pałac w Sławnikowicach zbudowano w latach 1812-15 w pewnym oddaleniu od dziedzica folwarcznego. Przed pałacem wytyczono podjazd z gazonem, za budynkiem niewielki ogród formalny (oba założenia już nie istnieją). Na wschód od pałacu istniał park krajobrazowy ze stawem i kaplicą (obecnie ruina). Granice założenia parkowego zostały zmniejszone. Na północ wytyczono ogród użytkowy i wybudowano dom ogrodnika. Z pałacem związany był charakterystyczny dwudzielnicowy folwark. Majdan zachodni może posiadać nawet średniowieczną metrykę. Zabudowania wokół obu dziedzińców powstawały systematycznie od XVIII do XIX w. Współcześnie zabudowania majdanu wschodniego są w dużej mierze rozebrane.

Jednym z lepszych przykładów odbudowy i adaptacji dużej zagrody kmiecej z obszaru gminy jest zagroda nr 46 w Sławnikowicach. Składa się ona z domu mieszkalnego i 3 budynków gospodarczych na planie czworoboku.

Ryc. 23: Pałac w Sławnikowicach (z lewej) oraz budynek mieszkalny w zagrodzie nr 46 (z prawej).

SPYTKÓW

Znajdujący się w Spytkowie zespół pałacowo-folwarczny został rozebrany po drugiej wojnie światowej. Jego jedyną pozostałością są dwa budynki, mieszkalny i gospodarczy, pełniące funkcje leśniczówki bądź rządcówki dominialnej (nr 27). Ważnym zabytkiem z perspektywy zachowania dziedzictwa materialnego jest dobrze zachowany i adaptowany dom przysłupowy w zagrodzie nr 16. Dom prezentuje starszy typ tej architektury z zamurowaną dawną izbą zrębową oraz częściowo oszalowaną konstrukcją ryglą.

Ryc. 24: Rządcówka (z lewej) i dom przysłupowy ze Spytkowa (z prawej).

TRÓJCA

Najważniejszym zabytkiem Trójcy jest podmiejska willa (nr 18) wybudowana dla rodziny Schwarze w 1897 r. Całość założenia, tj. budynek mieszkalny oraz budynek gospodarczy wraz z łączącym je podcieniem, oraz ogród, zostały zaprojektowane przez wybitnego zgorzeleckiego architekta Gerharda Röhra. Röhr był autorem wielu prestiżowych realizacji nie tylko na terenie samego miasta Zgorzelca, ale też całych Górnych Łużyc i Dolnego Śląska. Należy do jednych z najważniejszych architektów doby secesji w tej części Europy.

Późnoromański, bezwieżowy kościół wzniesiono w 2 poł. XIII w. Z tego okresu pochodzi prezbiterium z apsydą. Przebudowany i rozbudowany dwukrotnie w XVI w. (najpierw zakrystia, następnie kruchta zachodnia). Wystrój wewnątrz pochodzi w dużej mierze z XVII w. Kościół był odnawiany w 1809 i 1827 r. Pod względem stylistycznym i architektonicznym świątynia jest reprezentatywnym przykładem prowincjonalnej architektury sakralnej Górnych Łużyc. Kościół z cmentarzem częściowo otoczono murem; zespół miał prawdopodobnie charakter refugialny. Dostęp w obręb murów jest możliwy poprzez późnogotycki, XVI-wieczny budynek bramny. W skład zespołu kościelnego wchodzi także okazała plebania z pocz. XIX w. wraz z budynkami gospodarczymi i salką katechetyczną.

W pobliżu zespołu kościelnego znajduje się także zespół folwarku miejskiego (nr 41). Wzmiankowano go już w 1412 r. Obecny układ przestrzenny wykształcił się od pocz. XIX w. do I. 30 XX w. Zespół obecnie należy do różnych właścicieli, prowadzących działalność usługową w branży transportowej i usługowej. Zespół budynków folwarku składa się z aktualnie domu mieszkalno-gospodarczego zarządcy dominialnego folwarku i 2 budynków gospodarczych. Historycznie częścią folwarku była także mleczarnia (nr 42).

Ryc. 25: Villa Schwarz (z lewej) oraz kościół (z prawej) w Trójcy.

TYLICE

Najciekawszym zespołem obiektów zabytkowych na terenie Tylic jest folwark wzmiankowany już na przełomie XIV/XV w. Obecny kształt przyjął na początku XIX w. i z tego okresu pochodzi większość jego zabudowy. Budynki gospodarcze wraz z kurią lub domem zarządcy tworzyły zamknięty czworobok. Dodatkowo w skład zespołu wchodzi także dom dla pracowników folwarcznych z końca XIX w. (nr 50a) oraz rozległy park krajobrazowy z pocz. XX w.

Ryc. 26: Budynek mieszkalny zarządcy majątku w Tylicach.

Zabudowa folwarczna (do dziś zachował się spichlerz i oficyny) pochodzi głównie z XVIII w.,

a przebudowana została w II poł. XIX w. Jest to obiekt o bardzo dużym znaczeniu dla historii regionu i znaczeniu artystycznym.

ŻARSKA WIEŚ

Najbardziej rozpoznawalnym zabytkiem Żarskiej Wsi jest zespół pałacowo-folwarczny Florsdorf. Powstał on w wyniku rozbudowy starszego założenia. Dwór z XVII w. znacząco rozbudowano w I poł. XVIII w. w stylu prowincjonalnego saskiego baroku. Na wschód od pałacu (nr 30) rozciąga się duży park krajobrazowy o pow. 9 ha, ze stawami i ogrodem skalnym. Zabudowa zespół tzw. Folwarku Dolnego (nr 19-52), który założony został w 1624 r. W jego skład wchodzi dwór z przełomu XVIII/XIX w. oraz budynki mieszkalne i gospodarcze na planie czworoboku. Do budynku dworu od południa przylegają relikty ogrodu w stylu angielskim.

Pomiędzy majątkiem Florsdorf a Folwarkiem Dolnym mieści się także duże gospodarstwo, tzw. majątek Kerner (34-34a) z budynkiem mieszkalnym rozbudowanym do formy kubicznej willi.

Do jednych z najciekawszych i najcenniejszych zabytków architektury ludowej jest dom przysłupowy nr 109. Dom, pomimo że pochodzi z poł. XIX w. posiada wiele archaicznych cech i jest jednym z najlepiej zachowanych przykładów budownictwa przysłupowego należącego do uboższych warstw mieszkańców wsi.

W Żarskiej Wsi zachował się ponadto budynek karczmy sadowej (nr 26), który nadal pełni funkcje społeczne (świetlice).

Ryc. 27: Ruiny pałacu w majątku Florsdorf oraz dwór w zespole Folwarku Dolnego.

6. OCENA STANU DZIEDZICTWA KULTUROWEGO GMINY.

ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ

Ocenę stanu dziedzictwa kulturowego gminy najłatwiej jest przeprowadzić na podstawie analizy SWOT, która umożliwia w sposób jasny i klarowny na uporządkowanie danych i wskazanie właściwej ścieżki postępowania. Nazwa tej metody pochodzi od skrótu z języka angielskiego czterech kategorii, na jakie podzielone są informacje: **Strengths** (silne strony), **Weaknesses** (słabości), **Opportunities** (szanse) oraz **Threats** (zagrożenia). Ponadto silne strony i słabości należą do czynników wewnętrznych (pozytywne i negatywne), na które władze gminy, lokalna społeczność, instytucje gminne mają bezpośredni wpływ. Z kolei szanse i zagrożenia zalicza się do czynników zewnętrznych (pozytywnych i negatywnych), rozumianych jako zjawiska, bariery, utrudnienia i tendencje występujące w otoczeniu, na których natężenie mają wpływ inne podmioty, lub okoliczności niezależne.

Tabela 5: Analiza SWOT

SILNE STRONY	SŁABOŚCI
• położenie na trójstyku granic i dogodna komunikacja • zaktualizowany GEZ • wysoki stopień objęcia terenu gminy przez MPZP (forma ochrony zabytków) • bogata historia regionu powiązana z ośrodkami o ponadregionalnej randze (Görlitz, Praga, Drezno, Wrocław) • istniejące szlaki turystyczne, sieć dróg rowerowych • oznakowanie tablicami informacyjnymi wielu obiektów zabytkowych • dobrze zachowany krajobraz przyrodniczo-kulturowy • zabytki o turystycznym potencjale (np. niektóre zespoły pałacowe, czy sakralne, kompleks stanowisk w Białogórze, dawne założenia parkowe) • zachowane elementy dziedzictwa kulturowego – układy przestrzenne, zespoły, zabytki architektury, stanowiska archeologiczne	• stan zachowania dużej części zabytków ujętych w GEZ (zły stan techniczny, nieprawidłowo prowadzone remonty) • brak uchwały ws zasad udzielania dotacji na prace przy zabytkach wpisanych do rejestru z terenu gminy • niska świadomość społeczna mieszkańców gminy i niskie poczucie odpowiedzialności za lokalny krajobraz kulturowo-przyrodniczy (brak dbałości o przestrzeń publiczną, niewłaściwe technologie i materiały stosowane przy remontach zabytków, brak wiedzy o lokalnych zabytkach oraz brak zrozumienia dla potencjału turystycznego obszaru gminy) • planowane inwestycje OZE mocno ingerujące w znaczną część krajobrazu gminy • nieuregulowany stan prawny niektórych zabytków • presja osadnicza w podmiejskich wsiach (Łagów, Jędrzychowice, Jerzmanki, Koźlice), chaotyczna nowa zabudowa nie spełniająca warunków wskazanych w MPZP • mała świadomość podmiotów gospodar-

• popularyzacja miejscowego dziedzictwa – informacje na stronie gminy o najciekawszych zabytkach i szlakach turystycznych • projekty badawcze dotyczące lokalnego dziedzictwa (np. „1000 lat Górnych Łużyc”) • bliskość ośrodków miejskich – Zgorzelca i Görlitz	czych o korzyściach płynących z mecenatu kultury, czy zaangażowania z sprawy ochrony lokalnego dziedzictwa • niewystarczająca promocja zabytków i niezrozumienie ich potencjału z życia społecznym i gospodarczym • niski stopień pozyskania funduszy zewnętrznych na zabytki i brak projektów bazujących na potencjale dziedzictwa kulturowego • trudności finansowe przekładające się na niedostateczne nakłady na zabytki ze strony właścicieli obiektów zabytkowych, samorządów, oraz państwa • skomplikowane procedury towarzyszące działaniom przy zabytkach • zły lub bardzo zły stan wielu z kluczowych obiektów zabytkowych w gminie – pałac w Kunowie, pałac w Żarskiej Wsi, pałac w Radomierzycach, dwór w Kostrzynie
SZANSE	ZAGROŻENIA
• prawidłowo prowadzone prace remontowe-konserwatorskie przy zabytkach • imprezy o zasięgu transgranicznym wykorzystujące potencjał lokalnych zabytków • możliwość pozyskania funduszy zewnętrznych (np. środków z UE, dotacji MDiKN, itp.) • tworzenie nowych miejsc pracy w oparciu o potencjał lokalnego krajobrazu przyrodniczo-kulturowego • uwzględnienie spraw ochrony dziedzictwa kulturowego w planie ogólnym gminy oraz nowopowstających dokumentach strategicznych • stworzenie korzystnych warunków dla rozwoju turystyki (rozbudowa sieci ścieżek rowerowych, tras spacerowych, dbałość o prawidłowe i rzetelne oznakowanie atrakcji turystycznych, wspieranie działalności powiązanych z kreowaniem bazy turystycznej) • rozwijanie świadomości kulturowo-historycznej i ekologicznej mieszkańców	• rosnące koszty utrzymania i prac remontowych przy obiektach zabytkowych • skomplikowanie i długotrwałe procedury pozyskiwania środków unijnych • przeciążenie samorządów zadaniami bez odpowiedniego zabezpieczenia finansowego • mała świadomość społeczna ze strony samorządów i mieszkańców na temat walorów i potencjału lokalnego dziedzictwa • narastające problemy społeczne • presja inwestorów – działania prowadzące do degradacji zabytków lub ich otoczenia • dalsze zaburzenie krajobrazu gminy inwestycjami OZE • dalsza degradacja substancji zabytkowej i krajobrazu gminy • niskie poczucie tożsamości lokalnej • natłok nowej chaotycznej zabudowy w historycznych miejscowościach gminy

gminy (projekty, imprezy, spotkania, wycieczki, itd.) • współpraca transgraniczna i wymiana doświadczeń z partnerami z Niemiec i Czech • skierowanie akcji informacyjnych do właścicieli zabytków w celu poszerzenia ich wiedzy nt ich obowiązków, praw i możliwości pozyskania dofinansowań, podręczniki dobrych praktyk • aktywizacja społeczności lokalnej i wspieranie inicjatyw oddolnych ukierunkowanych na zachowanie i promocję dziedzictwa kulturowego • systematyczne przeznaczanie przez gminę środków finansowych na prawidłową opiekę nad zabytkami będącymi własnością gminy • zagospodarowanie terenów z zabytkową zielenią i dawnych parków przypałacowych na cele rekreacyjno-wypoczynkowe • edukacja regionalna	
---	--

Oceniając stan dziedzictwa kulturowego z terenu gminy Zgorzelec, należy podkreślić jego potencjał, który niestety jak dotąd nie jest w pełni wykorzystany. Chcąc zmienić tą sytuację należałoby szybko przystąpić do działań, rozpoczynając od akcji edukacyjnych i informacyjnych. Potencjał ten bowiem ulega w ostatnich latach umniejszeniu, wynikającemu z zaniedbania i złego stanu zachowania wielu zabytków z jednej strony i niskiej świadomości społecznej z drugiej. Nieprawidłowo prowadzone remonty i adaptacje prowadzą do dewastacji licznych obiektów na terenie gminy. Nie zawsze wynika to z czynników ekonomicznych i konieczności wyboru najtańszych rozwiązań. Często jest to brak wiedzy, lub brak dbałości o substancję zabytkową wykazywana przez właścicieli cennych obiektów. Najczęstszymi błędami są wymiana okien i drzwi oraz poszycia dachowego bez uwzględnienia wytycznych konserwatorskich i powiązane z tym zniszczenie lub wyrzucenie cennych elementów oryginalnej stolarki. Podobnie bezpardonowo traktowane są wnętrza zabytkowych obiektów. Na gminnie prowadzone są działania mające na celu ocieplenie budynków, ale z wykorzystaniem niewłaściwych materiałów, a także w sposób prowadzący do zakrycia lub zniszczenia wystroju elewacji budynków. Nierzadko zaobserwować można też poważniejsze ingerencje – przebudowy części lub całości budynków, odbierające im całkowicie ich pierwotny charakter.

Postępująca degradacja lokalnego dziedzictwa powiązana jest także z rosnącą presją osadniczą w wielu miejscowościach i narastającym chaosem przestrzennym. Bardzo poważnym zagrożeniem dla miejscowego krajobrazu są ponadto planowane inwestycje w OZE.

Podsumowując ocenę stanu zachowania dziedzictwa kulturowego gminy Zgorzelec należy podkreślić konieczność celowych i przemyślanych działań, które mogłyby zatrzymać tendencje zaobserwowane powyżej. Możliwości poprawy tego niepokojącego stanu rzeczy jest bardzo wiele.

7. ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE – CELE, PRIORYTETY, KIERUNKI DZIAŁAŃ, ZADANIA

7.1. CELE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Program Opieki nad Zabytkami gminy Zgorzelec jest dokumentem strategicznym wytyczającym kierunki i zasady polityki ochrony dziedzictwa kulturowego w gminie. Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, art. 87, ust.2, precyzuje cele programów opieki nad zabytkami:

1. uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
2. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
3. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
4. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
5. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
6. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Cel główny niniejszego Programu opieki nad zabytkami określono następująco:

OCHRONA I ZACHOWANIE DZIEDZICTWA KULTUROWEGO NA TERENIE GMINY ZGORZELEC

Analiza obecnej sytuacji na terenie gminy skłania do przyjęcia wniosku, że lokalne dziedzictwo kulturowe gminy Zgorzelec jest zagrożone na wiele sposobów – obiekty zabytkowe niszczone, są rozbierane, ewentualnie prowadzone są w nich prace remontowe prowadzące do ich dewastacji i utraty oryginalnych walorów. Ponadto sam krajobraz przyrodniczo-kulturowy gminy jest zagrożony intensyfikacją inwestycji różnego rodzaju – planowaną budową wielkoskalowych farm fotowoltaicznych, oraz chaotyczną rozbudową sieci osadniczej bez poszanowania wskazań wynikających z przepisów dotyczących ochrony zabytków i krajobrazu, a także zapisów zawartych w MPZP. Bołączką są także bardzo ograniczone środki finansowe

we przeznaczane za rewitalizację obiektów i obszarów zabytkowych. Z tego względu należy podjąć zdecydowane, skoordynowane działania mogące zapobiec pogłębieniu się zaistniałego stanu lub osłabić wymienione powyżej trendy.

Warto podkreślić, że trudna sytuacja na terenie gminy Zgorzelec nie stanowi wyjątku w skali kraju. Podobne tendencje obserwowane są w wielu miejscach w Polsce, stąd w opublikowanym ostatnio Krajowym Programie Opieki nad zabytkami podkreślono szczególnie nasilenie presji na dziedzictwo kulturowe i wyznaczono następujący cel główny - ZWIĘKSZENIE ODPORNOŚCI ZASOBU ZABYTKOWEGO W POLSCE. Wyżej wspomniany cel główny Programu opieki nad zabytkami gminy Zgorzelec pozostaje z nim spójny.

7.2. PRIORYTETY PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI I KIERUNKI DZIAŁAŃ

Zaplanowane działania mające na celu osiągnięcie celu głównego Programu podzielono na następujące priorytety i wskazano w obrębie tych priorytetów kierunki działania:

PRIORYTET I: TWORZENIE TRWAŁYCH WARUNKÓW DO POPRAWY STANU ZACHOWANIA LOKALNEGO DZIEDZICTWA.

KIERUNKI DZIAŁANIA:

- I.1.** Zapewnienie finansowania działań przy zabytkach.
- I.2.** Systematyczna realizacja zadań wynikających ze sprawowania opieki nad zabytkami przez gminę Zgorzelec.
- I.3.** Współpraca z instytucjami lub organizacjami zewnętrznymi w celu przygotowania wsparcia merytorycznego dla właścicieli zabytków.
- I.4.** Dokumenty strategiczne i planistyczne gminy.

PRIORYTET II: EDUKACJA I ROZWIJANIE KOMPETENCJI KULTUROWYCH MIESZKAŃCÓW GMINY (BUDOWA TOŻSAMOŚCI LOKALNEJ)

KIERUNKI DZIAŁANIA:

- II.1.** Wspieranie inicjatyw mieszkańców służących ochronie i poznaniu lokalnego dziedzictwa.
- II.2.** Przygotowanie akcji skierowanych do mieszkańców i urzędników – konkursy, wydarzenia, imprezy.
- II.3.** Wprowadzenie elementów edukacji regionalnej w szkołach.
- II.4.** Rozbudowa systemów informacyjnych o lokalnym dziedzictwie.

II.5. Wzmocnienie roli sołectw jako czynnika integrującego.

PRIORYTET III. WYKORZYSTYWANIE I UDOSTĘPNIANIE ZABYTEKÓW NA CELE SPOŁECZNE, W TYM KULTURALNE I EDUKACYJNE DLA MIESZKAŃCÓW I TURYSTÓW

KIERUNKI DZIAŁANIA:

III.1. Rozbudowa infrastruktury umożliwiającej poznanie lokalnego dziedzictwa.

III.2. Wykorzystanie obiektów zabytkowych na cele społeczne, kulturalne.

PRIORYTET IV: PROMOCJA WEWNĘTRZNA I ZEWNĘTRZNA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

KIERUNKI DZIAŁANIA:

IV.1. Wydawnictwa popularnonaukowe i broszury informacyjne.

IV.2. Materiały turystyczne uwzględniające lokalne dziedzictwo kulturowe.

IV.3. Zacieśnienie współpracy z sąsiednimi jednostkami samorządowymi w celu wspólnego promowania dziedzictwa.

IV.4. Wykorzystanie mediów i imprez w promocji dziedzictwa kulturowego gminy.

7.3. ZADANIA

Osiągnięcie zamierzonego celu głównego poprzez wybrane kierunki działań wymaga realizacji szeregu zadań:

Tabela 6: Zestawienie celów

PRIORYTET I: TWORZENIE TRWAŁYCH WARUNKÓW DO POPRAWY STANU ZACHOWANIA LOKALNEGO DZIEDZICTWA			
L.p.	KIERUNEK DZIAŁANIA	ZADANIE	SPOSÓB WERYFIKACJI
I.1.	Zapewnienie finansowania działań przy zabytkach	- pozyskanie środków w ramach projektów, grantów, dofinansowań	liczba uzyskanych dofinansowań, kwota uzyskanego dofinansowania
		- uchwała Rady Gminy Zgorzelec w sprawie zasad udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków lub wpisanym do GEZ	przyjęcie uchwały
I.2.	Systematyczna realizacja zadań wynikających ze sprawowania opieki nad zabytkami przez gminę Zgorzelec	- regularne planowanie w budżecie środków na opiekę i utrzymanie w dobrym stanie obiektów zabytkowych będących w posiadaniu gminy	poziom finansowania
		- ścisła współpraca ze służbami ochrony zabytków (wykonywanie decyzji administracyjnych DWKZ we Wrocławiu, delegatury w Jeleniej Górze, uczestnictwo w dokonywanych przez DWKZ wizjach lokalnych i kontrolach obiektów zabytkowych)	realizacja decyzji, obecność przedstawicieli/brak realizacji, brak obecności przedstawicieli
		- kontrola stanu technicznego zabytków będących w posiadaniu gminy, szczególnie instalacji przeciwpożarowych oraz przeciwwłamaniowych	liczba dokonanych kontroli, wyniki kontroli, ocena stanu zachowania obiektów
		- należyte użytkowanie obiektów zabytkowych będących w posiadaniu gminy	ocena sposobu użytkowania obiektów zabytkowych

		- opracowanie <i>Planów ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego lub sytuacji kryzysowych</i>	liczba wykonanych dokumentów
I.3.	Współpraca z instytucjami lub organizacjami zewnętrznymi w celu przygotowania wsparcia merytorycznego dla właścicieli zabytków	- zlecenie badań nad dziedzictwem kulturowym gminy	liczba wykonanych opracowań
		- przygotowanie poradników odnośnie praw i obowiązków właścicieli zabytków	liczba wykonanych poradników
		- przygotowanie poradników odnośnie możliwości finansowania i prawidłowego postępowania z zabytkiem	liczba wykonanych poradników
I.4.	Dokumenty strategiczne i planistyczne gminy	- ujęcie spraw ochrony zabytków w planie ogólnym gminy	uwzględnienie/brak uwzględnienia
		- ujmowanie spraw ochrony zabytków w nowo uchwalanych MPZP	uwzględnienie/brak uwzględnienia
		- ujmowanie spraw ochrony zabytków w nowo powstających dokumentach strategicznych gminy	uwzględnienie/brak uwzględnienia
		- egzekwowanie zapisów dotyczących działalności inwestycyjnej na obszarach objętych ochroną MZPZ	liczba i rodzaj podjętych interwencji

PRIORYTET II: EDUKACJA I ROZWIJANIE KOMPETENCJI KULTUROWYCH MIESZKAŃCÓW GMINY (BUDOWA TOŻSAMOŚCI LOKALNEJ)

L.p.	KIERUNEK DZIAŁANIA	ZADANIE	SPOSÓB WERYFIKACJI
II.1.	Wspieranie inicjatyw mieszkańców służących ochronie i poznaniu lokalnego dziedzictwa	- udostępnienie infrastruktury lokalnym stowarzyszeniom, grupom nieformalnym i artystom;	liczba udostępnionych obiektów
		- program mikro grantów aktywizujący lokalną społeczność wykorzystujących lokalne	liczba udzielonych dofinansowań, poziom finansowy

		dziedzictwo (500-5000 zł)	wsparcia
II.2.	Przygotowanie akcji skierowanych do mieszkańców i urzędników – konkursy, wydarzenia, imprezy	- organizacja wizyt studyjnych i szkoleń dla urzędników samorządowych (sołtysów, członków Rady Gminy, pracowników Urzędu Gminy)	liczba zorganizowanych wydarzeń, liczba szkoleń, liczba uczestników
		- organizacja konkursu dla dzieci i młodzieży dotyczącego historii regionalnej	organizacja/brak organizacji
		- udział w Europejskich Dniach Dziedzictwa na terenie Gminy (np. wycieczki z przewodnikiem, zwiedzanie obiektów zabytkowych, pikniki historyczne)	liczba zorganizowanych aktywności
II.3.	Wprowadzenie elementów edukacji regionalnej w szkołach	- spotkania dla uczniów z profesjonalistami (historykami, etnografami, archeologami)	liczba zorganizowanych wydarzeń
		- seminaria dla nauczycieli o tematyce regionalnej	liczba zorganizowanych wydarzeń
		- wycieczki dla uczniów po lokalnych zabytkach	liczba zorganizowanych wydarzeń
II.4.	Rozbudowa systemów informacyjnych o lokalnym dziedzictwie	- rozbudowa strony internetowej Gminy o rzetelne informacje o lokalnych zabytkach, a także publikacje przygotowywane na zlecenie Gminy	poszerzone informacje na stronie internetowej gminy
		- oznaczenie zabytków, tablice informacyjne	liczba nowych tablic i oznaczeń
		- zlecenie opracowania i wydanie przewodnika po zabytkach gminy Zgorzelec	wykonanie/ nie wykonanie
II.5.	Wzmocnienie roli sołectw jako czynnika integrującego	- wspieranie małych aktywności – akcje sprzątania miejscowości, porządkowania przestrzeni publicznej, prac rewitalizacyjnych przy zieleni	liczba i rodzaj podjętych aktywności
		- pośrednictwo w kontaktach z	

		mieszkańcami przy akcjach informacyjnych	
		- organizacja wycieczek dla mieszkańców o tematyce regionalnej i lokalnej	liczba zorganizowanych wydarzeń
PRIORYTET III. WYKORZYSTYWANIE I UDOSTĘPNIANIE ZABYTEKÓW NA CELE SPOŁECZNE, W TYM KULTURALNE I EDUKACYJNE DLA MIESZKAŃCÓW I TURYSTÓW			
L.p.	KIERUNEK DZIAŁANIA	ZADANIE	SPOSÓB WERYFIKACJI
III.1.	Rozbudowa infrastruktury umożliwiającej poznanie lokalnego dziedzictwa	- szlaki rowerowe, spacerowe, ścieżki dydaktyczne	kontrola stanu istniejącej infrastruktury turystyczne, długość nowych szlaków, tras, ścieżek
		- nasadzenia rekompensacyjne wzdłuż zabytkowych alei przydrożnych	liczba dosadzonych drzew
		- mała architektura rekreacyjna w interesujących lokalizacjach	liczba elementów
		- rewitalizacja zabytkowych terenów zielonych (Jerzmanki, Kunów, Żarska Wieś)	liczba zrewitalizowanych obiektów
		- adaptacja starych remiz strażackich na cele społeczne (izby pamięci, przystanki dla rowerzystów)	liczba zaadaptowanych obiektów
III.2.	Wykorzystanie obiektów zabytkowych na cele społeczne, kulturalne	- remonty świetlic wiejskich umiejscowionych w obiektach zabytkowych ze szczególnym uwzględnieniem dawnych karczm sądowych	liczba wyremontowanych obiektów
		- wykorzystanie/udostępnienie obiektów zabytkowych instytucjom lub organizacjom pozarządowym na cele działalności kulturalnej, lub edukacyjnej	liczba wykorzystanych / udostępnionych obiektów

PRIORYTET IV: PROMOCJA WEWNĘTRZNA I ZEWNĘTRZNA DZIEDZICTWA KULTUROWEGO			
L.p.	KIERUNEK DZIAŁANIA	ZADANIE	SPOSÓB WERYFIKACJI
V.1.	Wydawnictwa popularno-naukowe i broszury informacyjne	- broszura z najciekawszymi miejscami w gminie lub o najcenniejszych zabytkach w gminie	Wykonanie / nie wykonanie
		- popularnonaukowe opracowanie społecznej historii gminy po 1945 r. (formowanie się polskiej społeczności)	Wykonanie / nie wykonanie
IV.2.	Materiały turystyczne uwzględniające lokalne dziedzictwo kulturowe	- mapa turystyczna gminy uwzględniająca istniejące szlaki i lokalne zabytki	Wykonanie / nie wykonanie
		- aktualizacja danych w serwisach mapowych odnośnie lokalnego dziedzictwa	Wykonanie / nie wykonanie
		- wydanie souvenirów, kart pocztowych prezentujących lokalne zabytki	liczba promowanych obiektów zabytkowych
IV.3.	Zacieśnienie współpracy z sąsiednimi jednostkami samorządowymi w celu wspólnego promowania dziedzictwa	- przygotowanie wspólnego programu promocji dziedzictwa kulturowego z sąsiadującymi z gminą jednostkami samorządowymi z Polski	liczba przygotowanych programów
		- przygotowanie wspólnego programu promocji dziedzictwa kulturowego z partnerami niemieckimi i czeskimi	liczba przygotowanych programów
IV.4.	Wykorzystanie mediów i imprez w promocji dziedzictwa kulturowego gminy	- krótkie materiały promujące lokalne dziedzictwo zamieszczane w mediach społecznościowych	liczba, artykułów, wzmianek, relacji, itp.
		- współpraca z twórcami kanałów historycznych	liczba, artykułów, wzmianek, relacji, itp.
		- współpraca z mediami lokalnymi w dziedzinie promocji	liczba, artykułów, wzmianek, relacji, itp.

		dziedzictwa	
		- wykorzystanie imprez (zwłaszcza cyklicznych) do promocji dziedzictwa	liczba imprez

8. INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Założenia niniejszego Programu Opieki nad Zabytkami realizowane będą przez samorząd gminy Zgorzelec. Osiągnięcie wskazanych w poprzednich rozdziałach celów jest możliwe dzięki szeregowi instrumentów. Dzielią się one za kilka kategorii, a ich podstawę każdorazowo stanowią obowiązujące przepisy prawa.

INSTRUMENTY PRAWNE:

1. Przepisy wynikające z ustaw i aktów prawnych omówionych szczegółowo w rozdz. 2 i rozdz. 3;
2. Programy określające politykę państwa, województwa i powiatu w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego – Krajowy Program Opieki nad Zabytkami, Program Opieki nad Zabytkami Województwa Dolnośląskiego, ewentualnie Program Opieki nad Zabytkami Powiatu Zgorzeleckiego (o ile powstanie);
3. Uwzględnienie GEZ i założeń wskazanych w GPOnZ podczas uchwalania dokumentów planistycznych gminy - miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego oraz planu ogólnego gminy);
4. Wykonywanie decyzji administracyjnych Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków oraz innych decyzji administracyjnych uwzględniających sprawy ochrony zabytków, krajobrazu kulturowego i przyrodniczego;
5. Wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków najcenniejszych zabytków (w szczególności tych, nad którymi gmina jako właściciel sprawuje opiekę), lub o objęcie innymi formami prawnej ochrony cennych obszarów z terenu gminy;
6. Uporządkowanie list zabytków i obszarów ujętych w GEZ – wnioskowanie o usunięcie z WEZ obiektów nieistniejących, a także dodanie do WEZ obiektów wskazanych w ostatniej aktualizacji GEZ.

INSTRUMENTY FINANSOWE:

1. Przeznaczenie środków finansowych z budżetu gminy na opiekę nad zabytkami, w tym niezbędne remonty, prace konserwatorskie, archeologiczne, studia i badania naukowe, itd.;
2. Korzystanie z dostępnych dla samorządów innych środków publicznych (dotacji, subwencji, dofinansowań);

3. Korzystanie z dofinansowań uzyskane w ramach funduszy Unii Europejskiej, uczestnictwo w projektach uwzględniających potencjał dziedzictwa kulturowego;
4. Korzystanie z przepisów następujących ustaw:
 - (a) Ustawy z dnia 15 listopada 1984 r. o podatku rolnym (Dz. U. 2024, poz. 1176¹¹³) zwalniającej od podatku rolnego: grunty wpisane do rejestru zabytków, pod warunkiem ich zagospodarowania i utrzymania zgodnie z przepisami o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, (Art. 12, ust.1, pkt.11);
 - (b) Ustawy z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych (Dz. U. 2023, poz. 70¹¹⁴) zwalniającej z podatku od nieruchomości: budynki i grunty wpisane indywidualnie do rejestru zabytków, pod warunkiem ich utrzymania i konserwacji zgodnie z przepisami o ochronie zabytków, z wyjątkiem części zajętych na prowadzenie działalności gospodarczej, w oparciu o ustawę z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami;
 - (c) Ustawy z dnia 28 lipca 1983 r. o podatku od spadku i darowizn (Dz. U. z 2024, poz. 1837¹¹⁵) ustalającej: zwolnione od podatku jest nabycie spadku zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków, jeżeli nabywca jest zaliczany do I lub II grupy spadkowej oraz zabezpiecza je i konserwuje zgodnie z obowiązującymi przepisami. Zwolnienie od podatku przysługuje też w przypadku nabycia spadku zabytków ruchomych i kolekcji wpisanych do rejestru zabytków.
5. Nawiązanie współpracy z sektorem prywatnym w ramach „Partnerstwa Publiczno-prywatnego” (PPP);
6. Pozyskanie środków finansowych ze źródeł prywatnych - osób fizycznych, organizacji pozarządowych: stowarzyszeń, fundacji, środków kościelnych, od osób prawnych itp.;
7. Pomoc finansowa dla właścicieli i użytkowników obiektów zabytkowych w należyty sposób wywiązujących się z zadań opieki nad zabytkiem, np. wprowadzenie ulg podatkowych lub dotacji dla właścicieli opiekujących się zabytkiem w sposób wzorcowy;
8. Inne – nagrody, konkursy, zbiórki społeczne, itp.

INSTRUMENTY SPOŁECZNE:

1. Działalność edukacyjna;
2. Promowanie dziedzictwa kulturowego gminy;

¹¹³ zob. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20240001176>; dostęp dnia 19.02.2025 r.

¹¹⁴ zob. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20230000070>; dostęp dnia 19.02.2025 r.

¹¹⁵ zob. <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20240001837>; dostęp dnia 19.02.2025 r.

3. Działania prowadzące do tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami;
4. Współpraca z organizacjami społecznymi, oraz instytucjami, czy grupami badawczymi związanymi z ochroną, rozpoznaniem i dokumentowaniem zabytków;
5. Poprawa komunikacji z lokalną społecznością mająca na celu podniesienie świadomości dotyczącej dziedzictwa kulturowego i potrzeby jego ochrony;
6. Poprawa współpracy i współdziałania z właścicielami i użytkownikami zabytków (parafiami, osobami fizycznymi, osobami prawnymi) w celu zachowania zasobu dziedzictwa kulturowego;
7. Dbanie o dostępność w przestrzeni publicznej aktualnych i profesjonalnie przygotowanych informacji dotyczących lokalnego dziedzictwa kulturowego.

INSTRUMENTY KOORDYNACJI:

1. Realizacja zapisów dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego ujętych w dokumentach planistycznych i strategicznych województwa, powiatu oraz gminy;
2. Uwzględnienie spraw ochrony lokalnego dziedzictwa oraz wskazanie sposobów wykorzystania jego potencjału w nowopowstających dokumentach planistycznych i strategicznych gminy, studiach, analizach, koncepcjach zrównoważonego rozwoju, programach rewitalizacji;
3. Ścisła współpraca z Dolnośląskim Wojewódzki Konserwatorem Zabytków w kwestiach dotyczących zabytków i szeroko rozumianego dziedzictwa kulturowego;
4. Nawiązanie współpracy z ośrodkami akademickimi i naukowymi (w zakresie badań nad lokalnym dziedzictwem), organizacjami wyznaniowymi (w zakresie opieki nad zabytkowymi kościołami i cmentarzami);
5. Ścisła współpraca z partnerami niemieckimi i czeskimi, a także z sąsiednimi samorządami w celu wypracowania wspólnej polityki ochrony środowiska kulturowego i przyrodniczego, a także pełnego wykorzystania ich potencjału dla wspólnej korzyści.

INSTRUMENTY KONTROLNE:

1. Przygotowanie raz na 2 lata sprawozdania z realizacji założeń Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami, przedstawianego następnie przez Wójta Gminy Zgorzelec Radzie Gminy Zgorzelec;
2. Terminowe sporządzanie kontynuacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami (raz na 4 lata, kolejna powinna objąć zakres czasowy lat 2029-2032);

3. Regularna aktualizacja i weryfikacja gminnej ewidencji zabytków (co najmniej raz na 4 lata – najbliższa w 2029 r., możliwe jest wprowadzanie zmian na bieżąco w razie potrzeby);
4. Monitorowanie stanu zagospodarowania przestrzennego terenu gminy oraz stanu zachowania dziedzictwa kulturowego. Kontrola stanu zachowania zabytków ujętych w GEZ powinna odbywać się we współpracy z DWKZ i powiatowym inspektorem nadzoru budowlanego.

9. OCENA REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Zgorzelec na lata 2026-2029 po zaopiniowaniu przez DWKZ zostanie przyjęty do realizacji uchwała Rady Gminy Zgorzelec. Zgodnie z art. 87 ust. 5 Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wójt, burmistrz lub prezydent miasta zobowiązany jest do sporządzania co 2 lata sprawozdania z realizacji Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami. Sprawozdanie to przedstawiane jest Radzie Gminy/Miasta. Po 4 latach program powinien zostać zaktualizowany i ponownie przyjęty uchwałą. W tym konkretnym przypadku sprawozdanie powinno być zostało przygotowane w 2027 r., natomiast w 2030 r. opracowany nowy GPOnZ.

Przygotowanie wspomnianego powyżej sprawozdania poprzedza ocena stopnia realizacji założeń programu. Efektywność pomaga w tym przypadku monitorować i naświetlić w sprawozdaniu szereg różnorodnych wskaźników, które przedstawia się Radzie Gminy uporządkowane w kilku działach:

KWESTIE FINANSOWE

1. Procentowy poziom wydatków budżetu gminy na ochronę i opiekę nad zabytkami;
2. Wartość finansowa uzyskanych środków zewnętrznych (dotacji, subwencji, dofinansowań, projektów współfinansowanych przez UE) na ochronę i opiekę nad zabytkami;
3. Wartość finansowa zrealizowanych prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach ujętych w GEZ znajdujących się w posiadaniu gminy lub jednostek jej podległych;
4. Wartość finansowa zrealizowanych prac remontowo-konserwatorskich przy obiektach ujętych w GEZ przy obiektach nie będących własnością gminy (o ile dane takie są dostępne).

OCHRONA ZABYTKÓW

1. Liczba wykonanych nowych kart adresowych gminnej ewidencji zabytków (liczba nowych obiektów wprowadzonych do GEZ);
2. Liczba zweryfikowanych kart adresowych gminnej ewidencji zabytków;
3. Liczba zabytków wykreślonych z gminnej i wojewódzkiej ewidencji zabytek na skutek całkowitego zniszczenia, rozbiórki, lub utraty przez obiekt walorów zabytkowych wskutek niewłaściwie prowadzonych prac remontowych i budowlanych;
4. Liczba obiektów poddanych odbudowie, rewaloryzacji lub konserwacji (związane omówienie zakresu wykonanych prac);

5. Liczba wykonanych opracowań, studiów, prac dokumentacyjnych dotyczących lokalnego dziedzictwa kulturowego (studia historyczno-ruralistyczne, krajobrazowe, opracowania historyczne, katalogi miejscowej zabudowy zabytkowej, dokumentacja konserwatorska);
6. Liczba wniosków o wpis do rejestru zabytków, lub objęcia inną formą prawnej ochrony;
7. Liczba obiektów, w otoczeniu których dokonano odpowiedniej aranżacji przestrzeni publicznej, rewitalizacji zieleni (nasadzenia, uzupełnienia i prace pielęgnacyjne w zabytkowych alejach drzew, itp.), lub podświetlenia podkreślającego walory estetyczne zabytku;
8. Liczba obiektów, w których założono instalacje przeciwpożarowe i przeciwwłamaniowe;
9. Stan zachowania zabytków wpisanych do rejestru zabytków nad którymi gmina sprawuje opiekę jako właściciel.

EDUKACJA, PROMOCJA, WSPÓŁPRACA

1. Zakres współpracy z osobami, jednostkami i instytucjami odpowiadającymi za zabytki;
2. Zakres działań edukacyjnych (zajęcia dotyczące dziedzictwa kulturowego w szkołach, przedszkolach, konkursy, wystawy, imprezy, szkolenia);
3. Zakres działań promocyjnych (materiały i artykuły w mediach, tablice i plansze informacyjne przy zabytkach, foldery, przewodniki i inne wydawnictwa traktujące o lokalnym dziedzictwie, aplikacje mobilne);
4. Liczba ścieżek edukacyjnych, tras rowerowych lub innych elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej;
5. Liczba imprez zorganizowanych w celu promocji lokalnego dziedzictwa, względnie imprez, w przypadku których miejscowe zabytki odegrały znaczącą rolę;
6. Liczba szkoleń dotyczących ochrony zabytków i dziedzictwa kulturowego w jakich wzięli udział urzędnicy Gminy Zgorzelec organizowanych dla samorządów przez instytucje specjalizujące się w tematyce dziedzictwa kulturowego (Narodowy Instytut Dziedzictwa, Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków);
7. Liczba porozumień o współpracy w kwestiach dotyczących zabytków zawartych z innymi samorządami, lub w ramach współpracy transgranicznej.

MIEJSCOWE PLANY ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO

1. Poziom określony procentowo objęcia wykonanymi MPZP;
2. Zmiany wprowadzane w MPZP istotnie wpływające na stan zabytków (szczególnie bezpośredniego otoczenia obiektów zabytkowych) i krajobrazu kulturowego.

Oprócz wyżej wymienionych Wójt może także przedstawić inne kwestie związane z realizacją założeń GPOnZ, o ile uzna to za właściwe.

10. ŹRÓDŁA FINANSOWANIA

Ochrona zabytków i opieka nad nimi jest ustawowym obowiązkiem **państwa, samorządów i właścicieli zabytków**. Zgodnie z obowiązującą *Ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* opieka nad zabytkiem polega między innymi na prowadzeniu prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych oraz utrzymaniu zabytku i jego otoczenia w jak najlepszym stanie. W art. 71. ustawodawca nałożył obowiązek finansowania prac przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku (właścicieli, użytkowników wieczystych, zarządców).

Dla gmin posiadających tytuł prawny do obiektu zabytkowego, opieka nad nim jest zadaniem własnym. Możliwe jest jednakże pozyskanie środków finansowych na wszelkie działania przy zabytkach z rozmaitych źródeł, zwłaszcza, jeśli obiekty te miałyby służyć celom społecznym w przestrzeni publicznej.

ŹRÓDŁA PUBLICZNE

1. BUDŻET PAŃSTWA

PROGRAMY MINISTRA KULTURY I DZIEDZICTWA NARODOWEGO¹¹⁶:

Dofinansowanie zadań o charakterze projektowym z wyłączeniem stałej działalności kulturalnej podmiotów. Skierowane są do instytucji kultury, organizacji pozarządowych, instytucji filmowych, szkół i uczelni wyższych, jednostek samorządu terytorialnego, podmiotów gospodarczych, kościołów i związków wyznaniowych oraz osób prawnych. Osoby fizyczne nie są uprawnione do składania wniosków poza jednym programem – Ochrona zabytków.

Obszary wsparcia:

1. Programy artystyczne;
2. Programy edukacyjne;
3. Programy promujące czytelnictwo;
4. Programy z zakresu dziedzictwa kulturowego i historycznego;
5. Programy infrastrukturalne i inne.

¹¹⁶ zob. <https://www.gov.pl/web/kultura/programy-i-projekty>; dostęp dnia 20.02.2025 r., tam dalsze szczegóły i terminy naborów.

Dotacje w ramach Programów MKiDN mogą być przeznaczone min. na ochronę, remont i konserwację obiektów wpisanych do rejestru zabytków, edukację, promocję dziedzictwa kulturowego, udostępnianie kultury, miejsca pamięci narodowej, ochronę i rozpoznanie zasobu zabytkowego, w tym zabytków archeologicznych. W ostatnich Programach duży nacisk jest też kładziony na rozpoznanie i ochronę polskiego dziedzictwa za granicami kraju.

RZĄDOWY PROGRAM ODBUDOWY ZABYTKÓW¹¹⁷:

Skierowany w pierwszym rządzie do samorządów. Dofinansowanie obiektów wpisanych do rejestru zabytków lub ujętych w gminnej ewidencji zabytków będących w posiadaniu jednostki samorządu terytorialnego lub jednostki organizacyjnej podległej jednostce samorządu terytorialnego.

Wsparcie udzielane jest na wniosek składany do Ministra Finansów (w ramach Polskiego Ładu), na realizację zadań inwestycyjnych związanych z ochroną zabytków i opieką nad zabytkami. Może być przeznaczone na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytku prowadzone przez jednostki samorządu terytorialnego albo na udzielenie dotacji samorządowej na takie prace.

Dofinansowanie z Programu może wynieść maksymalnie 98% wartości inwestycji, a minimalny wkład własny - 2%.

NARODOWY FUNDUSZ OCHRONY ŚRODOWISKA I GOSPODARKI WODNEJ¹¹⁸:

Pożyczki, dotacje oraz inne formy dofinansowania projektów realizowanych m.in. przez samorządy, przedsiębiorstwa, podmioty publiczne, organizacje społeczne, a także osoby fizyczne. W ramach tego Funduszu przyznawane są środki głównie na ochronę przyrody, jednak dotowano także działania przy zabytkach, min. na prace przy założeniach zabytkowej zieleni, oraz termomodernizację zabytkowych budynków.

Dofinansowanie obecnie można pozyskać na rozmaite przedsięwzięcia związane zwłaszcza z poprawą jakości wód, zeroemisyjnością i transformacją energetyczną. Z punktu widzenia GPONZ należy przypomnieć, że ochrona zabytków i rewaloryzacja krajobrazu kulturowego powinna odbywać się w połączeniu z działaniami na rzecz środowiska i krajobrazu przyrodniczego, przy zachowaniu zasad zrównoważonego rozwoju.

Istotny w tym przypadku jest zwłaszcza program Różnorodność biologiczna, edukacja i monitoring środowiska w ramach którego zatwierdzono program priorytetowy Ochrona i przywracanie różnorodności biologicznej i krajobrazowej.

¹¹⁷<https://www.gov.pl/web/premier/rzadowy-program-odbudowy-zabytkow>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

¹¹⁸<https://www.gov.pl/web/nfosisgw/>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

FUNDUSZ KOŚCIELNY¹¹⁹:

Powołany jako forma rekompensaty dla kościołów za przejęte przez państwo majątki ziemskie Kościoła. Stosownie do zasady równouprawnienia działa na rzecz wszystkich kościołów i związków wyznaniowych, posiadających uregulowany status prawny w Polsce.

Środkami Funduszu Kościelnego dysponuje minister właściwy ds. wyznań religijnych oraz mniejszości narodowych i etnicznych, czyli Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji. Przekazywane są na wsparcie działalności charytatywno-opiekuńczej kościołów, a także konserwację i remonty obiektów sakralnych i kościelnych o wartości zabytkowej.

Dotacje, o które mogą wnioskować kościelne osoby prawne przeznaczane są w szczególności na remonty substancji architektonicznej (dachy, ściany, elewacje, stropy, odgrzybianie budynku itp.). Tylko w wyjątkowych przypadkach fundusze mogą zostać przeznaczone na prace przy ruchomym wyposażeniu obiektów sakralnych, czy stałych elementach wyposażenia wewnątrz (organy, dzwony, ołtarze, polichromie, freski, posadzki). Nie finansuje się z Funduszu Kościelnego prac w otoczeniu obiektów.

FUNDUSZ TERMOMODERNIZACJI I REMONTÓW¹²⁰:

Obsługiwany przez Bank Gospodarstwa Krajowego, środkami dysponuje Minister Rozwoju i Technologii. Przekazywane są one w ramach premii termomodernizacyjnej, premii remontowej, premii MZG, premii kompensacyjnej.

Z dofinansowania do remontów, w tym obiektów zabytkowych, skorzystać mogą właściciele i zarządcy budynków wielorodzinnych - wspólnoty i spółdzielnie mieszkaniowe, jednostki samorządu terytorialnego, towarzystwa budownictwa społecznego, społeczne inicjatywy mieszkaniowe, spółki prawa handlowego, osoby fizyczne.

PAŃSTWOWY FUNDUSZ REHABILITACJI OSÓB NIEPEŁNOSPRAWNYCH¹²¹:

PFRON zajmuje się wyrównywaniem szans i wspieraniem osób z niepełnosprawnościami. W ramach budżetu, na który składają się wpłaty od pracodawców i dotacja z budżetu państwa, dofinansowuje szerokie spektrum działań ukierunkowanych na pomoc osobom niepełnosprawnym.

Dotacje PFRON-u udzielane na m.in. likwidację barier architektonicznych można wykorzystać w celu udostępnienia obiektów zabytkowych osobom problemami z poruszaniem się. Przyznawane są one w ramach Programów: Dostępna przestrzeń publiczna, oraz Dostępność ponad barierami.

¹¹⁹ <https://www.gov.pl/web/mswia/fundusz-koscielny>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

¹²⁰ <https://www.bgk.pl/programy-i-fundusze/fundusze/fundusz-termomodernizacji-i-remontow-ftir/>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

¹²¹ zob. <https://www.pfron.org.pl/>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

2. BUDŻET WOJEWODY DOLNOŚLĄSKIEGO

DOTACJE CELOWE DOLNOŚLĄSKIEGO WOJEWÓDZKIEGO KONSERWATORA ZABYTEKÓW¹²²:

Wojewoda Dolnośląski dysponuje środkami publicznymi, które w ramach corocznych dotacji celowych przeznaczone są na prace konserwatorskie przy zabytkach archeologicznych, nieruchomych i ruchomych, wpisanych do rejestru zabytków zlokalizowanych na terenie województwa dolnośląskiego. Fundusze te znajdują się w gestii Dolnośląskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.

Wnioskodawcą o dotację może być w tym przypadku osoba fizyczna, osoba prawna, jednostka samorządu terytorialnego, lub inna jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego lub zarządu.

Dotacja, wynosząca do 50% nakładów (w wyjątkowych sytuacjach nawet do 100%) może być przeznaczona na następujące działania przy zabytku wpisanym do rejestru:

1. Sporządzenie ekspertyz technicznych i konserwatorskich;
2. Przeprowadzenie badań konserwatorskich lub architektonicznych;
3. Wykonanie dokumentacji konserwatorskiej;
4. Opracowanie programu prac konserwatorskich i restauratorskich;
5. Wykonanie projektu budowlanego zgodnie z przepisami prawa budowlanego;
6. Sporządzenie projektu odtworzenia kompozycji wnętrz;
7. Zabezpieczenie, zachowanie i utrwalenie substancji zabytku;
8. Stabilizację konstrukcyjną części składowych zabytku lub ich odtworzenie w zakresie niezbędnym dla zachowania tego zabytku;
9. Odnowienie lub uzupełnienie tynków i okładzin architektonicznych albo ich całkowite odtworzenie, z uwzględnieniem charakterystycznej dla tego zabytku kolorystyki;
10. Odtworzenie zniszczonej przynależności zabytku, jeżeli odtworzenie to nie przekracza 50% oryginalnej substancji tej przynależności;
11. Odnowienie lub całkowite odtworzenie okien, w tym ościeżnic i okiennic, zewnętrznych drzwi i drzwi, więźby dachowej, pokrycia dachowego, rynien i rur spustowych;
12. Modernizację instalacji elektrycznej w zabytkach drewnianych lub w zabytkach, które posiadają oryginalne, wykonane z drewna części składowe i przynależności;

¹²² <https://wosoz.ibip.wroc.pl/public/?id=217624>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

13. Wykonanie izolacji przeciwwilgociowej;
14. Uzupełnianie narysów ziemnych dzieł architektury obronnej oraz zabytków archeologicznych nieruchomości o własnych formach krajobrazowych;
15. Działania zmierzające do wyeksponowania istniejących, oryginalnych elementów zabytkowego układu parku lub ogrodu;
16. Zakup materiałów konserwatorskich i budowlanych;
17. Zakup i montaż instalacji przeciwwłamaniowej oraz przeciwpożarowej i odgromowej.

Do udzielenia dotacji nie kwalifikują się zadania, które są współfinansowane ze środków europejskich.

3. BUDŻET SAMORZĄDU WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO

DOTACJE CELOWE WOJEWÓDZTWA DOLNOŚLĄSKIEGO¹²³:

Dotacje celowe na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy zabytkach wpisanych do rejestru z terenu województwa dolnośląskiego udzielane są corocznie decyzją Sejmiku Województwa Dolnośląskiego na wniosek Zarządu Województwa.

Środki te przeznaczane są na dolnośląskie obiekty zabytkowe o istotnym dla województwa znaczeniu historycznym, artystycznym, kulturowym, lub naukowym. Kolejnym warunkiem udzielenia dotacji jest zły stan techniczny obiektu. Z zasady dotacja wynosi do 50% poniesionych kosztów, jednakże w wyjątkowych sytuacjach może wynieść 100%.

Wnioskodawcą o dotację może być w tym przypadku osoba fizyczna, osoba prawna, jednostka samorządu terytorialnego, lub inna jednostka organizacyjna posiadająca tytuł prawny do zabytku wynikający z prawa własności, użytkowania wieczystego lub zarządu.

4. BUDŻET SAMORZĄDU GMINY

Zgodnie z art. 81 Ustawy o ochronie zabytków i opieki nad zabytkami każdy samorząd gminny ma prawo do udzielania dotacji na podstawie uchwały Rady Gminy na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy obiekcie zlokalizowanym na terenie danej gminy, wpisanym do rejestru zabytków lub ujętym w gminnej ewidencji zabytków. Dotacja ta może być udzielona w wysokości do 100% kosztów poniesionych przez wnioskodawcę.

Jest to narzędzie umożliwiające władzom gminy wsparcie koniecznych prac przy lokalnych zabytkach (nad którymi gmina nie sprawuje opieki, ujętych w gminnej ewidencji zabytków lub wpisanych do rejestru zabytków) uznanych za szczególnie cenne dla lokalnego dziedzictwa, bezpośrednio zagrożonych zniszczeniem lub degradacją, względnie w sytuacjach kryzysowych.

¹²³<https://umwd.dolnyslask.pl/kultura/wydzial-dziedzictwa-kulturowego-ochrona-zabytkow/>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

5. FUNDUSZE UNII EUROPEJSKIEJ

Wiele programów, w ramach których można starać się o dofinansowanie Unii Europejskiej uwzględnia sprawy dziedzictwa kulturowego i zabytków. Dofinansowanie można pozyskać na rozmaite działania, zarówno ochronę i prace przy zabytkach, jak również podniesienie poziomu świadomości społecznej, budowę społeczeństwa obywatelskiego, szeroko rozumianą działalność promocyjną i edukacyjną, przekładające się na podniesienie bezpieczeństwa i pełniejsze wykorzystanie potencjału dziedzictwa kulturowo-przyrodniczego.

PROGRAM FEnIKS

Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko 2021-2027 (FEnIKS)¹²⁴ ukierunkowany jest na poprawę warunków rozwoju kraju poprzez budowę infrastruktury technicznej i społecznej zgodnie z założeniami zrównoważonego rozwoju. W ramach realizacji programu zaplanowano różnorodne działania ukierunkowane na ochronę środowiska i bioróżnorodności, zmniejszenie emisyjności, inwestycje w infrastrukturę energetyczną, zwiększenie odporności na ekstremalne zjawiska pogodowe. Obszarami aktywności będzie także system ochrony zdrowia i wzmocnienie roli kultury w rozwoju społecznym i gospodarczym.

Dotacje i inne instrumenty finansowe skierowane są do przedsiębiorstw, jednostek samorządu terytorialnego, podmiotów świadczących usługi publiczne, właścicieli budynków mieszkalnych, jednostek budżetowych i administracji publicznej, dostawców usług energetycznych, zarządców dróg i kolei, służb ratowniczych, Policji, Państwowej Straży Pożarnej, organizacji pozarządowych, instytucji ochrony zdrowia, instytucji kultury, kościołów i związków wyznaniowych.

Program FEnIKS w sektorze działań mających na celu ochronę zabytków skupia się głównie na obiektach o światowym i krajowym znaczeniu, a także na rozwoju instytucji kultury. Jednym z głównych zagadnień jest w tym przypadku problematyka adaptacji dziedzictwa kulturowego do zmian klimatu i zabezpieczenie obiektów zabytkowych przed ekstremalnymi zjawiskami pogodowymi.

¹²⁴ zob. <https://www.feniks.gov.pl/strony/dowiedz-sie-wiecej-o-programie/program-feniks/>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

PROGRAM FUNDUSZE EUROPEJSKIE DLA DOLNEGO ŚLĄSKA 2021-2027¹²⁵:

Program regionalny FEDS dofinansowuje przedsięwzięcia i inwestycje wpisujące się w jeden z pięciu celów wspólnej polityki UE:

- bardziej inteligentna Europa;
- bardziej przyjazna dla środowiska niskoemisyjna Europa;
- lepiej połączona Europa;
- Europa o silniejszym wymiarze społecznym;
- Europa bliżej obywateli.

Program ten finansowany jest z trzech funduszy: Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR), Europejskiego Funduszu Społecznego Plus (EFS+) oraz Funduszu na rzecz Sprawiedliwej Transformacji (FST). W ramach 9 priorytetów wspierana jest dolnośląska przedsiębiorczość, ochrona środowiska, mobilność, edukacja, zrównoważony rozwój, rynek pracy, transformacja obszarów górniczych.

Priorytet FEDS 02. Fundusze Europejskie na rzecz środowiska na Dolnym Śląsku - dofinansowanie na termomodernizację budynków, w tym obiektów zabytkowych;

Priorytet FEDS 06. Fundusze europejskie bliżej mieszkańców Dolnego Śląska - środki na ochronę, rozwój i promowanie dziedzictwa kulturowego; dofinansowanie usług w dziedzinie kultury oraz usług turystycznych; przebudowa, modernizacja i adaptacja na cele kulturalne obiektów użyteczności publicznej m.in. wpisanych do rejestru zabytków lub gminnej ewidencji zabytków.

PROGRAM INTERREG POLSKA – SAKSONIA 2021-2027¹²⁶:

Program Interreg Polska-Saksonia 2021-2027 jest kontynuacją programu Interreg Polska-Saksonia 2014-2020. Instytucją zarządzającą jest Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej RP. Instytucją krajową jest Saksońskie Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. Wspólny sekretariat mieści się we Wrocławiu. Program koncentruje się działaniach na rzecz zmian klimatycznych, poprawy roli edukacji, kultury i turystyki w rozwoju gospodarczym i w integracji społecznej.

Obszar wsparcia po polskiej stronie obejmuje powiaty bolesławiecki, jaworski, jeleniogórski, miasto Jelenią Górę, powiat kamiennogórski, lubański, lwówecki, zgorzelecki i złotoryjski.

¹²⁵ zob. <https://rpo.dolnyslask.pl/szczegolowy-opis-priorytetow-programu-fundusze-europejskie-dla-dolnego-slaska-2021-2027/>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

¹²⁶ zob. Program Interreg Polska–Saksonia 2021-2027 - Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej; dostęp dnia 21.02.2025 r.

W programie tym obowiązuje zasada partnerstwa, co oznacza że w projektach muszą uczestniczyć partnerzy zarówno ze strony polskiej jak i saksońskiej. Beneficjentami mogą być jednostki samorządu terytorialnego, jednostki administracji publicznej, stowarzyszenia, organizacje pozarządowe, inne podmioty o charakterze niekomercyjnym posiadające osobowość prawną.

Priorytet 2. **Pogranicze otwarte na edukację, kulturę i turystykę - dofinansowania** na wzmacnianie roli kultury oraz zrównoważonej turystyki w rozwoju gospodarczym, włączeniu społecznym oraz innowacjach społecznych. W ramach tego priorytetu możliwe jest pozyskanie środków na inwestycje zachowawcze i odtworzeniowe w zakresie dziedzictwa kulturowego, zarówno materialnego, jak i niematerialnego, z którym mogą utożsamiać się odbiorcy zarówno polscy, jak i saksońscy. Warunkiem jest tu znaczenie danego projektu dla regionu przygranicznego i ruchu turystycznego po obu stronach granicy.

Ponadto wsparcie może objąć różnego rodzaju transgraniczną współpracę ukierunkowaną na wymianę wiedzy w zakresie ochrony wspólnego dziedzictwa przyrodniczo-kulturowego i tworzenie wspólnej oferty kulturalnej.

PROGRAM INTERREG POLSKA – CZECHY 2021-2027¹²⁷:

Program Interreg Polska - Czechy 2021-2027 jest kontynuacją programu Interreg Polska – Czechy 2014-2020. Instytucją zarządzającą programem jest czeskie Ministerstwo Rozwoju Regionalnego. Współzarządzającą instytucją krajową jest polskie Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej. Wspólny sekretariat programu mieści się w Ołomuńcu. Program wspiera polsko-czeskie projekty umożliwiające wspólne stawienie czoła różnego rodzaju wyzwaniom – transformacji energetycznej, ochronie przyrody, zarządzaniu kryzysowemu, odbudowie transgranicznej turystyki po pandemii COVID-19.

Obszar wsparcia po polskiej stronie obejmuje region NUTS3, czyli 6 podregionów z pogranicza polsko-czeskiego: bielski i rybnicki (woj. śląskie), jeleniogórski i wałbrzyski (woj. dolnośląskie) nyski i opolski (woj. opolskie), a także powiaty strzeliński (podregion wrocławski, woj. dolnośląskie) oraz pszczyński (podregion tyski, woj. śląskie). Na podregion jeleniogórski składają się powiaty bolesławiecki, jaworski, jeleniogórski, miasto Jelenią Górę, powiat kamiennogórski, lubański, lwówecki, zgorzelecki i złotoryjski.

Podobnie jak w przypadku Programu Interreg Polska-Saksonia do omawianego Programu można składać tylko projekty partnerskie. Musi w nich uczestniczyć co najmniej jeden czeski i jeden polski partner.

¹²⁷ zob. <https://www.cz-pl.eu/pl/>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

Beneficjentami mogą być jednostki samorządu terytorialnego, jednostki organizacyjne posiadające osobowość prawną, organy administracji rządowej, służby ratunkowe, podmioty lecznicze, zarządy i spółki wodne, przedsiębiorstwa kolejowe, parki narodowe, Lasy Państwowe, jednostki naukowe.

Priorytet 2. **Rozwój potencjału przyrodniczego i kulturowego na rzecz wspierania zatrudnienia - dotacje na** zachowanie i odnowę atrakcji kulturowych oraz przyrodniczych, naprawa, rewitalizacja i udostępnienie zabytków, rozwój muzeów i wystawiennictwa. Ponadto środki będą przeznaczone także na wspieranie wykorzystania niematerialnego dziedzictwa kulturowego, oraz wydłużenie sezonu turystycznego. Projekty mogą obejmować budowę infrastruktury, działania informacyjne, promocyjne i inne zmierzające do wykorzystania zasobów przyrodniczych i kulturowych, przez zachowanie zasady o jak najmniejszym negatywnym wpływie na środowisko przyrodnicze i społeczności lokalne.

6. INNE FUNDUSZE MIĘDZYNARODOWE

NORWESKI MECHANIZM FINANSOWY, MECHANIZM FINANSOWY EOG¹²⁸:

Fundusze norweskie i EOG są formą bezzwrotnej pomocy zagranicznej przyznanej przez Islandię, Liechtenstein oraz Norwegię Polsce i innym państwom członkowskim Unii Europejskiej. W zamian za udzielaną pomoc finansową, państwa-darczyńcy korzystają z dostępu do rynku wewnętrznego UE mimo, że nie są jej członkami.

Głównym celem Funduszy norweskich i Funduszy EOG jest przyczynianie się do zmniejszania różnic ekonomicznych i społecznych w obrębie EOG oraz wzmacnianie stosunków dwustronnych pomiędzy państwami-darczyńcami a państwem-beneficjentem.

Za koordynację wdrażania Funduszy norweskich i EOG w Polsce odpowiada Ministerstwo Funduszy i Polityki Regionalnej (MFiPR), pełniące rolę tzw. Krajowego Punktu Kontaktowego (KPK) dla Funduszy norweskich i EOG.

Z dofinansowań tych w przeszłości można było przeznaczać poważne środki na sprawy zabytków i dziedzictwa kulturowego. Operatorem programów związanych kulturą był MKiDN.

Do tej pory odbyły się trzy edycje w latach 2004-2009, 2009-2014 oraz 2014-2021. Nowe pakiety regulacji na lata 2021-2028 dla Funduszy Norweskich i Funduszy EOG zostały opublikowane w styczniu 2025 r.¹²⁹ Obecnie trwają negocjacje Polski z Islandią, Liechtensteinem i Norwegią dotyczące szczegółowego podziału puli dla Polski. Po ich zakończeniu za-

¹²⁸ zob. <https://www.eog.gov.pl/strony/zapoznaj-sie-z-funduszami/oferta-funduszy/kultura/>; dostęp dnia 20.10.2025 r.; <https://www.ncn.gov.pl/eeanorwaygrants/info>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

¹²⁹ zob. <https://www.eog.gov.pl/strony/aktualnosci/regulacje-na-kolejna-edycje-funduszy-norweskich-i-eog-opublikowane/>; dostęp dnia 20.02.2025 r.

prezentowane zostaną cele i programy na jakie przeznaczona zostanie kwota 925 mln euro, które Polska otrzymała na lata 2021-2028. Główne cele, wskazane już na tym etapie to:

1. Zielona transformacja Europy;
2. Demokracja, państwo prawa i prawa człowieka;
3. Włączenie społeczne i odporność.

ŹRÓDŁA NIEPUBLICZNE

Fundusze na ochronę zabytków i krajobrazu kulturowego, a także opiekę nad zabytkami mogą pochodzić też ze źródeł prywatnych. Przykładowo:

- osoby fizyczne - składki i zbiórki publiczne na określony cel dla danej wspólnoty społecznej;
- osoby prawne;
- organizacje pozarządowe - stowarzyszenia, fundacje;
- wyznaniowe osoby prawne.

W spektrum zainteresowań wielu fundacji powiązanych z dużymi przedsiębiorstwami są sprawy zabytków, tożsamości narodowej i ochrona dziedzictwa.

FUNDACJA ORLEN¹³⁰:

Fundacja stawia sobie za cel realizację projektów istotnych społecznie. Prowadzi programy grantowe i stypendialne oraz wolontariat pracowniczy w obrębie Grupy Orlen.

FUNDACJA TAURON¹³¹:

Działalność fundacji koncentruje się na działalności charytatywnej, ochronie i promocji zdrowia, edukacji, wspieraniu kampanii społecznych, lokalnych wydarzeń kulturalnych. Jednym z profili działalności jest promocja dziedzictwa kulturowego.

FUNDACJA KGHM POLSKA MIEDŹ¹³²:

Fundacja KGHM Polska Miedź wspiera inicjatywy w czterech obszarach – kultury i tradycji, sportu i rekreacji, nauki i edukacji oraz zdrowia i bezpieczeństwa. Darowizny przekazywane są na ochronę unikatowych zabytków na poziomie regionalnym, budowanie świadomości oraz utrwalanie tożsamości historycznej i narodowej, kształtowanie wrażliwości na wartość dziedzictwa.

¹³⁰ zob. <https://fundacja.orldn.pl/>; dostęp dnia 24.02.2025 r.

¹³¹ zob. <https://fundacja.tauron.pl/>; dostęp dnia 24.02.2025 r.

¹³² zob. <http://www.fundacjakghm.pl/>; dostęp dnia 24.02.2025 r.

FUNDACJA PKO BP¹³³:

Fundacja działa na rzecz dobra publicznego w zakresie oświaty, wychowania, pomocy społecznej, ochrony i promocji zdrowia, kultury i sztuki, oraz ochrony środowiska. Wśród obszarów programowych znajdują się min. kultywowanie tradycji, ochrona dziedzictwa historycznego oraz wychowanie w duchu patriotyzmu.

FUNDACJA BANKU PEKAO S.A.¹³⁴:

Zakres działalności fundacji obejmuje wspieranie przedsięwzięć związanych z oświatą, edukacją, upowszechnienie kultury i sportu, oraz ochronę środowiska. Dofinansowuje ona min. przedsięwzięcia mające na celu ochronę dóbr kultury i dziedzictwa narodowego, podtrzymanie tradycji narodowej, rozwój świadomości narodowej, obywatelskiej i kulturowej.

FUNDACJA CITI HANDLOWY IM. LEOPOLDA KRONENBERGA¹³⁵:

Fundacja ta ochronę dziedzictwa kulturowego uważa za jedno ze swoich najważniejszych obszarów działania. Głównym przedsięwzięciem jest przyznawanie corocznie Nagrody im. prof. Aleksandra Gieysztora osobom i instytucjom szczególnie zasłużonym dla ochrony polskiego dziedzictwa kulturowego. Ponadto fundacja wraz z MKiDN prowadzi program odzyskiwania zaginionych dzieł sztuki.

¹³³ zob. <https://www.fundacjapkobp.pl>; dostęp dnia 24.02.2025 r.

¹³⁴ zob. www.pekao.com.pl/o-banku/odpowiedzialnosc-spoleczna/fundacja-banku.html; dostęp dnia 24.02.2025 r.

¹³⁵ zob. www.citibank.pl/poland/kronenberg/polish/6567.htm; dostęp dnia 24.02.2025 r.

11. REALIZACJA I FINANSOWANIE ZADAŃ Z ZAKRESU OCHRONY ZABYTEKÓW

Jak już wielokrotnie podkreślano przepisy ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, obligują właścicieli i posiadaczy zabytku do należytej nad nim opieki, która polega przede wszystkim na zachowaniu obiektu w jak najlepszym stanie i finansowanie wspomnianych prac i robót jest zadaniem własnym. Pełna realizacja zadań z zakresu ochrony zabytków przez samorząd powinna przebiegać dwutorowo:

1. Opieka nad zabytkowymi obiektami i obszarami, których właścicielem lub współwłaścicielem jest gmina;
2. Kształtowanie przestrzeni publicznych oraz ochrona dziedzictwa kulturowego (w tym krajobrazu kulturowego) na całym obszarze gminy.

W chwili obecnej Gmina Zgorzelec sprawuje opiekę nad kilkunastoma obiektami zabytkowymi, o różnej randze i przeznaczeniu:

Tabela 7: Zestawienie budynków zabytkowych ujętych w GEZ, nad którymi opiekę sprawuje gmina Zgorzelec.

L.p.	Adres	Rodzaj zabytku	Funkcja/przeznaczenie	Stan obiektu/ wykonane prace
1	BIAŁOGÓRZE 16	dawna karczma sądowa, wpis do GEZ	świątlica wiejska z siłownią, część przeznaczona na mieszkania komunalne	stan dobry, remonty bieżące (dach z blachodachówki, okna, elewacja).
2.	BIAŁOGÓRZE 19	zespół dawnej plebanii (dom mieszkalny i 2 budynki gospodarcze), wpis do GEZ	5 mieszkań – 4 komunalne i 1 prywatne	budynek zaniedbany, remonty w mieszkaniach komunalnych, planowana wymiana instalacji elektrycznej i remont korytarza
3.	GRONÓW 13	dawna karczma sądowa, wpis do GEZ	świątlica wiejska, klub seniora, część przeznaczona na mieszkania komunalne	trwająca gruntowna przebudowa z podniesieniem poddasza
4.	JERZMANKI 9	portiernia i brama	mieszkania	budynek zaniedbany,

		wjazdowa do pałacu, wpis do GEZ	komunalne, planowana zmiana przeznaczenia po rewitalizacji pobliskiego parku	niepoprawnie remontowany (dach z blachodachówki, zmiana układu okien, zaburzenie osi elewacji)
5.	JERZMANKI	park pałacowy, wpis do rejestru zabytków nr A/5646/839/J, decyzja z dnia 12.07.1984 r.	podworski park, planowana kompleksowa rewitalizacja z odtworzeniem 2 stawów i zagospodarowaniem terenu na cele rekreacyjno-turystyczne	zaniedbany, niedostępny
6.	JĘDRZYCHOWICE 74	dawna szkoła, wpis do GEZ	przedszkole „Krasnoludki”, rozbudowane o budynek gminnego żłobka	budynek gruntownie przebudowany na potrzeby przedszkola
7.	JĘDRZYCHOWICE 78	dawny zajazd, wpis do GEZ	obiekt opuszczony, docelowo ma pełnić funkcję siedziby GOKiS	budynek zaniedbany, opuszczony, rozpoczęta i przerwana przebudowa (nowe pokrycie dachu z blachodachówki)
8.	KUNÓW 30	dawna szkoła, wpis do GEZ	światlica wiejska, w dalszej perspektywie przeznaczona do sprzedaży	budynek wymaga bieżących remontów, wymieniono pokrycie dachu (dachówka karpiówka)
9.	KUNÓW 47	zespół pałacowy, wpis do rejestru zabytków - nr 1905, decyzja z dnia 12.01.1967 r.	częściowo zagospodarowany na mieszkania komunalne, planowana przebudowa części obiektu na świetlicę	zabezpieczenia tymczasowe i remont części dachu
10.	KUNÓW (dz. nr 157)	most na kanale ulgi Czerwonej Wody, wpis do GEZ	planowana rozbiórka i budowa nowego mostu w celu	zaniedbany, mała przepustowość pomiędzy filarami powoduje czasowe

			zapobiegania podtopieniom części wsi	podtopienia okolicznych zabudowań
11.	ŁAGÓW, ul. Szkolna 2	szkoła, wpis do GEZ	Szkoła Podstawowa	stan dobry, budynek dawnej szkoły rozbudowany o skrzydło zachodnie, remonty bieżące (dach z więźbą, elewacje, okna).
12.	RADOMIERZY-CE 40	dawna karczma sądowa, wpis do GEZ	siedziba GOKiS, świetlica, biblioteka	stan dobry, obiekt zalany w powodzi z 2010 r., w konsekwencji kompleksowy remont parteru, wymiana dachu, okien odświeżenie elewacji
13.	RADOMIERZY-CE 75	dom mieszkalny, wpis do GEZ	mieszkania komunalne	planowane drobne remonty i odświeżenie elewacji
14.	SPYTKÓW (dz. nr 47)	dawna remiza strażacka, wpis do GEZ	obiekt kulturalny – Muzeum Rolnicze Wsi prowadzone przez lokalne stowarzyszenie	
15.	TRÓJCA 93	dom mieszkalny, wpis do GEZ	ośrodek zdrowia, mieszkania komunalne	
16.	ŻARSKA WIEŚ 26	dawna karczma sądowa, wpis do GEZ	świetlica wiejska, w dalszej perspektywie przeznaczona do sprzedaży	
17.	ŻARSKA WIEŚ 30	zespół pałacowy, wpis do rejestru zabytków - nr A/ 5457/1275, decyzja z dnia 06.06.1965 r.	obiekt opuszczony, przeznaczony do sprzedaży	stan bardzo zły, groźba katastrofy budowlanej
18.	ŻARSKA WIEŚ	park pałacowy, wpis do rejestru	podworski park, przeznaczony do	zaniedbany, niedostępny

		zabytków nr A/ 5645/840/J, decyzja z dnia 12.07.1984 r.	sprzedaży	
--	--	--	-----------	--

ŹRÓDŁA IKONOGRAFII

Ryc. 1: Znak „Blue Shield” umieszczany na budynkach ujętych w rejestrze zabytków.....	17
Ryc. 2: Mapa z zaznaczonymi wsiami należącymi w okresie od XIV do XIX w. w całości lub częściowo do rady miejskiej Zgorzelca (kolor szary). Kolorem czerwonym zaznaczono wsi leżące na terenie dzisiejszej gminy Zgorzelec.....	93
Ryc. 3: Obiekty z terenu gminy Zgorzelec wpisane do rejestru zabytków.....	134
Ryc. 4: Ilościowe rozlokowanie zabytków na terenie powiatu zgorzeleckiego.....	135
Ryc. 5: Zespół osadniczy wsi łańcuchowych wzdłuż Jędrzychowickiego Potoku od źródła (prawy dolny róg) po ujście do Nysy Łużyckiej (lewy górny róg) na mapie z 1901 r.1.....	138
Ryc. 6: Wzajemne relacje rejestru zabytków, GEZ i WEZ.....	140
Ryc. 7: Typy obiektów wpisanych do GEZ gminy Zgorzelec.....	141
Ryc. 8: Przekształcenia budynku dawnej szkoły ewangelickiej w Białogórze na przestrzeni wieków XX i XXI.....	146
Ryc. 9: Dwór dzierżawcy w Gozdaninie.....	147
Ryc. 10: Pałac Tępskich w Gronowie.....	148
Ryc. 11: „Willowe”, kubiczne formy budynków mieszkalnych w zagrodach nr 65 i 75.....	149
Ryc. 12: Dwór w Jędrzychowicach w 1925 r. oraz 2025 r.....	150
Ryc. 13: Pałac (z lewej) i dom przysłupowy (z prawej) w Kostrzynie.....	151
Ryc. 14: Budynek dworu w Koźminie oraz aleja prowadząca z doliny Nysy Łużyckiej przez park do folwarku.....	152
Ryc. 15: Pałac w Kunowie (z lewej) oraz budynek dawnej świetlicy (z prawej).....	153
Ryc. 16: Zespół folwarku „dolnego” z dworem (po prawej).....	154
Ryc. 17: Pałac i ruiny mauzoleum w Łomnicy.....	155
Ryc. 18: Panorama Niedowa z widocznym kościołem, budynkiem tzw. „nowej” szkoły oraz ruinami zabudowań plebanii i „starej” szkoły.....	156
Ryc. 19: Kościół w Osieku Łużyckim (z lewej) oraz dom nr 78 (z prawej).....	157
Ryc. 20: Dwór w Pokrzywniku.....	157
Ryc. 21: Pałac w Radomierzycach (z lewej) oraz most prowadzący na wyspę z bramą i oficynami (z prawej).....	158

Ryc. 22: Kuria w zespole folwarku Ręczyn Dolny (z lewej) oraz gołębnik z majątku Ręczyn Średni (z prawej).....	159
Ryc. 23: Pałac w Sławnikowicach (z lewej) oraz budynek mieszkalny w zagrodzie nr 46 (z prawej).....	160
Ryc. 24: Rządcówka (z lewej) i dom przysługowy ze Spytkowa (z prawej).....	161
Ryc. 25: Villa Schwarz (z lewej) oraz kościół (z prawej) w Trójcy.....	162
Ryc. 26: Budynek mieszkalny zarządcy majątku w Tylicach.....	163
Ryc. 27: Ruiny pałacu w majątku Florsdorf oraz dwór w zespole Folwarku Dolnego.....	164

Ryc. 1. domena publiczna:

https://pl.wikipedia.org/wiki/Ochrona_zabytk%C3%B3w#/media/Plik:Obiekt_zabytkowy.svg

Ryc. 2. domena publiczna:

https://pl.wikipedia.org/wiki/Powiat_zgorzelecki

Ryc. 3. za: Mentzel 2010; s. 131, mapa 1.

Ryc. 4-5. oprac. Ł. Borowczak.

Ryc. 6. fragment *Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie, Tschernhausen und Preuss. Görlitz* 1 XII (3554).

Ryc. 7-8. oprac. Ł. Borowczak.

Ryc. 9. z lewej: fragment pocztówki ze zbiorów Muzeum Łużyckiego w Zgorzelcu, pośrodku: fot. K. Kurek, z prawej: fot. Ł. Borowczak.

Ryc. 10-12. fot. Ł. Borowczak.

Ryc. 13. z lewej: fot. Robert Scholz, © Ratsarchiv Görlitz; z prawej: fot. Ł. Borowczak.

Ryc. 14-28. fot. Ł. Borowczak.

TABELE

Tabela 1: Zestawienie uchwał w sprawie MZTP.....	59
Tabela 2: Wnioski konserwatorskie do planu ogólnego.....	63
Tabela 3: Przyporządkowanie fizycznogeograficzne obszaru gminy Zgorzelec.....	126
Tabela 4: Typy układów ruralistycznych i urbanistycznych na obszarze gminy Zgorzelec.....	138
Tabela 5: Analiza SWOT.....	165
Tabela 6: Zestawienie celów.....	172
Tabela 7: Zestawienie budynków zabytkowych ujętych w GEZ, nad którymi opiekę sprawuje gmina Zgorzelec.....	196

BIBLIOGRAFIA

Zastosowane skróty:

AZP	Archeologiczne Zdjęcie Polski
DUWD	Dziennik Urzędowy Województwa Dolnośląskiego
DWKZ	Dolnośląski Wojewódzki Konserwator Zabytków
EOG	Europejski Obszar Gospodarczy
GEZ	gminna ewidencja zabytków
GOKiS	Gminny Ośrodek Kultury i Sportu
GPOnZ	gminny program opieki nad zabytkami
HaC	okres halsztacki C (termin chronologii archeologicznej)
k.	kultura
KWB „Turów”	Kopalnia Węgla Brunatnego „Turów”
MKiDN	Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego
MPZP	Miejscowy Plan Zagospodarowania Przestrzennego
MZG	Mieszkaniowy Zasób Gminy
NID	Narodowy Instytut Dziedzictwa
NIKZ	Narodowy Instytut Konserwacji Zabytków
NUTS 3	jednostka oznaczająca podregiony (subregiony) w klasyfikacji Jednostek Terytorialnych do Celów Strategicznych
OZE	odnawialne źródła energii
Program 2023-2026	Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami na lata 2023-2026
RP	Rzeczpospolita Polska
SRKS 2030	Strategia Rozwoju Kapitału Społecznego (współdziałanie, kultura, kreatywność) 2030
SRWD 2030	Strategia Rozwoju Województwa Dolnośląskiego 2030
SOR	Strategia na rzecz Odpowiedzialnego Rozwoju do roku 2020 (z perspektywą do 2030 r.)
SWOT	akronim angielskich słów <i>strengths</i> (mocne strony), <i>weaknesses</i> (słabe strony), <i>opportunities</i> (szanse potencjalne lub zaistniałe w otoczeniu), <i>threats</i> (zagrożenia prawdopodobne lub istniejące w otoczeniu).
UE	Unia Europejska

UNESCO	Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury
WUOZ	Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków
WEZ	Wojewódzka Ewidencja Zabytków

Strony internetowe:

<https://bdl.stat.gov.pl/>
<https://crfop.gdos.gov.pl/>
<https://irt.wroc.pl/>
<https://nid.pl/>
<https://pienski.wroclaw.lasy.gov.pl>
<https://samorząd.nid.pl/>
<https://umwd.dolnyslask.pl/>
<https://www.unesco.pl/>
<https://www.gov.pl/>
<https://bgk.pl/>
<https://pfron.org.pl/>
<https://www.feniks.gov.pl/>
<https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/>
<https://pl.plsn.eu/>
<https://pl.cz-pl.eu/>
<https://www.eog.gov.pl/>
<https://www.ncn.gov.pl/>
<http://www.deutschefotothek.de/>
<https://foto.goerlitz.mitteldeutschearchive.de/>

Opracowania:

Anders Ines

2011, Trakt *via regia* i początki miasta Görlitz; [w:] *Via Regia 800 lat na wspólnej drodze; Drezno-Görlitz.*

Aurig Rainer

2011, Szlak *via regia* – z przeszłości w przyszłość; [w:] *Via Regia 800 lat na wspólnej drodze*; Drezno-Görlitz.

Bednarek Andreas, **Flöter** Jonas, **Samerski** Stefan

2007, Górne Łużyce od końca pierwszej wojny światowej do współczesności (1918-2000); [w:] Joachim Bahlcke (red.), *Dzieje Górnych Łużyc. Władza, społeczeństwo i kultura od średniowiecza do końca XX w.*; Warszawa.

Belzyt Leszek, **Rautenberg** Hans-Werner

2007, Górne Łużyce od kongresu wiedeńskiego do końca pierwszej wojny światowej (1815-1918); [w:] Joachim Bahlcke (red.), *Dzieje Górnych Łużyc. Władza, społeczeństwo i kultura od średniowiecza do końca XX w.*; Warszawa.

Bena Waldemar

2003, Polskie Górne Łużyce. Przyroda – historia – zabytki; Zgorzelec.

2012, *Dzieje Puszczy Zgorzelecko-Osiecznickiej*; Zgorzelec.

Blajer Wojciech

2001, Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich; Kraków.

Błyskosz Tomasz et al.

2009, Gminny program opieki nad zabytkami. Poradnik metodyczny; [w:] *Kurier Konserwatorski*; nr 3; s. 14-36; Warszawa.

Domański Grzegorz

1979, *Kultura luboszycka. Między Łabą a Odrą w II-IV w.*; Wrocław.

2014, *Zwischen den Kulturen. Die römische Kaiserzeit in der Lausitz*; [w:] red. Friederike Koch-Heinrichs; *Vandalen, Burgunden & Co. Germanen in der Lausitz*; s. 66-107; Kamenz.

Fiedler Wolf-Dieter

2015, *Rothwasser in der Görlitzer Heide*.

Fokt Krzysztof

2001, *Przedkomisyjne nazwy miejscowości powiatu zgorzeleckiego*; *Szkice Górnołużyckie*; tom 2; s. 20-26; Zgorzelec.

2012, *Późnośredniowieczne osadnictwo wiejskie na Dolnym Śląsku w świetle badań archeologicznych*; Kraków.

2014, Uwagi o strukturze zarządu Górnych Łużyc za Przemysła Ottokara I i Wacława I; Acta Historico-Iuridica Pilsnensia 2012-2013; red. Vilém Knoll; Pilzno.

Fokt Krzysztof, **Bena** Waldemar, **Koreś** Daniel, **Tekiela** Łukasz

2010, Vademecum historii Górnych Łużyc; Lubań.

Furmanek Mirosław

2020, Die ersten Bauern in Schlesien und der polnischen Oberlausitz, [w:] Das Ende der Steinzeit. Die ersten Bauern in der Lausitz; s. 141-151; Kamenz.

Gedl Marek

1975, Kultura łużycka; Kraków.

Kersken Norbert

2007, Górne Łużyce od założenia Związku Sześciu Miast do włączenia do Elektoratu Saksonii (1346-1635); [w:] Joachim Bahlcke (red.), Dzieje Górnych Łużyc. Władza, społeczeństwo i kultura od średniowiecza do końca XX w.; Warszawa.

Konczewski Paweł, **Konczewska** Magdalena, **Szczurowski** Jacek

2018, Relacje osadnictwa kultury łużyckiej do środowiska naturalnego nad środkową Nysą Łużycką; Śląskie Sprawozdania Archeologiczne, t. 60/1, Wrocław, s. 11-40.

Kondracki Jerzy

2009, Geografia regionalna Polski; Warszawa.

Konik Eugeniusz

1965, Znaleźiska monet rzymskich na Śląsku; Wrocław.

Konvalinková Tereza

2010. Podstávkové domy v severních Čechách; maszynopis pracy magisterskiej w archiwum Uniwersytetu Karola w Pradze.

Kucharczyk Grzegorz

2023, Prusy. Pięć wieków; Warszawa.

Leszczyński Józef

1963, Stany Górnych Łużyc w latach 1635-1697; Wrocław.

Lijewski Teofil, **Mikułowski** Bogdan, **Wyrzykowski** Jerzy (red.)

2024, Geografia turystyki Polski; Warszawa.

Łach Stanisław

1997, Rola grup operacyjnych w osadnictwie miejskim na Ziemiach Odzyskanych po II wojnie światowej; Słupskie Studia Historyczne; nr 5; s. 151-175; Słupsk.

Łuczak Czesław

2004, Dzieje Gospodarcze Niemiec 1871-1990; t. 1 - Druga Rzesza i Republika Weimarska; Poznań.

Majer Tomasz

2018, Kształtowanie się modelu zarządu Ziemi Odzyskanych w latach 1944-1945; Studia Prawnoustrojowe 2018; nr 42; s. 389-203; Olsztyn.

Malinowski Tadeusz.

1961, Katalog cmentarzysk ludności kultury łużyckiej w Polsce, t. 2, Warszawa.

Menzel Steffen

2010, Die Ratsdörfer der Stadt Görlitz; Krobritzer Hefte, nr 2 ; Rothenburg.

Olczak Mariusz

2004, Kampania 1813. Śląsk i Łużyce; Warszawa.

Orgas Steffen

2006, Theorien zur Entstehungsgeschichte des Umgebindehauses; [w:] red. Jürgen Cieslak et.al.; Umgebinde. Eine einzigartige Bauweise im Dreiländereck Deutschland – Polen – Tschechien; s. 38-40.

Orzechowski Marian

2023, Wojcieszów i Zgorzelec – nieznane skupiska polskie na Dolnym Śląsku; Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, Rocznik LXXVIII 1(2023).

Pánek Jaroslav

2014, Czechy a Polska na progu czasów nowożytnych, Toruń.

Rdzawska Elżbieta

2006, Das Umgebindehaus östlich der Neiße; [w:] red. Jürgen Cieslak et.al.; Umgebinde. Eine einzigartige Bauweise im Dreiländereck Deutschland – Polen – Tschechien; s. 157-161.

Richling Andrzej, **Solon** Jerzy, **Macias** Andrzej, **Balon** Jarosław, **Borzyszkowski** Jan, **Kistowski** Mariusz (red.)

2021, Regionalna geografia fizyczna Polski; Poznań

Schunka Alexander

2007, Górne Łużyce między pokojem praskim a kongresem wiedeńskim (od 1635 do 1815); [w:] Joachim Bahlcke (red.); Dzieje Górnych Łużyc. Władza, społeczeństwo i kultura od średniowiecza do końca XX w.; Warszawa.

Szymańska Daniela

2013, Geografia osadnictwa; Warszawa.

Tekiela Łukasz

2010, Wojna trzydziestoletnia na Górnych Łużycach. Aspekty militarne; Wrocław.

2024, Miejsce odkrycia skarbu – tło historyczne; [w:] Grzegorz Jaworski, Skarb z Wyręby na Górnych Łużycach; Lubąń.

Szczurowski Jacek, Konczewski Paweł (red.)

2019, Tormersdorf-Toporów-Prędocice. Środowisko, mieszkańcy i kultura zanikłej wsi łużyckiej; Wrocław.

Trocka – Leszczyńska Elżbieta

2006, Umgebindehäuser in Niederschlesien; [w:] red. Jürgen Cieslak et.al.; Umgebinde. Eine einzigartige Bauweise im Dreiländereck Deutschland – Polen – Tschechien; s. 148-156.

Zgłobicki Roman

1995, Obozy i cmentarze wojenne w Zgorzelcu; Jelenia Góra

Zubrzycki Piotr

2009, Dulag 1939; Zgorzelec

Zubrzycki Piotr, Zysnarska Małgorzata

2012, Na nowym wśród obcych. Katalog wystawy; Zgorzelec.

Aneks 1: Wykaz obszarów ruralistycznych objętych ochroną

L.p.	miejsowość	układ	typ układu
1.	Białogórze	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
2.	Gozdanin	Historyczny układ ruralistyczny wsi	przyfolwarczny
3.	Gronów	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
4.	Jerzmanki	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
5.	Jędrzychowice	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
6.	Kostrzyna	Historyczny układ ruralistyczny wsi	owalnicowy
7.	Koźlice	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
8.	Lasowice (Koźlice)	Historyczny układ ruralistyczny wsi	przyfolwarczny
9.	Koźmin	Historyczny układ ruralistyczny wsi	wielodrożny
10.	Kunów	Historyczny układ ruralistyczno-urbani- styczny wsi	urbanistyczny
11.	Łagów	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
12.	Łomnica	Historyczny układ ruralistyczny wsi	przyfolwarczny
13.	Niedów	Historyczny układ ruralistyczny wsi	wielodrożny
14.	Osiek Łużycki	Historyczny układ	łańcuchowy

		ruralistyczny wsi	
15.	Pokrzywnik	Historyczny układ ruralistyczny wsi	przyfolwarczny
16.	Przesieczany	Historyczny układ ruralistyczny wsi	wielodrożny
17.	Radomierzyce	Historyczny układ ruralistyczny wsi	wielodrożny
18.	Ręczyn	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
19.	Sławnikowice	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
20.	Spytków	Historyczny układ ruralistyczny wsi	przyfolwarczny
21.	Trójca	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
22.	Tylice	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy
23.	Żarska Wieś	Historyczny układ ruralistyczny wsi	łańcuchowy

Aneks 2. Wykaz obiektów nieruchomości (budynków zabytkowych)

L.p.	miejsco- wość	obiekt	adres	nr	rodzaj obiektu	rejestr zabyt- ków	data rejestru
1.	Białogórze	zespół kościelny			zespół		
2.	Białogórze	kościół ewangelicki, ob. katolicki, filialny pw. św. Andrzeja Boboli			kościół	A/2114/1889	1967.01.05
3.	Białogórze	cmentarz przykościelny w zespole			cmentarz		
4.	Białogórze	mur cmentar- ny w zespole			mur		
5.	Białogórze	budynek bramny przy kościelne			inne		
6.	Białogórze	mur graniczny na nowym cmentarzu wiejskim			mur		
7.	Białogórze	most			most		
8.	Białogórze	dom z budyn- kami gosp.		1	dom mieszkalny		
9.	Białogórze	restauracja, ob. dom mieszkalny		2	dom mieszkalny		
10.	Białogórze	gospoda, ob. dom mieszkalny		5	publiczne		
11.	Białogórze	budynek gospodarczy przy gospodzie		5	gospodarczy		
12.	Białogórze	budynek mieszkalno - gospodarczy		6	dom mieszkalny		
13.	Białogórze	budynek gospodarczy I		6	gospodarczy		
14.	Białogórze	budynek gospodarczy II		6	gospodarczy		
15.	Białogórze	budynek gospodarczy III		6	gospodarczy		
16.	Białogórze	dom		10	dom mieszkalny		

		mieszkalny					
17.	Białogórze	piekarnia, ob. dom mieszkalny		13	dom mieszkalny		
18.	Białogórze	zespół młyna		14	zespół		
19.	Białogórze	dom młynarza w zespole		14	dom mieszkalny		
20.	Białogórze	młyn, ob. budynek gospodarczy, w zespole		14	młyn		
21.	Białogórze	kanał młynów-ki, w zespole		14	inne		
22.	Białogórze	zagroda		15			
23.	Białogórze	karczma sądowa, ob. dom mieszkalny		16	publiczne		
24.	Białogórze	szkoła ewangelicka, ob. dom mieszkalny		18	szkoła		
25.	Białogórze	budynek gospodarczy przy szkole		18	gospodarczy		
26.	Białogórze	pomnik poległych w Iwś		obok 18	pomnik		
27.	Białogórze	plebania ewangelicka, ob. dom mieszkalny		19	plebania		
28.	Białogórze	budynek gospodarczy przy plebanii		19	gospodarczy		
29.	Białogórze	budynek gospodarczy przy plebanii		19	gospodarczy		
30.	Białogórze	dom mieszkalny		20	dom mieszkalny		
31.	Białogórze	budynek mieszkalno - gospodarczy		21	dom mieszkalny		
32.	Białogórze	budynek mieszkalno - gospodarczy		26	dom mieszkalny		
33.	Białogórze	obora		26	gospodarczy		
34.	Białogórze	stodoła		26	gospodarczy		
35.	Białogórze	zagroda		31	zagroda		
36.	Białogórze	budynek mieszkalno -		32	dom mieszkalny		

		gospodarczy					
37.	Białogórze	dom		34	dom mieszkalny		
38.	Białogórze	zagroda		35	zagroda		
39.	Białogórze	zagroda		38	zagroda		
40.	Białogórze	dom mieszkalny		39	dom mieszkalny		
41.	Białogórze	budynek mieszkalno - gospodarczy		41	dom mieszkalny	A/1022	2007.09.03
42.	Białogórze	budynki gospodarcze		41	gospodarczy		
43.	Białogórze	dom mieszkalny		43			
44.	Białogórze	zagroda		44			
45.	Białogórze	szwalnia, ob. dom mieszkalny		45 i 45 a			
46.	Białogórze	trafostacja		40	trafostacja		
47.	Białogórze	zagroda		50			
48.	Białogórze	zagroda		54			
49	Gozdanin	zespół dworsko - folwarczny		27	zespół		
50	Gozdanin	dwór (dom dzierżawcy dóbr) w zespole		27	rządcówka		
51	Gozdanin	park dworski		27	park	A/5650/810/J	1984.01.04
52	Gozdanin	obora w zespole		27	gospodarczy		
53	Gozdanin	stodoła w zespole		27	gospodarczy		
54	Gozdanin	spichlerz w zespole		27	gospodarczy		
55	Gozdanin	dom dla pracowników najemnych w zespole		27	dom mieszkalny		
56	Gozdanin	budynek gospodarczy (dom owczarza?) w zespole		27	gospodarczy		
57	Gozdanin	stodoła w zespole		27	gospodarczy		
58	Gozdanin	szkoła, ob. dom mieszkalny		24	szkoła		
59	Gozdanin	budynek mieszkalno -		22	dom mieszkalny		

		gospodarczy					
60	Gozdanin	dom mieszkalny		1	dom mieszkalny		
61	Gozdanin	młyn z częścią mieszkalną i gospodarczą		3	młyn		
62	Gozdanin	Zagroda		6			
63	Gozdanin	Zagroda		8			
64	Gozdanin	gospoda „Gasthof zum Waldfrieden”, ob. dom mieszkalny		17	publiczne		
65	Gronów	kościół ewangelicki, ob. katolicki, filialny pw. MB Królowej Polski			kościół	A/2113/1900	1967.01.12
66	Gronów	cmentarz ewangelicki			cmentarz		
67	Gronów	mur cmentarny w zespole			mur		
68	Gronów	budynek bramny w zespole			inne		
69	Gronów	pałac		85	pałac	1901	1967.01.12
70	Gronów	park pałacowy			park	A/5551/1299/J	1997.06.15
71	Gronów	budynek mieszkalno - gospodarczy		1	dom mieszkalny		
72	Gronów	budynek mieszkalno - gospodarczy		2	dom mieszkalny		
73	Gronów	budynek gospodarczy I		2	gospodarczy		
74	Gronów	budynek gospodarczy III		2	gospodarczy		
75	Gronów	stodoła		2	gospodarczy		
76	Gronów	dom mieszkalny		3	dom mieszkalny		
77	Gronów	budynek gospodarczy		3	gospodarczy		
78	Gronów	budynek mieszkalno - gospodarczy		5	dom mieszkalny		
79	Gronów	willa		6	dom mieszkalny		
80	Gronów	dom		11	dom mieszkalny		

		mieszkalny					
81	Gronów	budynek gospodarczy		11	gospodarczy		
82	Gronów	zajazd, ob. świetlica wiejska		14	publiczne		
83	Gronów	budynek mieszkalno - gospodarczy		15	dom mieszkalny		
84	Gronów	budynek gospodarczy		19	gospodarczy		
85	Gronów	budynek gospodarczy		20	gospodarczy		
86	Gronów	budynek mieszkalno - gospodarczy		21	dom mieszkalny		
87	Gronów	dom mieszkalny		23	dom mieszkalny		
88	Gronów	zagroda		24	zagroda		
89	Gronów	dom mieszkalny		25	dom mieszkalny		
90	Gronów	zagroda		28	zagroda		
91	Gronów	zagroda		30	zagroda		
92	Gronów	zagroda		31	zagroda		
93	Gronów	zagroda		36	zagroda		
94	Gronów	zagroda		41	zagroda		
95	Gronów	dom mieszkalny		42	dom mieszkalny		
96	Gronów	dom mieszkalny		43-43a	dom mieszkalny		
97	Gronów	budynek gospodarczy		43-43a	gospodarczy		
98	Gronów	budynek mieszkalno - gospodarczy		48	dom mieszkalny		
99	Gronów	budynek gospodarczy I		48	gospodarczy		
100	Gronów	budynek gospodarczy II		48	gospodarczy		
101	Gronów	stodoła		48	gospodarczy		
102	Gronów	zagroda		53	zagroda		
103	Gronów	młyn, ob. dom mieszkalny		52	młyn		
104	Gronów	dom mieszkalny		54	dom mieszkalny		
105	Gronów	stodoła		55	gospodarczy		
106	Gronów	budynek		56	dom mieszkalny		

		mieszkalno - gospodarczy					
107	Gronów	budynek gospodarczy I		56	gospodarczy		
108	Gronów	budynek gospodarczy II		56	gospodarczy		
109	Gronów	zagroda		58	zagroda		
110	Gronów	zagroda		59	zagroda		
111	Gronów	budynek mieszkalno - gospodarczy		60	dom mieszkalny		
112	Gronów	zagroda		62	zagroda		
113	Gronów	dom mieszkalny		65	dom mieszkalny		
114	Gronów	stodoła		65	gospodarczy		
115	Gronów	dom mieszkalny		65a	dom mieszkalny		
116	Gronów	zagroda		71	zagroda		
117	Gronów	dom mieszkalny		72	dom mieszkalny		
118	Gronów	zagroda		73	zagroda		
119	Gronów	zagroda		76	zagroda		
120	Gronów	zagroda		81 i 81a	zagroda		
121	Gronów	dom mieszkalny		86	dom mieszkalny		
122	Gronów	zespół folwarczny - Łękocin Folwark		87	zespół		
123	Gronów	remiza strażacka			remiza strażacka		
124	Gronów	trafostacja			trafostacja		
125	Jerzmanki	zespół kościelny			zespół		
126	Jerzmanki	kaplica, ob. kościół parafialny pw. św. Franciszka z Asyżu			kaplica	A/2045/1053	1964.01.25
127	Jerzmanki	cmentarz przykościelny w zespole			cmentarz		
128	Jerzmanki	mur cmentar- ny w zespole			mur		
129	Jerzmanki	plebania		48	plebania		
130	Jerzmanki	budynek gospodarczy			gospodarczy		

		koło cmentarza					
131	Jerzmanki	nowy cmentarz			cmentarz		
132	Jerzmanki	dom pogrzebowy na nowym cmentarzu			publiczne		
133	Jerzmanki	zespół pałacowo - folwarczny			zespół		
134	Jerzmanki	park pałacowy w zespole			park	A/5646/839/J	1984.07.12
135	Jerzmanki	mur parku i folwarku wraz z bramami			mur		
136	Jerzmanki	budynek gospodarczy w zespole			gospodarczy		
137	Jerzmanki	oficyna dworska		23b	dom mieszkalny		
138	Jerzmanki	budynek gospodarczy		23b	gospodarczy		
139	Jerzmanki	oficyna pałacowa		23e	dom mieszkalny		
140	Jerzmanki	oficyna pałacowa		23g	dom mieszkalny		
141	Jerzmanki	gorzelnia i browar, ob. budynek mieszkalno - gospodarczy z bramą przejazdową		23a-d	przemysłowy		
142	Jerzmanki	dom dla pracowników najemnych		4	dom mieszkalny		
143	Jerzmanki	dom dla pracowników najemnych		5	dom mieszkalny		
144	Jerzmanki	portiernia z bramą		9	inne		
145	Jerzmanki	budynek mieszkalny w zespole stacji		95	dom mieszkalny		
146	Jerzmanki	dworzec kolejowy z magazynem i wiatą		95a	stacja kolejowa		
147	Jerzmanki	dom mieszkalny		7	dom mieszkalny		
148	Jerzmanki	dom		11	dom mieszkalny		

		mieszkalny					
149	Jerzmanki	dom mieszkalny		19	dom mieszkalny		
150	Jerzmanki	zagroda		20	zagroda		
151	Jerzmanki	dom ogrodnika		23	dom mieszkalny		
152	Jerzmanki	dom mieszkalny		24	dom mieszkalny		
153	Jerzmanki	zespół folwarczny		31	zespół		
154	Jerzmanki	zagroda gospoda		35			
155	Jerzmanki	dom		37			
156	Jerzmanki	zagroda		46	zagroda		
157	Jerzmanki	dom mieszkalny		52	dom mieszkalny		
158	Jerzmanki	dom mieszkalny		53	dom mieszkalny		
159	Jerzmanki	dom mieszkalny		54	dom mieszkalny		
160	Jerzmanki	dom mieszkalny		55	dom mieszkalny		
161	Jerzmanki	zagroda		56	zagroda		
162	Jerzmanki	zagroda		59	zagroda		
163	Jerzmanki	budynek mieszkalno - gospodarczy		65	dom mieszkalny		
164	Jerzmanki	budynek gospodarczy		65	gospodarczy		
165	Jerzmanki	dom mieszkalny		72	dom mieszkalny		
166	Jerzmanki	budynek mieszkalno - gospodarczy		75	dom mieszkalny		
167	Jerzmanki	dom mieszkalny z kuźnią		76	dom mieszkalny		
168	Jerzmanki	dom mieszkalny		77	dom mieszkalny		
169	Jerzmanki	dom mieszkalny		81	dom mieszkalny		
170	Jerzmanki	zagroda		83	zagroda		
171	Jerzmanki	dom mieszkalny		91	dom mieszkalny		
172	Jerzmanki	dom mieszkalny		94	dom mieszkalny		
173	Jerzmanki	dom mieszkalny		97	dom mieszkalny		
174	Jerzmanki	zagroda		103 i 103	zagroda		

				a-b			
175	Jerzmanki	dom mieszkalny		111	dom mieszkalny		
176	Jerzmanki	budynek mieszkalno - gospodarczy		116	dom mieszkalny		
177	Jerzmanki	budynek gospodarczy I		116	gospodarczy		
178	Jerzmanki	budynek gospodarczy II		116	gospodarczy		
179	Jerzmanki	stodoła		116	gospodarczy		
180	Jerzmanki	zagroda		143	zagroda		
181	Jerzmanki	zagroda		162	zagroda		
182	Jerzmanki	dom mieszkalny		147	dom mieszkalny		
183	Jędrzychowice	zespół kościelny			zespół		
184	Jędrzychowice	kościół parafialny pw. Narodzenia NMP			kościół	A/2007/1266	1965.04.02
185	Jędrzychowice	cmentarz przykościelny w zespole			cmentarz		
186	Jędrzychowice	mur cmentarny w zespole			mur		
187	Jędrzychowice	brama w murze cmentarnym w zespole			inne		
188	Jędrzychowice	plebania ewangelicka, ob. dom mieszkalny		1	plebania		
189	Jędrzychowice	stara szkoła ewangelicka, ob. dom mieszkalny		8	szkoła		
190	Jędrzychowice	zespół cmentarny			zespół		
191	Jędrzychowice	nowy cmentarz ewangelicki, ob. katolicki			cmentarz	A/2008/984/J	1989.10.02
192	Jędrzychowice	mur cmentarny z bramą w zespole			mur	A/2008/984/J	1989.10.02
193	Jędrzychowice	dwór			dwór	A/5459/1271	1965.04.06
194	Jędrzychowice	park dworski			park	A/5651/809/J	1984.01.04
195	Jędrzychowice	budynek		54	dom mieszkalny		

		mieszkalno - gospodarczy					
196	Jędrzychowice	budynek gospodarczy		53	gospodarczy		
197	Jędrzychowice	dom mieszkalny		3			
198	Jędrzychowice	gospoda (lub dom gminny), ob. dom mieszkalny		7	publiczne		
199	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		10	dom mieszkalny		
200	Jędrzychowice	budynek gospodarczy		10	gospodarczy		
201	Jędrzychowice	stodoła		10	gospodarczy		
202	Jędrzychowice	dom mieszkalny		12			
203	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		18-18a	dom mieszkalny		
204	Jędrzychowice	dom mieszkalny		23			
205	Jędrzychowice	dom mieszkalny		26			
206	Jędrzychowice	dom mieszkalny		39	dom mieszkalny		
207	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		40	dom mieszkalny		
208	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		60	dom mieszkalny		
209	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		61			
210	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		62	dom mieszkalny		
211	Jędrzychowice	budynek gospodarczy		62	gospodarczy		
212	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		63	dom mieszkalny		
213	Jędrzychowice	szkoła		74			
214	Jędrzychowice	budynek gospodarczy (relikt kuźni?)		Na przeciw 75	gospodarczy		
215	Jędrzychowice	dom mieszkalny		76			
216	Jędrzychowice	gospoda i		78	publiczne		

		zajazd, ob. budynek mieszkalno -usługowy					
217	Jędrzychowice	budynek gospodarczy		78	gospodarczy		
218	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		82	dom mieszkalny		
219	Jędrzychowice	budynek gospodarczy		82	gospodarczy		
220	Jędrzychowice	stodoła		82	gospodarczy		
221	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		83	dom mieszkalny		
222	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		85	dom mieszkalny		
223	Jędrzychowice	budynek gospodarczy		85	gospodarczy		
224	Jędrzychowice	stodoła		85	gospodarczy		
225	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		87	dom mieszkalny		
226	Jędrzychowice	budynek gospodarczy I		87	gospodarczy		
227	Jędrzychowice	budynek gospodarczy II		87	gospodarczy		
228	Jędrzychowice	stodoła		87	gospodarczy		
229	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		88	dom mieszkalny		
230	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		89	dom mieszkalny		
231	Jędrzychowice	budynek gospodarczy I		89	gospodarczy		
232	Jędrzychowice	budynek gospodarczy II		89	gospodarczy		
233	Jędrzychowice	stodoła		89	gospodarczy		
234	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		90	dom mieszkalny		
235	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		95	dom mieszkalny		
236	Jędrzychowice	zagroda		96			
237	Jędrzychowice	dom mieszkalny		98	dom mieszkalny		

238	Jędrzychowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		99	dom mieszkalny		
239	Jędrzychowice	budynek gospodarczy I		99	gospodarczy		
240	Jędrzychowice	budynek gospodarczy II		99	gospodarczy		
241	Jędrzychowice	stodoła		99	gospodarczy		
242	Jędrzychowice	dom mieszkalny		100	zespół młyna		
243	Jędrzychowice	dom mieszkalny		100a			
244	Jędrzychowice	dom mieszkalny		102			
245	Jędrzychowice	dom mieszkalny		105			
246	Jędrzychowice	dom mieszkalny		107			
247	Jędrzychowice	dworzec kolejowy			stacja kolejowa		
248	Jędrzychowice	wiadukt kolejowy			most		
249	Kostrzyna	zespół pałacowo - folwarczny			zespół		
250	Kostrzyna	pałac		38-41	pałac	1903	1967.01.12
251	Kostrzyna	park pałacowy		38-41	park	A/5642/843/J	1984.07.12
252	Kostrzyna	wozownia i oficyna w zespole		38-41	gospodarczy		
253	Kostrzyna	budynek gospodarczy (masztalarnia) w zespole		38-41	gospodarczy		
254	Kostrzyna	spichlerz w zespole		38-41	gospodarczy		
255	Kostrzyna	obora z częścią mieszkalną w zespole		38-41	gospodarczy		
256	Kostrzyna	wozownia i stodoła w zespole		38-41	gospodarczy		
257	Kostrzyna	budynek gospodarczy w zespole		38-41	gospodarczy		
258	Kostrzyna	dom ogrodnika w zespole		38-41	dom mieszkalny		
259	Kostrzyna	bramy filaro-		38-41	inne		

		we w zespole					
260	Kostrzyna	dom mieszkalny		2	dom mieszkalny		
261	Kostrzyna	dom mieszkalny		3	dom mieszkalny		
262	Kostrzyna	dom mieszkalny		7	dom mieszkalny		
263	Kostrzyna	dom mieszkalny		8a i 8	dom mieszkalny		
264	Kostrzyna	dom mieszkalny		9a i 9b	dom mieszkalny		
265	Kostrzyna	dom mieszkalny		12	dom mieszkalny		
266	Kostrzyna	zagroda		13	zagroda		
267	Kostrzyna	budynek mieszkalno - gospodarczy		16a	dom mieszkalny		
268	Kostrzyna	dom mieszkalny		16a	dom mieszkalny		
269	Kostrzyna	zagroda		18	zagroda		
270	Kostrzyna	spichlerz		20	gospodarczy		
271	Kostrzyna	stodoła		20	gospodarczy		
272	Kostrzyna	budynek mieszkalno - gospodarczy		20	dom mieszkalny		
273	Kostrzyna	dom mieszkalny		22	dom mieszkalny		
274	Kostrzyna	dom mieszkalny		24	dom mieszkalny		
275	Kostrzyna	budynek mieszkalno - gospodarczy		28	dom mieszkalny		
276	Kostrzyna	dom mieszkalny		29	dom mieszkalny		
277	Kostrzyna	dom mieszkalny		32	dom mieszkalny		
278	Kostrzyna	dom mieszkalny		34	dom mieszkalny		
279	Kostrzyna	budynek mieszkalno - gospodarczy		35	dom mieszkalny		
280	Koźlice	karczma sądowa, ob. dom mieszkalny		6	publiczne		
281	Koźlice	dom mieszkalny		8	dom mieszkalny		
282	Koźlice	budynek mieszkalno - gospodarczy		10-10a	dom mieszkalny		

283	Koźlice	budynek gospodarczy		10	gospodarczy		
284	Koźlice	budynek gospodarczy		10a	gospodarczy		
285	Koźlice	dom mieszkalny		11	dom mieszkalny		
286	Koźlice	dom mieszkalny		15	dom mieszkalny		
287	Koźlice	budynek mieszkalno - gospodarczy		17	dom mieszkalny		
288	Koźlice	dom mieszkalny		19	dom mieszkalny		
289	Koźlice	budynek mieszkalno - gospodarczy		26	dom mieszkalny		
290	Koźlice	stodoła		26	gospodarczy		
291	Koźlice	budynek mieszkalno - gospodarczy		27	dom mieszkalny		
292	Koźlice	budynek gospodarczy		27	gospodarczy		
293	Koźlice	dom mieszkalny		30	dom mieszkalny		
294	Koźlice	budynek gospodarczy, ob. dom mieszkalny		33	gospodarczy		
295	Koźlice	budynek gospodarczy		33	gospodarczy		
296	Koźlice	zagroda		34	zagroda		
297	Koźlice	dom mieszkalny		36	dom mieszkalny		
298	Koźlice	gościniec, ob. budynek mieszkalno - gospodarczy		41	publiczne		
299	Koźlice	zespół folwarczny		42	zespół		
300	Koźlice	remiza strażacka			remiza strażacka		
301	Koźlice	trafostacja		10	trafostacja		
302	Koźmin	dwór		32	dwór		
303	Koźmin	budynek gospodarczy przy dworze		32	gospodarczy		
304	Koźmin	park i ogród dworski		32	park		
305	Koźmin	dom mieszkalny		1	dom mieszkalny		

306	Koźmin	budynek gospodarczy I		1	gospodarczy		
307	Koźmin	budynek gospodarczy II		1	gospodarczy		
308	Koźmin	budynek mieszkalno - gospodarczy		2	dom mieszkalny		
309	Koźmin	budynek mieszkalno - gospodarczy		7	dom mieszkalny		
310	Koźmin	budynek mieszkalno - gospodarczy		8	dom mieszkalny		
311	Koźmin	budynek mieszkalno - gospodarczy		9	dom mieszkalny		
312	Koźmin	budynek mieszkalno - gospodarczy		19	dom mieszkalny		
313	Koźmin	budynek mieszkalno - gospodarczy		21	dom mieszkalny		
314	Koźmin	dom mieszkalny		25	dom mieszkalny		
315	Koźmin	dom mieszkalny		27	dom mieszkalny		
316	Koźmin	budynek gospodarczy I		27	gospodarczy		
317	Koźmin	budynek gospodarczy II		27	gospodarczy		
318	Koźmin	zagroda		28	zagroda		
319	Koźmin	dom mieszkalny		29	dom mieszkalny		
320	Koźmin	dom mieszkalny		30	dom mieszkalny		
321	Koźmin	budynek gospodarczy ze stodołą		30	gospodarczy		
322	Koźmin	remiza strażacka			remiza strażacka		
323	Koźmin	trafostacja			trafostacja		
324	Kunów	zespół pałacowo - folwarczny			zespół		
325	Kunów	pałac w zespole		47	pałac	1905	1967.01.12
326	Kunów	park		47	park	A/5652/808/J	1984.01.04
327	Kunów	oficina pałacowa I w		47	dom mieszkalny		

		zespole					
328	Kunów	oficyna pałacowa II w zespole		47	dom mieszkalny		
329	Kunów	oficyna pałacowa III w zespole		47	dom mieszkalny		
330	Kunów	stodoła w zespole		47	gospodarczy		
331	Kunów	spichlerz w zespole		47	gospodarczy		
332	Kunów	most kamienny na terenie założenia pałacowo-parkowego			most		
333	Kunów	most na rz. Czerwona Woda			most		
334	Kunów	aleja lipowa		53	aleja		
335	Kunów	budynek mieszkalno - gospodarczy		53	dom mieszkalny		
336	Kunów	budynek gospodarczy		53	gospodarczy		
337	Kunów	dom mieszkalny		53	dom mieszkalny		
338	Kunów	szkoła, ob. dom mieszkalny		30	szkoła		
339	Kunów	dom nauczyciela		24	dom mieszkalny		
340	Kunów	dom mieszkalny		1 i 1a	dom mieszkalny		
341	Kunów	dom mieszkalny		2	dom mieszkalny		
342	Kunów	dom mieszkalny		3	dom mieszkalny		
343	Kunów	dom mieszkalny		4	dom mieszkalny		
344	Kunów	dom mieszkalny		5	dom mieszkalny		
345	Kunów	dom mieszkalny		6	dom mieszkalny		
346	Kunów	dom mieszkalny		8	dom mieszkalny		
347	Kunów	dom mieszkalny		9	dom mieszkalny		
348	Kunów	dom mieszkalny		10	dom mieszkalny		

349	Kunów	dom mieszkalny		11	dom mieszkalny		
350	Kunów	dom mieszkalny		12	dom mieszkalny		
351	Kunów	dom mieszkalny		13	dom mieszkalny		
352	Kunów	dom mieszkalny		14	dom mieszkalny		
353	Kunów	dom mieszkalny		15	dom mieszkalny		
354	Kunów	dom mieszkalny		16	dom mieszkalny		
355	Kunów	dom mieszkalny		17	dom mieszkalny		
356	Kunów	dom mieszkalny		18	dom mieszkalny		
357	Kunów	dom mieszkalny		19	dom mieszkalny		
358	Kunów	dom mieszkalny		19a	dom mieszkalny		
359	Kunów	dom mieszkalny		20	dom mieszkalny		
360	Kunów	dom mieszkalny		21	dom mieszkalny		
361	Kunów	dom mieszkalny		22	dom mieszkalny		
362	Kunów	stodoła		22	gospodarczy		
363	Kunów	dom mieszkalny		23	dom mieszkalny		
364	Kunów	dom mieszkalny		25	dom mieszkalny		
365	Kunów	zagroda		31	zagroda		
366	Kunów	dom mieszkalny		32	dom mieszkalny		
367	Kunów	dom mieszkalny		33	dom mieszkalny		
368	Kunów	dom mieszkalny		34	dom mieszkalny		
369	Kunów	dom mieszkalny		35-35a	dom mieszkalny		
370	Kunów	dom mieszkalny		36	dom mieszkalny		
371	Kunów	dom mieszkalny		37	dom mieszkalny		
372	Kunów	willa		38	dom mieszkalny		
373	Kunów	dom mieszkalny		45	dom mieszkalny		
374	Kunów	dom		46	dom mieszkalny		

		mieszkalny					
375	Łagów	kościół filialny pw. św. Antoniego Padewskiego			kościół	A/2043/1054	1964.01.25
376	Łagów	cmentarz przykościelny			cmentarz	A/2044/ 987/J	1989.09.30
377	Łagów	stara szkoła ewangelicka, ob. dom mieszkalny	Jeleniogórska	34	stara szkoła		
378	Łagów	zespół dworski	Strumykowa	22	zespół		
379	Łagów	dwór	Strumykowa	22	dwór	A/6101/1272	1965.04.06
380	Łagów	park dworski	Strumykowa	22	park	A/5653/807/J	1984.01.04
381	Łagów	budynek bramny i spichlerz w zespole	Strumykowa	22	gospodarczy		
382	Łagów	stodoła w zespole	Strumykowa	22	gospodarczy		
383	Łagów	budynek dla pracowników folwarcznych	Strumykowa	22	dom mieszkalny		
384	Łagów	dom mieszkalny	Strumykowa	41			
385	Łagów	zagroda	Strumykowa	47			
386	Łagów	zespół folwarczny	Szkolna	12 - 14	zespół		
387	Łagów	budynek mieszkalno - administracyjny w zespole	Szkolna	12 - 14	dom mieszkalny		
388	Łagów	budynek mieszkalno - gospodarczy w zespole	Szkolna	12 - 14	dom mieszkalny		
389	Łagów	stajnia w zespole	Szkolna	12 - 14	gospodarczy		
390	Łagów	obora w zespole	Szkolna	12 - 14	gospodarczy		
391	Łagów	stodoła w zespole	Szkolna	12 - 14	gospodarczy		
392	Łagów	szkoła	Szkolna	2	szkoła		
393	Łagów	dom mieszkalny	Dolna	14	dom mieszkalny		
394	Łagów	dom mieszkalny	Dolna	16	dom mieszkalny		
395	Łagów	dom mieszkalny	Dolna	29	dom mieszkalny		

396	Łagów	budynek mieszkalno - gospodarczy	Dolna	37	dom mieszkalny		
397	Łagów	budynek gospodarczy	Dolna	37	gospodarczy		
398	Łagów	budynek mieszkalno - gospodarczy	Dolna	39	dom mieszkalny		
399	Łagów	budynek gospodarczy	Dolna	43	gospodarczy		
400	Łagów	budynek gospodarczy	Górna	35, 37 i 39	gospodarczy		
401	Łagów	dom mieszkalny	Górna	52	dom mieszkalny		
402	Łagów	budynek gospodarczy	Górna	56	gospodarczy		
403	Łagów	budynek mieszkalno - gospodarczy	Górna	59	dom mieszkalny		
404	Łagów	budynek mieszkalno - gospodarczy	Górna	66	dom mieszkalny		
405	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	5	dom mieszkalny		
406	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	9 i 11	dom mieszkalny		
407	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	13	dom mieszkalny		
408	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	15	dom mieszkalny		
409	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	17	dom mieszkalny		
410	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	19	dom mieszkalny		
411	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	20	dom mieszkalny		
412	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	21	dom mieszkalny		
413	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	23	dom mieszkalny		
414	Łagów	karczma, ob. dom mieszkalny	Jeleniogórska	26	publiczne		
415	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	28 - 30	dom mieszkalny		
416	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	31	dom mieszkalny		
417	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	32	dom mieszkalny		
418	Łagów	gospoda	Jeleniogórska	33	publiczne		

419	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	39	dom mieszkalny		
420	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	41	dom mieszkalny		
421	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	43	dom mieszkalny		
422	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	45	dom mieszkalny		
423	Łagów	dom mieszkalny	Jeleniogórska	59-61	dom mieszkalny		
424	Łagów	dom mieszkalny	Leśna	4	publiczne		
425	Łagów	dom mieszkalny	Młyńska	3	dom mieszkalny		
426	Łagów	zastawka na potoku Jędrzychowskim	Jeleniogórska		inne		
427	Łagów	trafostacja	Strumykowa	33	trafostacja		
428	Łagów	trafostacja	Górna	37	trafostacja		
429	Łagów	młyn	Młyńska	3	młyn		
430	Łomnica	zespół pałacowo - folwarczny		40 - 41	zespół		
431	Łomnica	pałac		40-41	pałac	A/5384/490/J	1977.02.24
432	Łomnica	zabudowania gospodarcze:		40-41	folwark	A/5384/490/J	1977.02.24
433	Łomnica	oficyna dworska z oborą w zespole zabudowań gospodarczych		40-41	dom mieszkalny		
434	Łomnica	obora w zespole zabudowań gospodarczych		40-41	gospodarczy		
435	Łomnica	budynek gospodarczy z kuźnią w zespole zabudowań gospodarczych		40-41	gospodarczy		
436	Łomnica	obora I w zespole zabudowań gospodarczych		40-41	gospodarczy		

437	Łomnica	obora II w zespole zabudowań gospodarczych		40-41	gospodarczy		
438	Łomnica	spichlerz w zespole zabudowań gospodarczych		40-41	gospodarczy		
439	Łomnica	stodoła w zespole zabudowań gospodarczych		40-41	gospodarczy		
440	Łomnica	budynek bramny w pierzei południowej w zespole zabudowań gospodarczych		40-41	inne		
441	Łomnica	park pałacowy			park	A/5641/844/J	1984.07.12
442	Łomnica	mur nowszej, wschodniej części folwarku w zespole		40-41	mur		
443	Łomnica	mauzoleum rodowe (ruina) w zespole			kaplica		
444	Łomnica	dom ogrodnika w parku w zespole		1	dom mieszkalny		
445	Łomnica	dom mieszkalny		12	dom mieszkalny		
446	Łomnica	dom dla pracowników najemnych		23 (a-f)	dom mieszkalny		
447	Łomnica	trafostacja			trafostacja		
448	Niedów	zespół budowlany d. kościoła ewangelickiego:			zespół	A/6015	2016.09.12
449	Niedów	kościół ewangelicki, ob. filialny pw. MB Anielskiej	dz. 18		kościół	A/2009/1268	1965.04.02
450	Niedów	cmentarz przykościelny			cmentarz	A/2010/ 988/J	1989.09.30

451	Niedów	plebania ewangelicka w zespole	dz. 19/2	1a	plebania		
452	Niedów	budynek mieszkalno-gospodarczy przy plebanii w zespole	dz. 19/2		gospodarczy		
453	Niedów	stara szkoła ewangelicka, ob. dom mieszkalny, w zespole	dz. 9/1		szkoła		
454	Niedów	nowa szkoła ewangelicka, ob. dom mieszkalny, w zespole	dz. 9/1	7	szkoła		
455	Niedów	zagroda		3	zagroda		
456	Niedów	dom mieszkalny		4	dom mieszkalny		
457	Osiek Łużycki	kościół parafialny pw. Narodzenia NMP			kościół	A/2011/1055	1964.01.25
458	Osiek Łużycki	cmentarz ewangelicki, przykościelny			cmentarz	A/2012/ 989/J	1989.09.30
459	Osiek Łużycki	plebania		58	plebania		
460	Osiek Łużycki	kuria majątkowa, ob. dom mieszkalny		3	inne		
461	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		2	dom mieszkalny		
462	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		13	dom mieszkalny		
463	Osiek Łużycki	budynek gospodarczy		13	gospodarczy		
464	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		14	dom mieszkalny		
465	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		15	dom mieszkalny		
466	Osiek Łużycki	budynek gospodarczy		15	gospodarczy		
467	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		16	dom mieszkalny	A/6197/1-3	2021.08.16
468	Osiek Łużycki	spichlerz		16	gospodarczy	A/6197/1-3	2021.08.16
469	Osiek Łużycki	stodoła		16	gospodarczy	A/6197/1-3	2021.08.16

470	Osiek Łużycki	budynek gospodarczy		25	gospodarczy		
471	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		26	dom mieszkalny		
472	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		28	dom mieszkalny		
473	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		29	dom mieszkalny		
474	Osiek Łużycki	zagroda		30	zagroda		
475	Osiek Łużycki	zagroda		31	zagroda		
476	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		32	dom mieszkalny		
477	Osiek Łużycki	stodoła		32	gospodarczy		
478	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		33	dom mieszkalny		
479	Osiek Łużycki	budynek gospodarczy		33	gospodarczy		
480	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		39	dom mieszkalny		
481	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		40	dom mieszkalny		
482	Osiek Łużycki	zagroda		41	zagroda		
483	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		43	dom mieszkalny		
484	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		43	dom mieszkalny		
485	Osiek Łużycki	budynek gospodarczy		43	gospodarczy		
486	Osiek Łużycki	zagroda		44	zagroda		
487	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		45	dom mieszkalny		
488	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		46	dom mieszkalny		
489	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		47	dom mieszkalny		
490	Osiek Łużycki	budynek gospodarczy I		47	gospodarczy		
491	Osiek Łużycki	budynek gospodarczy II		47	gospodarczy		
492	Osiek Łużycki	zagroda		48	dom mieszkalny		
493	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		49	dom mieszkalny		

494	Osiek Łużycki	zagroda		51	zagroda		
495	Osiek Łużycki	zagroda		52	zagroda		
496	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno-gospodarczy		57			
497	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		59	dom mieszkalny		
498	Osiek Łużycki	budynek gospodarczy		59	gospodarczy		
499	Osiek Łużycki	stodoła		59	gospodarczy		
500	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		60	dom mieszkalny		
501	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		61	dom mieszkalny		
502	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		63	dom mieszkalny		
503	Osiek Łużycki	stodoła		63	gospodarczy		
504	Osiek Łużycki	budynek mieszkalno - gospodarczy		66	dom mieszkalny		
505	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		67	dom mieszkalny		
506	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		69	dom mieszkalny		
507	Osiek Łużycki	budynek gospodarczy		69	gospodarczy		
508	Osiek Łużycki	dom mieszkalny		78	dom mieszkalny		
509	Osiek Łużycki	trafostacja			trafostacja		
510	Pokrzywnik	zespół dworski		1	zespół		
511	Pokrzywnik	dwór		1	dwór		
512	Pokrzywnik	oficyna dworska w zespole		1	dom mieszkalny		
513	Pokrzywnik	budynek gospodarczy w zespole		1	gospodarczy		
514	Pokrzywnik	park w zespole		1	park		
515	Pokrzywnik	dom mieszkalny		3	dom mieszkalny		
516	Pokrzywnik	dom mieszkalny		4	dom mieszkalny		
517	Pokrzywnik	zagroda		7	zagroda		
518	Pokrzywnik	dom mieszkalny		9	dom mieszkalny		

519	Pokrzywnik	trafostacja			trafostacja		
520	Przesieczany	zespół kościelny (relikty)			zespół		
521	Przesieczany	relikty kościoła			kościół		
522	Przesieczany	relikty cmentarza w zespole			cmentarz		
523	Przesieczany	mur cmentarny w zespole			mur		
524	Przesieczany	budynek mieszkalno - gospodarczy		7	dom mieszkalny		
525	Przesieczany	budynek gospodarczy		7	gospodarczy		
526	Przesieczany	stodoła		7	gospodarczy		
527	Przesieczany	zagroda		10			
528	Przesieczany	dom mieszkalny		14	dom mieszkalny		
529	Przesieczany	budynek gospodarczy		31	gospodarczy		
530	Radomierzyce	zespół kościelny			zespół		
531	Radomierzyce	kościół ewangelicki, ob. katolicki, filialny pw. św. Piotra i Pawła			kościół	A/2111/1908	1967.01.12
532	Radomierzyce	cmentarz przykościelny w zespole			cmentarz	A/2112/ 983/J	1989.09.30
533	Radomierzyce	mauzoleum na cmentarzu w zespole			kaplica	A/2112/ 983/J	1989.09.30
534	Radomierzyce	mur cmentarny z bramą w zespole			mur	A/2112/ 983/J	1989.09.30
535	Radomierzyce	zespół pałacowy			zespół		
536	Radomierzyce	pałac			pałac	A/6129/505	1959.08.24
537	Radomierzyce	park			park	A/5654/806/J	1984.01.04
538	Radomierzyce	pawilon ogrodowy w zespole			inne		
539	Radomierzyce	pawilon gościnny w zespole			inne		
540	Radomierzyce	oficyna			dom mieszkalny		

		północno - wschodnia, ob. hotel, w zespole					
541	Radomierzyce	oficyna wschodnia, ob. hotel, w zespole			dom mieszkalny		
542	Radomierzyce	oficyna północno - zachodnia, ob. hotel, w zespole			dom mieszkalny		
543	Radomierzyce	oficyna zachodnia, ob. hotel, w zespole			dom mieszkalny		
544	Radomierzyce	budynek bramny w zespole			inne		
545	Radomierzyce	most na kanale fosy w zespole			most		
546	Radomierzyce	most na rz. Witce w zespole			most		
547	Radomierzyce	zespół folwarczny		70 - 71, 71 a-b	zespół		
548	Radomierzyce	oficyna dworska I		71	dom mieszkalny		
549	Radomierzyce	oficyna dworska II		74	dom mieszkalny		
550	Radomierzyce	obora ze stodołą w zespole			gospodarczy		
551	Radomierzyce	dom ogrodnika w zespole		70	dom mieszkalny		
552	Radomierzyce	oranżeria w zespole			inne		
553	Radomierzyce	mur i bramy w zespole		70-71	mur i bramy		
554	Radomierzyce	dom mieszkalny		5	dom mieszkalny		
555	Radomierzyce	dom mieszkalny		10	dom mieszkalny		
556	Radomierzyce	zagroda		15	zagroda		
557	Radomierzyce	dom mieszkalny, ob. sklep		17	dom mieszkalny		
558	Radomierzyce	zagroda		18	zagroda		
559	Radomierzyce	zagroda		21	zagroda		

560	Radomierzyce	dom mieszkalny		23	dom mieszkalny		
561	Radomierzyce	budynek mieszkalno - gospodarczy		obok nr 29	dom mieszkalny		
562	Radomierzyce	budynek mieszkalno - gospodarczy		30	dom mieszkalny		
563	Radomierzyce	budynek mieszkalno - gospodarczy		31	dom mieszkalny		
564	Radomierzyce	budynek gospodarczy		31	gospodarczy		
565	Radomierzyce	budynek gospodarczy		31	gospodarczy		
566	Radomierzyce	zagroda		32			
567	Radomierzyce			39			
568	Radomierzyce	zajazd, ob. budynek użyteczności publicznej		40	publiczne		
569	Radomierzyce	willa		41	dom mieszkalny		
570	Radomierzyce	dom mieszkalny		42	dom mieszkalny		
571	Radomierzyce	stodoła		43	gospodarczy		
572	Radomierzyce	budynek mieszkalno - gospodarczy		47	dom mieszkalny		
573	Radomierzyce	budynek mieszkalno - gospodarczy		52	dom mieszkalny		
574	Radomierzyce	budynek gospodarczy I		52	gospodarczy		
575	Radomierzyce	budynek gospodarczy II		52	gospodarczy		
576	Radomierzyce	zagroda		53	zagroda		
577	Radomierzyce	zagroda		56	zagroda		
578	Radomierzyce	budynek mieszkalno - gospodarczy		59	dom mieszkalny		
579	Radomierzyce	budynek mieszkalno - gospodarczy		60	dom mieszkalny		
580	Radomierzyce	budynek gospodarczy		60	gospodarczy		
581	Radomierzyce	budynek mieszkalno - gospodarczy		75	dom mieszkalny		
582	Radomierzyce	młyn		73	młyn	542/A/05	2005.07.05

583	Radomierzyce	budynki gospodarcze przy młynie			gospodarczy		
584	Radomierzyce	strażnica WOP			inne		
585	Radomierzyce	wiadukt kolejowy			most		
586	Ręczyn	zespół dworsko - folwarczny			zespół		
587	Ręczyn	kuria majątkowa		35-36	dwór		
588	Ręczyn	oficyna dworska i obora w zespole		35-36	dom mieszkalny		
589	Ręczyn	obora, stajnia i spichlerz w zespole		35-36	gospodarczy		
590	Ręczyn	stodoła i wozownia w zespole		35-36	gospodarczy		
591	Ręczyn	zagroda		1	zagroda		
592	Ręczyn	budynek mieszkalno - gospodarczy		2	dom mieszkalny		
593	Ręczyn	dom mieszkalny		3	dom mieszkalny		
594	Ręczyn	dom mieszkalny		4	dom mieszkalny		
595	Ręczyn	zagroda		5	zagroda		
596	Ręczyn	dom mieszkalny		9	dom mieszkalny		
597	Ręczyn	dom mieszkalny		13	dom mieszkalny		
598	Ręczyn	dom mieszkalny		15	dom mieszkalny		
599	Ręczyn	dom mieszkalny		16	dom mieszkalny		
600	Ręczyn	dom mieszkalny		18	dom mieszkalny		
601	Ręczyn	dom mieszkalny		19	dom mieszkalny		
602	Ręczyn	dom mieszkalny		22	dom mieszkalny		
603	Ręczyn	zagroda		28	zagroda		
604	Ręczyn	dom mieszkalny		27	dom mieszkalny		
605	Ręczyn	świątlica wiejska		29	publiczne		

606	Ręczyn	dom mieszkalny		31	dom mieszkalny		
607	Ręczyn	dom mieszkalny		32	dom mieszkalny		
608	Ręczyn	zagroda		34	zagroda		
609	Ręczyn	zagroda		39	zagroda		
610	Ręczyn	zagroda		40	zagroda		
611	Ręczyn	dom mieszkalny		47	dom mieszkalny		
612	Ręczyn	dom mieszkalny		48	dom mieszkalny		
613	Ręczyn	stodoła		48	gospodarczy		
614	Ręczyn	dom mieszkalny		50	dom mieszkalny		
615	Ręczyn	budynek mieszkalno - gospodarczy I		55	dom mieszkalny		
616	Ręczyn	budynek mieszkalno - gospodarczy II		55	dom mieszkalny		
617	Ręczyn	stodoła		55	gospodarczy		
618	Ręczyn	budynek mieszkalno - gospodarczy		56	dom mieszkalny		
619	Ręczyn	budynek mieszkalno - gospodarczy z bramą		56	dom mieszkalny		
620	Ręczyn	budynek gospodarczy		56	gospodarczy		
621	Ręczyn	dom mieszkalny		57	dom mieszkalny		
622	Ręczyn	dom mieszkalny		59 i 59a	dom mieszkalny		
623	Ręczyn	budynek mieszkalno - gospodarczy		60a	dom mieszkalny		
624	Ręczyn	budynek mieszkalno - gospodarczy		61	dom mieszkalny		
625	Ręczyn	zagroda		63 i 64	zagroda		
626	Ręczyn	dom mieszkalny		65	dom mieszkalny		
627	Ręczyn	zagroda		66-67	zagroda		
628	Ręczyn	budynek mieszkalno - gospodarczy I		68	dom mieszkalny		
629	Ręczyn	budynek mieszkalno -		68	dom mieszkalny		

		gospodarczy II					
630	Ręczyn	stodoła		68	gospodarczy		
631	Ręczyn	gołębnik		68	gospodarczy		
632	Ręczyn	zagroda		70	zagroda		
633	Ręczyn	budynek mieszkalno - gospodarczy		71	dom mieszkalny		
634	Ręczyn	budynek gospodarczy I		71	gospodarczy		
635	Ręczyn	budynek gospodarczy II		71	gospodarczy		
636	Ręczyn	stodoła		71	gospodarczy		
637	Ręczyn	budynek gospodarczy		73	gospodarczy		
638	Sławnikowice	zespół kościelny			zespół		
639	Sławnikowice	kościół filialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa			kościół	A/2115/1913	1967.01.21
640	Sławnikowice	cmentarz przykościelny w zespole			cmentarz	A/2116/ 985/J	1989.09.30
641	Sławnikowice	mur cmentarny w zespole			mur		
642	Sławnikowice	budynek bramny w zespole			inne		
643	Sławnikowice	krzyż pokutny					
644	Sławnikowice	zespół pałacowo - folwarczny			zespół		
645	Sławnikowice	pałac			pałac	A/5467/1059	1964.01.27
646	Sławnikowice	park			park	A/5643/842/J	1984.07.12
647	Sławnikowice	dom ogrodnika z zabudowaniami gosp.		97			
648	Sławnikowice	oficyna dworska z częścią gospodarczą w zespole		98	dom mieszkalny		
649	Sławnikowice	stodoła		98			
650	Sławnikowice	wozownia przy murze cmentarnym			gospodarczy		
651	Sławnikowice	szkoła (?), ob.		1	szkoła		

		dom mieszkalny					
652	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		3	dom mieszkalny		
653	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		5	dom mieszkalny		
654	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		8	dom mieszkalny		
655	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		10	dom mieszkalny		
656	Sławnikowice	dom mieszkalny		11	dom mieszkalny		
657	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		14	dom mieszkalny		
658	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		17	dom mieszkalny		
659	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		18	dom mieszkalny		
660	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		19	dom mieszkalny		
661	Sławnikowice	zagroda		22			
662	Sławnikowice	dom mieszkalny		23	dom mieszkalny		
663	Sławnikowice	dom mieszkalny		27	dom mieszkalny		
664	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		33	dom mieszkalny		
665	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		46	dom mieszkalny		
666	Sławnikowice	budynek gospodarczy I		46	gospodarczy		
667	Sławnikowice	budynek gospodarczy II		46	gospodarczy		
668	Sławnikowice	stodoła		46	gospodarczy		
669	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		49	dom mieszkalny		
670	Sławnikowice	budynek gospodarczy		49	gospodarczy		
671	Sławnikowice	stodoła		49	gospodarczy		

672	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		54	dom mieszkalny		
673	Sławnikowice	dom mieszkalny		55	dom mieszkalny		
674	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		58	dom mieszkalny		
675	Sławnikowice	dom mieszkalny		61	dom mieszkalny		
676	Sławnikowice	zagroda		62			
677	Sławnikowice	dom mieszkalny		63	dom mieszkalny		
678	Sławnikowice	budynek mieszkalno - gospodarczy		64	dom mieszkalny		
679	Sławnikowice	dom mieszkalny		65	dom mieszkalny		
680	Sławnikowice	dom mieszkalny		66	dom mieszkalny		
681	Sławnikowice	zagroda		67			
682	Sławnikowice - Rachnów	dom mieszkalny		71	dom mieszkalny		
683	Sławnikowice - Rachnów	dom mieszkalny		72	dom mieszkalny		
684	Sławnikowice - Rachnów	budynek gospodarczy		72	gospodarczy		
685	Sławnikowice - Rachnów	stodoła		72	gospodarczy		
686	Sławnikowice - Rachnów	budynek mieszkalno – gospodarczy, dawny zajazd		73	dom mieszkalny		
687	Sławnikowice - Rachnów	stodoła		73	gospodarczy		
688	Sławnikowice – Rachnów	zagroda		74			
689	Sławnikowice – Rachnów	dom mieszkalny		76	dom mieszkalny		
690	Sławnikowice – Rachnów	zagroda		80			
691	Sławnikowice – Rachnów	zagroda		81			
692	Sławnikowice – Rachnów	zagroda		83			
693	Sławnikowice – Rachnów	zagroda		84			
694	Sławnikowice - Rachnów	budynek mieszkalno - gospodarczy I		85	dom mieszkalny		

695	Sławnikowice - Rachnów	budynek mieszkalno - gospodarczy II		85a	dom mieszkalny		
696	Sławnikowice - Rachnów	stodoła		85	gospodarczy		
697	Sławnikowice - Rachnów	budynek mieszkalno - gospodarczy		86	dom mieszkalny		
698	Sławnikowice - Rachnów	budynek gospodarczy		86	gospodarczy		
699	Sławnikowice - Rachnów	gołębnik		86	gospodarczy		
700	Sławnikowice - Rachnów	budynek mieszkalno - gospodarczy		87	dom mieszkalny		
701	Sławnikowice - Rachnów	budynek gospodarczy		87	gospodarczy		
702	Sławnikowice - Rachnów	stodoła		87	gospodarczy		
703	Sławnikowice - Rachnów	budynek mieszkalno - gospodarczy		88	dom mieszkalny		
704	Sławnikowice - Rachnów	budynek gospodarczy		88	gospodarczy		
705	Sławnikowice - Rachnów	dom mieszkalny		89			
706	Sławnikowice - Rachnów	dom mieszkalny		90	dom mieszkalny		
707	Sławnikowice	dom mieszkalny		91			
708	Sławnikowice	dom mieszkalny		92	dom mieszkalny		
709	Sławnikowice	zagroda		93			
710	Sławnikowice	zagroda		94			
711	Sławnikowice	trafostacja		66	trafostacja		
712	Spytków	park pałacowy - relikty			park		
713	Spytków	kamienny most prowadzący do folwarku			most		
714	Spytków	budynek mieszkalno - gospodarczy		27	dom mieszkalny		
715	Spytków	budynek gospodarczy		27	gospodarczy		
716	Spytków	dom mieszkalny		2	dom mieszkalny		
717	Spytków	dom		8	dom mieszkalny		

		mieszkalny					
718	Spytków	budynek gospodarczy		8	gospodarczy		
719	Spytków	stodoła		8	gospodarczy		
720	Spytków	dom mieszkalny		12	dom mieszkalny		
721	Spytków	stodoła		12	gospodarczy		
722	Spytków	dom mieszkalny		13	dom mieszkalny		
723	Spytków	dom mieszkalny		15	dom mieszkalny		
724	Spytków	budynek mieszkalno - gospodarczy		16	dom mieszkalny		
725	Spytków	dom mieszkalny		18	dom mieszkalny		
726	Spytków	dom mieszkalny		21	dom mieszkalny		
727	Spytków	stodoła		21	gospodarczy		
728	Spytków	budynek mieszkalno - gospodarczy		24	dom mieszkalny		
729	Spytków	zagroda		27	zagroda		
730	Spytków	dom mieszkalny		28	dom mieszkalny		
731	Spytków	budynek gospodarczy		28	gospodarczy		
732	Spytków	stodoła		28	gospodarczy		
733	Spytków	dom mieszkalny		30	dom mieszkalny		
734	Spytków	budynek mieszkalno - gospodarczy		36	dom mieszkalny		
735	Spytków	budynek mieszkalno - gospodarczy		37	dom mieszkalny		
736	Spytków	dom mieszkalny		38	dom mieszkalny		
737	Spytków	dom mieszkalny		38 i 39	dom mieszkalny		
738	Spytków	remiza strażacka			remiza strażacka		
739	Spytków	trafostacja			trafostacja		
740	Trójca	zespół kościelny			zespół		
741	Trójca	kościół filialny pw. św. Piotra i Pawła			kościół	A/2041/1056	1964.01.25

742	Trójca	cmentarz przykościelny			cmentarz	A/2042/ 986/J	1989.09.30
743	Trójca	mur cmentarny			mur		
744	Trójca	budynek bramny w zespole			inne		
745	Trójca	kościelnia na cmentarzu, ob. budynek gospodarczy			publiczne		
746	Trójca	plebania		40	plebania		
747	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		41	dom mieszkalny		
748	Trójca	budynek gospodarczy I		41	gospodarczy		
749	Trójca	budynek gospodarczy II		41	gospodarczy		
750	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		6	dom mieszkalny		
751	Trójca	budynek gospodarczy -bramny		6	gospodarczy		
752	Trójca	budynek gospodarczy		6	gospodarczy		
753	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy, ob. gospodarczy		7	dom mieszkalny		
754	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		13	dom mieszkalny		
755	Trójca	willa		18	dom mieszkalny	A/5806/960/J	1989.10.09
756	Trójca	dom mieszkalny		31			
757	Trójca	dom mieszkalny		34	dom mieszkalny		
758	Trójca	dom mieszkalny		35	dom mieszkalny		
759	Trójca	brama		35	inne		
760	Trójca	dom mieszkalny		36			
761	Trójca	dom mieszkalny		37			
762	Trójca	budynek mieszkalno -		38	dom mieszkalny		

		gospodarczy					
763	Trójca	stodoła		38	gospodarczy		
764	Trójca	mleczarnia, ob. dom mieszkalny		42	gospodarczy		
765	Trójca	dom mieszkalny		45			
766	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		46	dom mieszkalny		
767	Trójca	budynek gospodarczy		46	gospodarczy		
768	Trójca	budynek gospodarczy		46	gospodarczy		
769	Trójca	stodoła		46	gospodarczy		
770	Trójca	zagroda		47	gospodarczy		
771	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		48	dom mieszkalny		
772	Trójca	budynek gospodarczy		48	gospodarczy		
773	Trójca	stodoła		48	gospodarczy		
774	Trójca	dom wycużny		49			
775	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		50	dom mieszkalny		
776	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		54	dom mieszkalny		
777	Trójca	budynek gospodarczy		54	gospodarczy		
778	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		57	dom mieszkalny		
779	Trójca	budynek gospodarczy		57	gospodarczy		
780	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		61	dom mieszkalny		
781	Trójca	budynek gospodarczy		61	gospodarczy		
782	Trójca	pawilon ogrodowy		61	inne		
783	Trójca	dom mieszkalny		62-62a	dom mieszkalny		
784	Trójca	dom mieszkalny		63	dom mieszkalny		
785	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		64	dom mieszkalny		

786	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy, ob. gospodarczy		64	dom mieszkalny		
787	Trójca	stodoła		64	gospodarczy		
788	Trójca	zagroda		66			
789	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		67	dom mieszkalny		
790	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		71	dom mieszkalny		
791	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		72	dom mieszkalny		
792	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy I		73-73a	dom mieszkalny		
793	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy II		73-73a	dom mieszkalny		
794	Trójca	budynek gospodarczy I		73-73a	gospodarczy		
795	Trójca	budynek gospodarczy II		73-73a	gospodarczy		
796	Trójca	stodoła		73-73a	gospodarczy		
797	Trójca	dom mieszkalny		74	dom mieszkalny		
798	Trójca	poczta, ob. dom mieszkalny		80	publiczne		
799	Trójca	dom mieszkalny		81	dom mieszkalny		
800	Trójca	zagroda		88			
801	Trójca	dom mieszkalny		92	dom mieszkalny		
802	Trójca	ośrodek zdrowia		93	ośrodek zdrowia		
803	Trójca	dom mieszkalny		94	dom mieszkalny	1916	1967.01.21
804	Trójca	budynek gospodarczy		94	gospodarczy		
805	Trójca	dom mieszkalny		95			
806	Trójca	gospoda i zajazd, ob. Gminny Ośrodek		97	publiczne	A/5632/887/J	1987.02.02

		Kultury					
807	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		98	dom mieszkalny		
808	Trójca	budynek gospodarczy I		98	gospodarczy		
809	Trójca	budynek gospodarczy II		98	gospodarczy		
810	Trójca	stodoła		98	gospodarczy		
811	Trójca	budynek gospodarczy		103	gospodarczy		
812	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		104	dom mieszkalny		
813	Trójca	budynek gospodarczy		104	gospodarczy		
814	Trójca	dom mieszkalny		107	dom mieszkalny		
815	Trójca	dom mieszkalny		108	dom mieszkalny		
816	Trójca	budynek mieszkalno - gospodarczy		109	dom mieszkalny		
817	Trójca	budynek gospodarczy		109	gospodarczy		
818	Trójca	stodoła		109	gospodarczy		
819	Trójca	dom mieszkalny		113	dom mieszkalny		
820	Trójca	budynek gospodarczy		113	gospodarczy		
821	Trójca	willa		118			
822	Trójca	Młyn Dolny		9	młyn		
823	Trójca	trafostacja		Obok 25			
824	Trójca	trafostacja		Obok 53	trafostacja		
825	Trójca	trafostacja		Obok 109	trafostacja		
826	Trójca	krzyż pokutny			krzyż pokutny		
827	Tylice	zespół folwarczny		50, 50a, 51 a, b, c	zespół		
828	Tylice	dom dzierżawcy dóbr, ob. dom mieszkalny		51a	rządcówka		
829	Tylice	budynek gospodarczy w zespole		50, 50a	gospodarczy		
830	Tylice	budynek gospodarczy,		51, 51a,b,c	gospodarczy		

		ob. mieszkalno - gospodarczy, w zespole					
831	Tylice	dom dla pracowników najemnych, w zespole		50a	dom mieszkalny		
832	Tylice	park					
833	Tylice	budynek mieszkalno - gospodarczy		5	dom mieszkalny		
834	Tylice	zagroda młyńska		7	młyn		
835	Tylice	budynek mieszkalno - gospodarczy		8	dom mieszkalny		
836	Tylice	budynek gospodarczy		8	gospodarczy		
837	Tylice	Budynek gospodarczy, ob.dom mieszkalny		9	gospodarczy		
838	Tylice	zagroda		12	zagroda		
839	Tylice	zagroda		13	zagroda		
840	Tylice	stodoła		16	gospodarczy		
841	Tylice	budynek mieszkalno - gospodarczy		24	dom mieszkalny		
842	Tylice	budynek gospodarczy		24	gospodarczy		
843	Tylice	stodoła		24	gospodarczy		
844	Tylice	budynek mieszkalno - gospodarczy		31	dom mieszkalny		
845	Tylice	budynek mieszkalno - gospodarczy		32	dom mieszkalny		
846	Tylice	stodoła		32	gospodarczy		
847	Tylice	budynek mieszkalno - gospodarczy		43	dom mieszkalny		
848	Tylice	budynek mieszkalno - gospodarczy		44	dom mieszkalny		
849	Tylice	spichlerz		44	gospodarczy		
850	Tylice	budynek gospodarczy		44	gospodarczy		
851	Tylice	budynek mieszkalno - gospodarczy		45 i 45 a	dom mieszkalny		

852	Tylice	budynek mieszkalno - gospodarczy	Malinowa	1	dom mieszkalny		
853	Tylice	stodoła	Malinowa	1	gospodarczy		
854	Tylice	trafostacja		32	trafostacja		
855	Żarska Wieś	zespół pałacowo - folwarczny			zespół		
856	Żarska Wieś	pałac		30	pałac	A/5457/1275	1965.06.06
857	Żarska Wieś	oficyna mieszkalno - gospodarcza w zespole		30	dom mieszkalny		
858	Żarska Wieś	oficyna północno - wschodnia w zespole		29	dom mieszkalny		
859	Żarska Wieś	park			park	A/5645/840/J	1984.07.12
860	Żarska Wieś	zespół dworski		49	zespół		
861	Żarska Wieś	dwór, ob. dom mieszkalny		49	dwór	A/5403/1920	1967.01.21
862	Żarska Wieś	budynek gospodarczy w zespole		49	gospodarczy		
863	Żarska Wieś	budynek gospodarczy w zespole		49	gospodarczy		
864	Żarska Wieś	szkoła		32	szkoła		
865	Żarska Wieś	dom ludowy		26	publiczne		
866	Żarska Wieś	budynek gospodarczy		26	gospodarczy		
867	Żarska Wieś	gospoda		54a	publiczne		
868	Żarska Wieś	cmientarz			cmientarz		
869	Żarska Wieś	zagroda		3	zagroda		
870	Żarska Wieś	zagroda		11	zagroda		
871	Żarska Wieś	budynek mieszkalno - gospodarczy		21	dom mieszkalny		
872	Żarska Wieś	dom wycużny		21	dom mieszkalny		
873	Żarska Wieś	budynek gospodarczy		21	gospodarczy		
874	Żarska Wieś	stodoła		21	gospodarczy		
875	Żarska Wieś	dom mieszkalny		22	dom mieszkalny		
876	Żarska Wieś	zagroda		23	zagroda		
877	Żarska Wieś	dom		29	dom mieszkalny		

		mieszkalny					
878	Żarska Wieś	budynek mieszkalno - gospodarczy		34	dom mieszkalny		
879	Żarska Wieś	obora		34	gospodarczy		
880	Żarska Wieś	stodoła		34	gospodarczy		
881	Żarska Wieś	stodoła		34	gospodarczy		
882	Żarska Wieś	brama		34	inne		
883	Żarska Wieś	budynek mieszkalno - gospodarczy		40	dom mieszkalny		
884	Żarska Wieś	budynek mieszkalno - gospodarczy		41	dom mieszkalny		
885	Żarska Wieś	dom mieszkalny		59	dom mieszkalny		
886	Żarska Wieś	budynek mieszkalno - gospodarczy		59	dom mieszkalny		
887	Żarska Wieś	budynek gospodarczy		59	gospodarczy		
888	Żarska Wieś	stodoła		59	gospodarczy		
889	Żarska Wieś	budynek mieszkalno - gospodarczy		99	dom mieszkalny		
890	Żarska Wieś	dom mieszkalny		100	dom mieszkalny		
891	Żarska Wieś	dom mieszkalny		109	dom mieszkalny		
892	Żarska Wieś	remiza strażacka		24	remiza strażacka		
893	Żarska Wieś	zespół młyna		31	zespół		
894	Żarska Wieś	dom młynarza z częścią gospodarczą		31	dom mieszkalny		
895	Żarska Wieś	młyn, ob. budynek gospodarczy		31	młyn		
896	Żarska Wieś	budynek gospodarczy w zespole		31	gospodarczy		

Aneks nr 3. Stanowiska archeologiczne

L.p.	Nr stan. w miejscowości	Nr stan. na obszarze	Nr obszaru AZP	Rodzaj stanowiska	Chronologia	Wpis do rejestru/ uwagi
BIAŁOGÓRZE						
1.	Białogórze, stan. 1	1	78-10	grodzisko	wczesne średniowiecze	157/Arch/66 z dnia 07.11.1965
2.	Białogórze, stan. 2	2	78-10	cmentarzysko kurhanowe	wczesne średniowiecze	255/Arch/65, z dnia 30.12.1966
3.	Białogórze, stan. 3	3	78-10	cmentarzysko kurhanowe	wczesne średniowiecze	255/Arch/65, z dnia 30.12.1966
4.	Białogórze, stan. 6	12	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
5.	Białogórze, stan. 7	13	78-10	śląd osadnictwa	okres nowożytny	
6.	Białogórze, stan. 8	14	78-10	stanowisko wielokulturowe	późne średniowiecze, okres nowożytny	
7.	Białogórze, stan. 9	15	78-10	osadnictwo historycznej wsi	późne średniowiecze, okres nowożytny	
8.	Białogórze, stan. 10	16	78-10	stanowisko wielokulturowe	późne średniowiecze, okres nowożytny	
9.	Białogórze, stan. 11	17	78-10	stanowisko wielokulturowe	późne średniowiecze, okres nowożytny	
10.	Białogórze, stan. 12	18	78-10	stanowisko wielokulturowe	pradzieje, późne średniowiecze	
11.	Białogórze, stan. 13	19	78-10	śląd osadnictwa	pradzieje	
GOZDANIN						
12.	Gozdanin, stan. 1	3	79-10	osada	średniowiecze	
13.	Gozdanin, stan. 2	4	79-10	śląd osadnictwa	średniowiecze	
14.	Gozdanin, stan. 3	5	79-10	osada	średniowiecze	
GRONÓW						
15.	Gronów, stan. 1	6	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
16.	Gronów, stan. 2	20	78-10	osada wielokulturowa	pradzieje, późne średniowiecze	
17.	Gronów, stan. 3	21	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
18.	Gronów, stan. 4	22	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
19.	Gronów, stan. 5	23	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
20.	Gronów, stan. 6	6	78-11	osada	późne średniowiecze	
21.	Gronów, stan. 7	7	78-11	osada	późne średniowiecze	
22.	Gronów, stan. 8	8	78-11	osada	późne średniowiecze	

23.	Gronów, stan. 9	9	78-11	osada, ślad osadnictwa	późne średniowiecze, okres nowożytny	
24.	Gronów, stan. 10	41	78-10	ślad osadnictwa	późne średniowiecze	
25.	Gronów, stan. 11	42	78-10	osada	późne średniowiecze	
26.	Gronów, stan. 16	18	77-11	osada wielokulturowa	pradzieje, późne średniowiecze	
27.	Gronów, stan. 17	19	77-11	osada	późne średniowiecze	
28.	Gronów, stan. 18	20	77-11	osada	późne średniowiecze	
29.	Gronów, stan. 19	21	77-11	osada	późne średniowiecze	
JERZMANKI						
30.	Jerzmanki, stan. 1	27	78-10	ślad osadnictwa	późne średniowiecze	
31.	Jerzmanki, stan. 2	28	78-10	ślad osadnictwa	późne średniowiecze	
32.	Jerzmanki, stan. 3	29	78-10	ślad osadnictwa	późne średniowiecze	
JĘDRZYCHOWICE						
33.	Jędrzychowice, stan. 11	37	78-9	stanowisko wielokulturowe	pradzieje, późne średniowiecze	
34.	Jędrzychowice, stan. 12	46	78-9	osada	późne średniowiecze	
35.	Jędrzychowice, stan. 13	26	78-9	ślad osadnictwa	pradzieje	
36.	Jędrzychowice, stan. 14	38	78-9	stanowisko wielokulturowe	pradzieje, późne średniowiecze	
37.	Jędrzychowice, stan. 15	39	78-9	osada	późny okres wpływów rzymskich	
38.	Jędrzychowice, stan. 16	40	78-9	osadnictwo historyczne wsi	późne średniowiecze, okres nowożytny	
39.	Jędrzychowice, stan. 17	41	78-9	osada	późne średniowiecze	
40.	Jędrzychowice, stan. 18	42	78-9	osada	późne średniowiecze	
41.	Jędrzychowice, stan. 19	43	78-9	osada	IV-V okres epoki brązu (k. łużycka)	
42.	Jędrzychowice, stan. 20	44	78-9	osada	późne średniowiecze	
43.	Jędrzychowice, stan. 21	45	78-9	osada	późne średniowiecze	
44.	Jędrzychowice, stan. 22	9	77-9	stanowisko wielokulturowe	neolit, I okres epoki brązu (k. unietycka)	zdublowany nr stanowiska – do wyjaśnienia przez DWKZ
45.	Jędrzychowice, stan. 22	42	78-10	stanowisko wielokulturowe	wczesna epoka żelaza (k. białowicka), wczesne średniowiecze	zdublowany nr stanowiska – do wyjaśnienia przez DWKZ
KOSTRZYNA						
46.	Kostrzyzna, stan.1	22	81-9	osada	późne	

					średniowiecze	
KOŻLICE						
47.	Koźlice, stan. 1	1	79-9	grodzisko	wczesne średniowiecze	162/Arch/65 z dnia 20.11.1965 r.
48.	Koźlice, stan. 2	2	79-9	osada przygodowa	wczesne średniowiecze	481/Arch/70 z dnia 10.04.1970 r.
49.	Koźlice, stan. 7	7	79-9	śląd osadnictwa	pradzieje	
50.	Koźlice, stan. 8	8	79-9	śląd osadnictwa	pradzieje	
51.	Koźlice, stan. 9	9	79-9	śląd osadnictwa	pradzieje	
52.	Koźlice, stan. 10	10	79-9	stanowisko wielokulturowe	epoka brązu, wczesne średniowiecze	
53.	Koźlice, stan. 11	11	79-9	stanowisko wielokulturowe	okres wpływów rzymskich, wczesne średniowiecze	
54.	Koźlice, stan. 12	12	79-9	osada	epoka brązu – wczesna epoka żelaza (k. łrzycka)	
55.	Koźlice, stan. 13	13	79-9	śląd osadnictwa	pradzieje	
56.	Koźlice, stan. 14	14	79-9	śląd osadnictwa	pradzieje	
KOŹMIN						
57.	Koźmin, stan. 1	1	80-9	osada	późne średniowiecze	
KUNÓW						
58.	Kunów, stan. 1	15	79-9	stanowisko wielokulturowe	epoka brązu, późne średniowiecze	
59.	Kunów, stan. 2	16	79-9	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
ŁAGÓW						
60.	Łagów, stan. 4	24	78-10	śląd osadnictwa	epoka brązu – wczesna epoka żelaza, średniowiecze, okr. nowożytny	
61.	Łagów, stan. 5	25	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
62.	Łagów, stan. 6	26	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze, okres nowożytny	
63.	Łagów, stan. 7	51	78-9	osada	późne średniowiecze	
64.	Łagów, stan. 8	47	78-9	śląd osadnictwa	pradzieje	
65.	Łagów, stan. 9	48	78-9	osada	późne średniowiecze	
66.	Łagów, stan. 10	52	78-9	osada	późne średniowiecze	
67.	Łagów, stan. 11	50	78-9	osada	pradzieje, późne średniowiecze	
68.	Łagów, stan. 12	54	79-9	osada	pradzieje	
69.	Łagów, stan. 13	55	79-9	śląd osadnictwa	pradzieje	
ŁOMNICA						

70.	Łomnica, stan. 1	2	80-9	stanowisko wielokulturowe	wczesne średniowiecze, późne średniowiecze	
NIEDÓW						
71.	Niedów, stan. 1	25	81-9	grodzisko	wczesne średniowiecze	156/Arch/65 z dnia 07.11.1965 r.
72.	Niedów, stan. 6	30	81-9	osada wielokulturowa	wczesne średniowiecze	
73.	Niedów, stan. 7	31	81-9	osada	wczesne średniowiecze, późne średniowiecze	
74.	Niedów, stan. 8	32	81-9	stanowisko wielokulturowe	epoka kamienia, epoka brązu, późne średniowiecze	
OSIEK ŁUŻYCKI						
75.	Osiek Łużycki, stan. 1	3	80-9	osada	późne średniowiecze	88/1090/ Arch/83 z dnia 18.01.1984 r.
76.	Osiek Łużycki, stan. 2	4	80-9	osada	późne średniowiecze	
77.	Osiek Łużycki, stan. 3	5	80-9	osada	późne średniowiecze/ wczesny okres nowożytny	
78.	Osiek Łużycki, stan. 4	6	80-9	stanowisko wielokulturowe	neolit (KPL), wczesne średniowiecze, późne średniowiecze	89/1091/ Arch/83 z dnia 18.01.1984 r.
79.	Osiek Łużycki, stan. 5	7	80-9	osada	późne średniowiecze	
80.	Osiek Łużycki, stan. 6	8	80-9	osada	późne średniowiecze	
81.	Osiek Łużycki, stan. 7	9	80-9	stanowisko wielokulturowe	średniowiecze, okres nowożytny	90/1092/ Arch/83 z dnia 18.01.1984 r.
82.	Osiek Łużycki, stan. 8	10	80-9	osada	późne średniowiecze	
83.	Osiek Łużycki, stan. 9	11	80-9	osada	późne średniowiecze	
84.	Osiek Łużycki, stan. 10	12	80-9	osada	późne średniowiecze	
85.	Osiek Łużycki, stan. 11	13	80-9	osada	późne średniowiecze	
86.	Osiek Łużycki, stan. 12	14	80-9	osada	późne średniowiecze/ wczesny okres nowożytny	
POKRZYWNİK						
87.	Pokrzywnik, stan. 1	30	78-10	osada	późne średniowiecze	
PRZESIECZANY						
88.	Przesieczany, stan. 1	3	77-10	osada	epoka brązu	
89.	Przesieczany, stan. 2	4	77-10	cmentarzysko ciałopalne	epoka brązu – wczesna epoka żelaza	
90.	Przesieczany, stan. 3	5	77-10	osada	okres wpływów rzymskich	

91.	Przesieczany, stan. 4	6	77-10	osada	wczesne średniowiecze	
92.	Przesieczany, stan. 5	24	77-10	osada	późne średniowiecze	
93.	Przesieczany, stan. 6	25	77-10	osada	późne średniowiecze	
94.	Przesieczany, stan. 7	26	77-10	osada	późne średniowiecze	
95.	Przesieczany, stan. 8	30	77-10	osada	późne średniowiecze	
96.	Przesieczany, stan. 9	28	77-10	osada	późne średniowiecze	
97.	Przesieczany, stan. 10	29	77-10	osada	późne średniowiecze	
98.	Przesieczany, stan. 11	22	77-11	osada	późne średniowiecze	
99.	Przesieczany, stan. 12	23	77-11	stanowisko wielokulturowe	paleolit schyłkowy, późne średniowiecze	
RADOMIERZYCE						
100.	Radomierzyce, stan. 1	15	80-9	stanowisko wielokulturowe	neolit, późne średniowiecze	
101.	Radomierzyce, stan. 2	16	80-9	osada	wczesne średniowiecze, późne średniowiecze	91/1093/ Arch/83 z dnia 18.01.1984 r.
102.	Radomierzyce, stan. 3	17	80-9	osada	późne średniowiecze	92/1094/ Arch/83 z dnia 18.01.1984 r.
103.	Radomierzyce, stan. 4	18	80-9	stanowisko wielokulturowe	neolit, epoka brązu – wczesna epoka żelaza, wczesne średniowiecze, późne średniowiecze, okres nowożytny	93/1095/ Arch/83 z dnia 18.01.1984 r.
104.	Radomierzyce, stan. 5	19	80-9	stanowisko wielokulturowe	neolit, późne średniowiecze, okr. nowożytny	94/1096/ Arch/83 z dnia 18.01.1984 r.
105.	Radomierzyce, stan. 6	20	80-9	osada	późne średniowiecze/ wczesny okr. nowożytny	95/1097/ Arch/83 z dnia 18.01.1984 r.
106.	Radomierzyce, stan. 7	21	80-9	osada	późne średniowiecze	
107.	Radomierzyce, stan. 8	1	81-9	osada	późne średniowiecze	
RĘCZYN						
108.	Ręczyn, stan. 1	2	81-9	grodzisko	wczesne średniowiecze	164/Arch/65, z dnia 20.10.1965
109.	Ręczyn, stan. 4	5	81-9	osada	wczesne średniowiecze	
110.	Ręczyn, stan. 5	6	81-9	osada	późne średniowiecze	
111.	Ręczyn, stan. 6	7	81-9	osada	późne średniowiecze	
112.	Ręczyn, stan. 7	8	81-9	stanowisko	późne	

				wielokulturowe	średniowiecze	
113.	Ręczyn, stan. 8	9	81-9	stanowisko wielokulturowe	epoka brązu, późne średniowiecze	
114.	Ręczyn, stan. 9	10	81-9	stanowisko wielokulturowe	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
115.	Ręczyn, stan. 10	11	81-9	stanowisko wielokulturowe	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
116.	Ręczyn, stan. 11	12	81-9	stanowisko wielokulturowe	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
SŁAWNIKOWICE						
117.	Sławnikowice, stan. 2	18	78-11	śląd osadnictwa	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
118.	Sławnikowice, stan. 3	19	78-11	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
119.	Sławnikowice, stan. 4	20	78-11	śląd osadnictwa	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
120.	Sławnikowice, stan. 5	21	78-11	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
121.	Sławnikowice, stan. 6	22	78-11	śląd osadnictwa	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
122.	Sławnikowice, stan. 7	23	78-11	śląd osadnictwa	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
123.	Sławnikowice, stan. 8	24	78-11	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
SPYTKÓW						
124.	Spytków, stan. 2	24	81-9	stanowisko wielokulturowe	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
TRÓJCA						
125.	Trójca, stan. 3	31	78-10	osada	wczesne średniowiecze	
126.	Trójca, stan. 4	32	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
127.	Trójca, stan. 5	33	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
128.	Trójca, stan. 6	34	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
129.	Trójca, stan. 7	35	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
130.	Trójca, stan. 8	36	78-10	osada	późne średniowiecze	
131.	Trójca, stan. 9	37	78-10	stanowisko wielokulturowe	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
132.	Trójca, stan. 10	38	78-10	śląd osadnictwa	późne średniowiecze	
TYLICE						
133.	Tyllice, stan. 1	17	79-9	grodzisko	wczesne średniowiecze	130/Arch/65; z dnia 20.10.1965
134.	Tyllice, stan. 8	24	79-9	osada	średniowiecze	
135.	Tyllice, stan. 9	25	79-9	śląd osadnictwa	pradzieje	
136.	Tyllice, stan. 10	26	79-9	osada	późne średniowiecze, okr. nowożytny	

137.	Tylice, stan. 11	27	79-9	osada	średniowiecze	
138.	Tylice, stan. 12	28	79-9	ślad osadnictwa	pradzieje	prawodop. tożsame ze stan. nr 7 o nieznanej lokalizacji (cmentarzysko z ep. brązu – wcz. ep. żelaza) oraz stan. nr 44 w Zgorzelcu (cmentarzysko z ep. brązu – wcz. ep. żelaza)
139.	Tylice, stan. 13	29	79-9	osada	pradzieje	
140.	Tylice, stan. 14	30	79-9	osada	średniowiecze	
141.	Tylice, stan. 15	31	79-9	osada wielokulturowa	neolit, epoka brązu – wczesna epoka żelaza	
142.	Tylice, stan. 16	32	79-9	osada	pradzieje	
143.	Tylice, stan. 17	33	79-9	osada	średniowiecze	
144.	Tylice, stan. 18	34	79-9	ślad osadnictwa	pradzieje	
145.	Tylice, stan. 19	35	79-9	osada	średniowiecze	
146.	Tylice, stan. 20	36	79-9	osada	średniowiecze	
ŻARSKA WIEŚ						
147.	Żarska Wieś, stan. 1	19	77-10	osada	późne średniowiecze	
148.	Żarska Wieś, stan. 2	20	77-10	stanowisko wielokulturowe	wczesne średniowiecze, późne średniowiecze	
149.	Żarska Wieś, stan. 3	21	77-10	osada	wczesne średniowiecze	
150.	Żarska Wieś, stan. 4	22	77-10	stanowisko wielokulturowe	wczesne średniowiecze, późne średniowiecze	
151.	Żarska Wieś, stan. 6	39	78-10	osadnictwo historyczne wsi	późne średniowiecze, okr. nowożytny	
152.	Żarska Wieś, stan. 7	40	78-10	osada	późne średniowiecze	
153.	Żarska Wieś, stan. 8	43	78-10	osada	późne średniowiecze	

Stanowisk archiwalnych o nieznanej lokalizacji nie ujmuje się w Gminnej Ewidencji Zabytków, natomiast dane podstawowe dotyczące tych stanowisk zamieszczono w kartach stanowisk z poszczególnych miejscowości, by wykluczyć ewentualne wątpliwości odnośnie numeracji.